

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) at New York University.

- Creator: Orjonikidze, A. / ორჯონიკიძე, ა. / Орджоникидзе, А.З.
- Title: Samtskhe-Javakheti in early bronze age / სამცხე-ჯავახეთი ადრებრინჯაოს ხანაში / Самцхе-Джавахе́ти в эпоху ранней бронзы
- Publication Date: 1983
- Publisher: Georgian National Academy of Sciences, GNM Archaeological Center
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dscc_05667713c5

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/dscc/takedown-notice>.

ა. მ. ჯ. მ. ნ. ი. ი. ი. ი.

სამხსენ-ჟაჟანეთი აღრებრინჯაოს ხანაში

„მეცნიერება“

IVE
4342

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
არქეოლოგიური კომისია .

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი

ა. ორჯონიკიძე

20276

**სამეცხე-ჯავახეთი
ეღრებრინჯაოს ხანაში**

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1983

902.6(c41)
63.4(21)
902.6(47.922)
ო 718

ნაშრომი ეძღვნება სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლების შესწავლას. მისი ძირითადი მიზანია ამ რეგიონის ადრებრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური მასალების გამოქვეყნება-შესწავლა და შეძლებისდაგვარად, სამცხე-ჯავახეთის ადგილის განსაზღვრა სამხრეთ კავკასიის ადრებრინჯოს ხანის კულტურულ-ისტორიულ პროცესში.

მონოგრაფიაში, გარდა ადრევე ცნობილი ახალციხის ამირანის გორისა, განხილულია ისეთი მნიშვნელოვანი ახალი ნასახლარები, როგორცაა ზველი, ლოდობანა, აბასთუმანი და სხვ. ამას გარდა, გამოყენებულია დაზვერვითი სამუშაოებით შეგროვებული და საქართველოს სსრ სამეცნიერო დაწესებულებებში დაცული არქეოლოგიური მასალებიც.

მათი შესწავლის საფუძველზე ავტორი ცდილობს სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლების პერიოდიზაცია-ქრონოლოგიის დადგენას, განვითარების ეტაპების მიხედვით მეზობელ რეგიონებთან კავშირ-ურთიერთობის წარმოჩენას და სხვ.

ნაშრომი საინტერესოა როგორც სპეციალისტებისათვის, ისე ამიერკავკასიის უძველესი ისტორიით დაინტერესებული მკითხველისათვისაც.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

1. რეგიონის ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები

სამცხე-ჯავახეთს უკავია სამხრეთ საქართველოს ზეგნის დასავლეთი და ცენტრალური ნაწილები, რომლებიც ერთმანეთისაგან მტკვრის ხეობის ზემო წელითაა გამოყოფილი¹. მას აღმოსავლეთიდან საზღვრავს ქვემო ქართლი, ჩრდილოეთიდან იმერეთი და შიდა ქართლი, დასავლეთიდან — აჭარის ასსრ და სამხრეთიდან — თურქეთი და სომხეთი. ამჟამად იგი მოიცავს შემდეგ ადმინისტრაციულ რაიონებს: ახალციხის, ადიგენის, ასპინძის, ახალქალაქისა და ბოგდანოვკის.

სამცხის ტერიტორია მთიან ქვაბურს წარმოადგენს². იგი ხასიათდება 6—10° საშუალო წლიური ტემპერატურითა და 400—600 მმ წლიური ნალექიანობით³. მისი ქვედა და შუა ზოლი (1300—2000 მ) უჭირავს ტყესტეპურ და ტყიან ლანდშაფტს ყავისფერი და ყომრალი ნიადაგებით, ხოლო ჩრდილო და სამხრეთის მთიანი კიდეების თხემური სარტყელი ხასიათდება ალპური ლანდშაფტით. რეგიონის ჰიდროგრაფიული ქსელი წარმოდგენილია წვრილი ტბებით, მდ. მტკვრითა და მისი შენაკადებით⁴.

რაც შეეხება ჯავახეთს, იგი ზღვის დონიდან 1500—2100 მ სიმაღლეზე მდებარე მოვაკებული ზეგანია მიწავერად განვითარებული შავმიწა ნიადაგებით⁵. მისთვის დამახასიათებელია 2—6° საშუალო წლიური ტემპერატურა, 650—700 მმ ატმოსფერულ ნალექთა წლიური ჯამით. ტბების სიმრავლე-სიდიდით ჯავახეთი საქართველოში უუხვესი კუთხეა⁶.

¹ ლ. მარუაშვილი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, ტ. II, თბ., 1970, გვ. 41.

² იქვე, გვ. 275.

³ იქვე, გვ. 277.

⁴ იქვე, გვ. 277.

⁵ იქვე, გვ. 311.

⁶ იქვე, გვ. 312.

საკვლევ რეგიონში იმთავითვე ყველა პირობა იყო მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებისათვის. ხელსაყრელი გეოგრაფიული გარემო, მდიდარი მინერალური რესურსები მნიშვნელოვნად განაპირობებდა მეურნეობის სხვადასხვა დარგების დაწინაურებასა და აქ მოსახლე უძველესი საზოგადოების განვითარებას.

2. ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლების აღმოჩენისა და შესწავლის ისტორია

სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის შესწავლის დაწყება დაკავშირებულია ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლის აღმოჩენასთან, როგორიცაა ახალციხის „ამირანის გორა“. არქეოლოგიური გათხრებით, რომელიც 1955—1965 წწ. წარმოებდა საქართველოს კულტურის ძეგლთა დაცვისა და რესტავრაციის სამმართველოსა და ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ძალებით, 3 ჰა ფართობზე, ბუნებრივი საზღვრებით განპირობებულ სამ უბანზე ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარის, სამლოცველოსა და სამაროვნის ნაშთები გამოვლინდა⁷.

1959 წელს მცირე მასშტაბის გათხრებით ახალქალაქის ამირანის გორის ჩრდილო-დასავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდზე ქვის, ოთხკუთხა ძლიერ დაზიანებული შენობები იქნა აღმოჩენილი, მცირეოდენი მტკვარ-არაქსული კერამიკით⁸.

1962 წელს ურავლის ხეობაში ადგილ „ლოდობანაზე“ 2 მ სისქის კულტურულ ფენაში მოგვიანო ხანის კერამიკულ ნაწარმთან ერთად ადრებრინჯაოს ხანის მასალაც აღმოჩნდა⁹.

ამავე რეგიონში წარმოებულ იქნა ფართო დაზვერვითი მუშაობის შედეგად ძვ. წ. III ათასწ. მიკუთვნებული ძეგლები დაფიქსირდა სოფ. ზველში, სოფ. ბენარასა და სოფ. ვარხანის მიდამოებში, სოფ. სვირის გორაზე, თახუმთაზე, ბერთაყანაზე, სოფ. დანკალას გორაზე და სხვ.¹⁰

1970—75 წწ. თსუ და საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის

⁷ Т. Н. Чубинишвили. К древней истории Южного Кавказа, Тб., 1971, с. 56.

⁸ იქვე, გვ. 76.

⁹ Ш. Ш. Дедабришвили, Предварительный отчет разведочных работ Месхет-Джавахетской экспедиции: Научная сессия посвященная полевым археологическим исследованиям 1962 года, аннотации докладов. Тб., 1963.

¹⁰ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, თბ., 1963, გვ. 10—11; О. С. Гамбашидзе, К. Д. Квижинадзе, Месхет-Джавахетская экспедиция. АО, 1977 г. М., 1978. წლების განმავლობაში ნაყოფიერ დაზვერვით სამუშაოებს აწარმოებს საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილება.

ერთობლივმა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ მტკვარ-არაქსის კულტურის მრავალ ძეგლს მიაკვლია ს. ყაურმასა და დიგრაშენის მიდამოებში, სოფ. ნიალას მახლობლად, არტაანის მტკვრის მარცხენა ნაპირის ტერასებზე¹¹.

1972 წელს კურორტ აბასთუმანში აღდილ „ყანობილზე“ გზის გაყვანისას ქვის ოთხკუთხა ფორმის შენობების ნაშთები გამოვლინდა. მცირე მასშტაბის გათხრებით, რომელიც აქ 1972 და 1977 წწ. წარმოებდა, ანალოგიური ტიპის რამდენიმე ნაგებობა და კერამიკული და ლითური მასალა აღმოჩნდა¹².

საინტერესო აღმოჩენებს ჰქონდა აღდილი 1974, 1977 წწ. სოფ. ზველში. აქ, აღდილ „რაბათზე“ საკონტროლო თხრილით 3 მ მეტი სისქის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურული ფენა დადასტურდა¹³. მრავალრიცხოვანი კერამიკული ნაწარმი იქნა ნახული აქვე, „სამარხი ყანებზე“¹⁴.

ოთხკუთხა ფორმის ქვის რამდენიმე შენობის ნაშთი და ერთი ქვაყუთი გაითხარა 1979 წელს ახალციხის ამირანის გორაზე.

* * *

1957 წელს ქვეყნდება სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე 1953—1955 წწ. წარმოებულის არქეოლოგიური დაზვერვების ანგარიში, რომელიც ამ მხარეში აღმოჩენილი ადრებრინჯაოს ხანის მასალების პირველ სამეცნიერო პუბლიკაციას წარმოადგენს¹⁵. მასში, დაზვერ-

¹¹ О. М. Джапаридзе, Я. А. Киквидзе, Г. Б. Авалишвили, Отчет работ Месхет-Джавахетской экспедиции 1970—1971 гг. ССМЭ, III, Тб., 1974, с. 41; О. М. Джапаридзе, Я. К. Киквидзе, Г. Б. Авалишвили, А. Т. Церетели, отчет работ Месхет-Джавахетской экспедиции 1974—1975 гг. ССМЭ, V, Тб., 1977, с. 50.

¹² К. С. Каландадзе, Древнейшее поселение в Абастумани, ПАИ, 1972 г. Тб., 1973, с. 9—10; Г. Г. Пхакадзе, А. З. Орджоникидзе, Работы в Абастумани. АО, 1977, г. М., 1978.

¹³ Т. Н. Чубинишвили и др., Итоги полевой работы Квемо-Картлийской археологической экспедиции. ПАИ в 1974 г. Тб., 1976, с. 19.

¹⁴ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის. თბ., 1976, გვ. 110; О. Гамбашидзе, К. Квижинაძე, А. Орджоникидзе, Отчет работы Месхет-Джавахетской археологической экспедиции, ПАИ в 1977, Тб., 1980.

¹⁵ Т. Н. Чубинишвили, Т. И. Татишвили, О. С. Гамбашидзе, Археологические разведки в южных районах Грузии в 1953—1955 гг. СА, № 4, 1957.

ვეებით მოპოვებულ და მუზეუმებში დაცულ მცირერიცხოვანი მასალის საფუძველზე, ავტორები ვარაუდობენ აქ ძვ. წ. III ათასწ. უშუალო წინამავალი ხანის ძეგლების არსებობას, ხოლო ახალციხის მუზეუმის სპილენძის ცულისა და შუბისპირის წინააზიური ნაწარმის ადრეულ ტიპებთან მსგავსების გამო გამოთქვამენ მოსაზრებას, რომ სწორედ საქართველოს სამხრეთ მხარეებში უნდა ვეძებოთ სამხრეთ-მესოპოტამიური არქაული ფორმები¹⁶.

1963 წელს გამოვიდა ტ. ჩუბინიშვილის მონოგრაფია „ამირანის გორა“, რომელშიაც გაანალიზებულია 1955—61 წწ. ახალციხის ამირანის გორაზე ჩატარებული მუშაობის შედეგები¹⁷. ძეგლზე ბუნებრივი საზღვრებით გამოყოფილ სამ უბანზე დადგენილია ნასახლარის, სამსხვერპლოსა და სამაროვნის არსებობა. შენობების ტერასული გეგმარების გამო ძეგლი მთის ტიპურ ნამოსახლარადაა მიჩნეული. კულტურის მაღალი დონე, განვითარებული მეტალურგია და სხვ. ფაქტორები ავტორს საშუალებას აძლევს ამირანის გორა ადრეებრინჯაოს ხანას მიაკუთვნოს და ძვ. წ. III ათასწ. I ნახევრით დაათარილოს¹⁸.

ამ ნაშრომს უშუალოდ მოსდევს ტ. ჩუბინიშვილისა და კ. კუშნარიოვას სტატია „Историческое значение Южного Кавказа в III тыс. до н. э.“¹⁹. მასში ძირითადად განხილულია ამიერკავკასიის მეტალურგიის განვითარების დონე წინააზიურ სამყაროსთან კავშირში. ავტორები არ ეთანხმებიან ბ. კუფტინს მტკვარ-არაქსის „ენეოლითურ“ კულტურაში ლარიზი არაკერამიკული მასალის არსებობის თაობაზე და თვლიან, რომ ახალი მონაცემებით აქ, მტკვარ-არაქსის კულტურის საწყის ეტაპზევე იწყება ნამდვილი მეტალურგია. ავტორები აღნიშნავენ ამირანის გორის ნასახლარისა და სამაროვნის მასალების ერთიანობას, თუმცა სამაროვნის ევოლუცია საშუალებას აძლევს ივარაუდონ ნივთთა ქრონოლოგიური სხვაობა²⁰.

1965 წელს ტ. ჩუბინაშვილი აქვეყნებს მონოგრაფიას „მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა“, რომელიც „ამირანის გორის“ მეორე ნაწილს წარმოადგენს²¹. მასში დეტალუ-

¹⁶ Т. Н. Чубинишвили, Т. И. Татишвили, О. С. Гамбашидзе, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 118—125.

¹⁷ ტ. ჩუბინიშვილი, *ამირანის გორა*.

¹⁸ იქვე, გვ. 93.

¹⁹ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, *Историческое значение Южного Кавказа в III тыс. до н. э.* СА, № 3, 1967.

²⁰ იქვე, გვ. 17.

²¹ ტ. ჩუბინიშვილი, *მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა*, თბ., 1965.

რადღა განხილული მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები, რომელთა შორისაც საკმაოდ ადგილი აქვს დათმობილი ახალციხის ამირანის გორის მასალებსაც, რომლებიც აღნიშნული კულტურის ფონზეა მიმოხილული.

აქვე, ავტორი სპეციალურად განიხილავს სამცხე-ჯავახეთის და განსაკუთრებით, ახალციხის ამირანის გორის საცხოვრებლებს და მასთან დაკავშირებულ საყოფაცხოვრებო თუ სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობებს²².

ნაშრომში, მტკვარ-არაქსის კულტურის მონაცემებზე დაყრდნობით, დახასიათებულია ამირანის გორაზე აღმოჩენილი სამარხთა ტიპები, დაკრძალვის წესები და სხვ.

ზოგიერთი სამარხის ნივთმრავლობა, მასში ძვირფასი ლითონის არსებობა და დაკრძალვის სხვა წეს-ჩვეულება ავტორს გვაროვნული წყობის რღვევის დაწყების მანიშნებლად მიაჩნია²³.

ფართოდან განხილული მეურნეობასთან დაკავშირებული საკითხებიც, სადაც ნათლადან წარმოდგენილი ის უტყუარი ფაქტები, რომლებიც მოწმობენ ამ კულტურის მეურნეობაში მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის წამყვან როლს, მაღალგანვითარებულ მეტალურგიას და სამეთუნეო საქმის არსებობას და სხვ.

ავტორი საგანგებოდ ეხება მტკვარ-არაქსის კულტურისა და ძველ აღმოსავლურ სამყაროსთან ურთიერთობის საკითხს. მისი აზრით, მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ ეტაპზე უპირატესობა აღმოსავლურ (ძირითადად ირანულ) ელემენტს ენიჭება, ხოლო მოგვიანებით მტკვარ-არაქსის ორმდინარეთში დასავლური (მცირეაზიულ-სირიული) ელემენტი ქარბობს²⁴.

1967 წელს ტ. ჩუბინიშვილისა და კ. კუშნარიოვას ერთობლივ წერილში «Новые данные по энеолиту Южного Кавказа», სხვასთან ერთად განხილულია ამირანის გორაზე ბოლო ხანებში წარმოებული გათხრების შედეგებიც²⁵. აქ, ქვედა ტერასის ქვეშ აღმოჩნდა უძველესი ფენა, რომელშიც ავტორები ორი ჯგუფის კერამიკულ ნაწარმს გამოყოფენ — ენეოლითურსა და ადრეულ მტკვარ-არაქსულს. მათი ერთ ფენაში ყოფნა ავტორებს აფიქრებინებს იმ ეტაპის არსებობას, როცა ერთდროულად იხმარებოდა ენეოლითური და ადრეებრინჯაოს ხანის კერამიკა²⁶.

²² ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 69—84.

²³ იქვე, გვ. 90.

²⁴ იქვე, გვ. 124.

²⁵ Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые данные по энеолиту Южного Кавказа. «Мацне», № 6, Тб., 1967.

²⁶ იქვე, გვ. 342.

კ. კუშნარიოვასა და ტ. ჩუბინიშვილს ეკუთვნით 1970 წელს გამო-
სული ნაშრომი — «Древние культуры Южного Кавказа»²⁷. მასში გან-
ვითარებულია მათივე აღრეულ ნაშრომებში მოცემული დებულებები.
აქაც ცალკეა გამოყოფილი და დაწვრილებით დახასიათებული მტკვარ-
არაქსის კულტურის ნამოსახლარები, სამაროვნები, მეურნეობა, სული-
ერი კულტურა და სხვა., სადაც ხშირად გამოყენებული ამირანის გორის
მონაცემებიც. ავტორებს მნიშვნელოვან მომენტად მიაჩნიათ ზოგ ძეგ-
ლებზე მტკვარ-არაქსულის ქვეშ ენეოლითური ფენის არსებობა, ზოგზე
კი მათი ერთ ფენაში თანაარსებობა (ახალციხის ამირანის გორა), რასაც
მათ შორის ქრონოლოგიური ხარვეზის არარსებობით ხსნიან და მტკვარ-
არაქსის კულტურის დასაწყისს ძვ. წ. IV—III ათასწ. მიჯნით ათარილე-
ბენ²⁸. მტკვარ-არაქსის კულტურის არსებობა ძვ. წ. III ათასწ. ფარგლე-
ბითაა განსაზღვრული და სამ პერიოდად დაყოფილი. ამასთან, ძეგლები
მათი გეოგრაფიული მდებარეობის შესაბამისად ხუთ ჯგუფშია გაერთიან-
ებული. სამცხე-ჯავახეთის ძეგლებიდან აქ მხოლოდ ახალციხის ამირა-
ნის გორაა წარმოდგენილი, რომელიც ავტორებს სამხრეთ-დასავლეთ
ჯგუფში აქვთ შეყვანილი²⁹. ახასიათებენ რა ყოველი პერიოდის განმსაზ-
ღვრელ ნიშნებს, ავტორებს მტკვარ-არაქსის კულტურა წინარე კულტურის
განვითარებად მიაჩნიათ, ამასთან არ გამოირიცხავენ აღნიშნულ ტერიტო-
რიაზე სხვადასხვა ტომთა განსახლება-მოძრაობას, თუმცა თვლიან, რომ
ამას რაიმე მნიშვნელოვანი ძვრები არ გამოუწვევია და უფრო „შინაგანი“
ზასიათისა იყო. აქვე ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ მტკვარ-არაქსის
კულტურაზე ძლიერი გავლენები ჰქონდა ირანულ-მესოპოტამიური წრის
გარდა, მცირე აზიურსაც³⁰.

ამავე წელს გამოსულ „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“
პირველ ტომში ტ. ჩუბინიშვილი ჩამოთვლილი საკითხების გარდა
კვლავ უბრუნდება ენეოლითისა და მტკვარ-არაქსის კულტურების
ურთიერთობის საკითხს და თვლის, რომ ამ უკანასკნელის თავისებუ-
რებები გვიანენეოლითური კულტურის განვითარების შედეგია, რის
დამადასტურებლადაც ამიერკავკასიის ზოგ ძეგლთან ერთად ამირანის
გორის უძველეს ფენასაც მიიჩნევს³¹.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების პრობლემისადმი მი-
ძღვნილ ტ. ჩუბინიშვილის მონოგრაფიაში «К древней истории Южно-

²⁷ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние куль-
туры Южного Кавказа, Ленинград, 1970.

²⁸ იქვე, გვ. 181.

²⁹ იქვე, გვ. 60—95, სურ. 44.

³⁰ იქვე, გვ. 183—184.

³¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., გვ. 154.

го Кавказа»³². დახასიათებულია ამ კულტურის ყველა უმთავრესი ძეგლი, რომელთა შორისაც მნიშვნელოვანი ადგილი კვლავ ახალციხის ამირანის გორის ძეგლებს აქვს მიჩენილი. ცალკეა განხილული ნასახლარის, სამაროვნისა და სამსხვერპლოს კომპლექსები, სადაც ყურადღება ქრონოლოგიურ მომენტზეა გამახვილებული.

ავტორი აღნიშნავს რა სამხრეთ კავკასიასა და მის მომიჯნავე ოლქებში ენეოლითურ, ხოლო შემდგომ მტკვარ-არაქსის კულტურების არსებობას, ამჩნევს მათ შორის არსებულ ერთგვაროვან ნიშნებს, რასაც მეურნეობის, ხელოსნობის და საერთოდ, ეკონომიკის შემდგომ აღმავლობას უკავშირებს. ამასთან, არ გამორიცხავს წინააზიურ დაწინაურებულ სამყაროს სავარაუდო გავლენებსაც³³. მემკვიდრეობის მიუხედავად, მტკვარ-არაქსის კულტურა წინაზე ბევრად განვითარებულად მიაჩნია, რასაც ეპოქალური ძვრების გარდა აღრეულ საფეხურზე ძველ აღმოსავლურ, ხოლო გვიანზე — მცირეაზიურ გავლენებსაც უკავშირებს³⁴.

ახალციხის ამირანის გორის ნასახლარის გეგმარება და არქიტექტურა დაწვრილებითაა განხილული ალ. ჯავახიშვილის მონოგრაფიაში — «Строительное дело и архитектура поселения Южного Кавказа V—III тыс. до н. э.» რომელიც ამიერკავკასიის უძველესი პერიოდების არქიტექტურისა და სამშენებლო საქმის შესწავლისადმი მიძღვნილი³⁵. ავტორი უარყოფს ამირანის გორის მთის ტიპურ ნასახლარად განსაზღვრას და მას უფრო შიდა ქართლის სინქრონულ ძეგლებთან აახლოვებს. აქვე აღნიშნავს განსხვავებასაც მათ შორის³⁶.

ამავე პერიოდში ქვეყნდება აბასთუმნის „ყანობილის“ ნასახლარზე წარმოებული გათხრების ანგარიში³⁷. მასში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აქ აღმოჩენილი ტერასულად განლაგებული ქვის ოთხკუთხა შენობები უახლოვდება ახალციხის ამირანის გორის შენობებს. ფრაგმენტული სახით წარმოდგენილი კერამიკის, ქვისა და ძვლის მასალის ანალიზით ეს ძეგლი შულავერ—შომუ-თეფეს ტიპის ძეგლებთანაა დაახლოვებული და ძვ. წ. V ათასწ. ბოლოთი და IV-ის დასაწყისითაა დათარიღებული³⁸.

³² Т. Н. Чубинишвили, К древней истории..., გვ. 155.

³³ იქვე, გვ. 157—163.

³⁴ იქვე, გვ. 164—165.

³⁵ А. И. Джавахишвили, Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V—III тыс. до н. э. Тб., 1973.

³⁶ იქვე, გვ. 231.

³⁷ К. С. Каландадзе, დასახ. ნაშრომი.

³⁸ იქვე, გვ. 10.

აქვე, რამდენადმე მოგვიანებით წარმოებულმა კვლევამ შესაძლებელი გახადა აბასთუმნის ამ ნასახლარის ადრებრინჯაოს ხანით განსაზღვრა³⁹. ამასთან გამოითქვა მოსაზრება, რომ ადრეულ პერიოდში სამცხე-ჯავახეთის ეს რაიონი დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანისა და მაიკოპის კულტურების საკონტაქტო ზონაა, ხოლო მოგვიანებით იგი მთლიანად აღმოსავლეთ საქართველოს კულტურულ წრეში ექცევა⁴⁰.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ერთობლივი ექსპედიციის მიერ ჯავახეთის პლატოზე და არტაანის მტკვრის ხეობაში აკრეფილი მასალის საფუძველზე სამცხე-ჯავახეთის მაღალმთიანი ზოლის ათვისების დასაწყისად მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხური იქნა მიჩნეული. ავტორები უარყოფენ ამ რეგიონში წინა და ადრემტკვარ-არაქსული პერიოდის არსებობას⁴¹.

მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელება სამცხე-ჯავახეთში დაკავშირებულია შიდა ქართლთან ოთ. ჯაფარიძის 1976 წელს გამოსულ მონოგრაფიაში „ქართველი ტომების ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის“. მომდევნო პერიოდებში ავტორი ურთიერთობის გაძლიერებას უფრო არაბატის ველთან ხედავს⁴².

³⁹ Г. Г. Пхакадзе, А. З. Орджоникидзе, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 487.

⁴⁰ ა. ორჯონიკიძე, *მასალები სამცხის ადრებრინჯაოს ხანის არქეოლოგიისათვის* 1978. (ხელნაწერი).

⁴¹ О. М. Джапаридзе, Я. А. Киквидзе, Г. Б. Авалишвили, *დასახ. ნაშრომ*, გვ. 41.

⁴² ოთ. ჯაფარიძე, *ქართველ ტომთა ეთნიკური...*, გვ. 110, 323.

სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლები

სადღეისოდ სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე 30-ზე მეტი ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლია გამოვლენილი, რომელთა შორისაც ყველაზე მნიშვნელოვნად კვლავ რჩება ისეთი ცნობილი საკვანძო ძეგლი, როგორიც ახალციხის ამირანის გორაა. ამიტომ ამ რეგიონის განხილვას, რომელშიაც ცალკე გამოვყოფთ სამცხისა და ჯავახეთის ძეგლებს, სწორედ მისით დავიწყებთ.

1. სამცხის ძეგლები

ახალციხის ამირანის გორა მდ. მტკვრის მარცხენა შენაკადის — ფოცხოვის ნაპირას, ზღვის დონიდან 900—1061 მ სიმაღლეზე მდებარეობს. არქეოლოგიური გათხრებით, რომელიც აქ 1955—65 წწ. მიმდინარეობდა, ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლები 3 ჰა ფართობის ბუნებრივი საზღვრებით განპირობებულ სამ უბანზე გამოვლინდა: I — სამსხვერპლო — გორის თხემზე; II — ნასახლარი და სამაროვანი — გორის სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდზე და III — სამაროვანი და ნასახლარის მცირეოდენი ნაშთები — გორის დასავლეთ ძირას, ხევით გამოყოფილ შემაღლებაზე¹. მათგან ყველაზე ნეტხანს II უბანი ითხრებოდა და მოპოვებული მასალის უმეტესობაც აქედან მომდინარეობს. აქ, 10⁰ დახრილობის ფერდზე დაახლოებით 25 მ სიგრძის, 10 მ სიგანისა და 1—1,35 მ სიმაღლის 10 ხელოვნური ტერასა გამოვლინდა, რომელზედაც 20-ზე მეტი ნაგებობა გაითხარა². 20—54 მ² ფართის მქონე ქვის სწორკუთხა ფორმის, ბანურ-გადახურვიანი ნაგებობები საგანგებოდ ჩაჭრილ გრუნტს ემყარება და ფასადით სამხრეთით სამხრეთ-აღმოსავლეთითაა მიმართული. ფასადისაკენ ოდნავ დაქანებულ თიხალესილი იატაკის ცენტრში სხვადა-

¹ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, გვ. 17.

² იქვე, გვ. 21—22.

სხვა ტიპის თიხის კერებია დადასტურებული, ზოგ შენობაში არის ლუმელი, ზოგში უკანა კედელთან გამართულია ტახტისებრი შემად-
ლება, არის ნიშაც. შენობებს გარეთ, იშვიათად შიგაც, სამეურნეო
ორმოებია გამართული³.

დაახლოებით ასეთივე კონსტრუქციითა და ხერხებით უნდა იყოს
ნაგები ფერდის შესაბამისად ჩრდილოეთით დამხრობილი I უბანზე
გათხრილი ოთხივე შენობაც⁴. რაც შეეხება III უბნის შენობებს,
მათი მხოლოდ მცირეოდენი ნაშთებია დადგენილი, რის გამოც რაი-
მეს გარკვევით თქმა ძნელია⁵.

ამირანის გორაზე გათხრილი 60-ზე მეტი სამარხი 3 ტიპად იყო-
ფა: აკლდამები, ქვაყუთები (II უბანი) და ორმოსამარხები (III
უბანი).

აკლდამის ტიპის სამარხები ნალისებრი ფორმისაა, ნაგებია დიდ
ორმოებში, ტალახზე ნაწყობი რიყისა და ფიქალი ქვებით. ჩრდილო-
დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ დამხრობილ ამ სამარხე-
ბის „კარს“ ვერტიკალურად დაყენებული ბრტყელი ქვები წარმო-
ადგენდა. ასეთივე ქვებით იყო გაკეთებული სახურავიც⁶. შიგ ალმო-
ჩნდა მიცვალებულის რამდენიმე ჩონჩხი და მცირეოდენი სამარხეუ-
ლი ინვენტარი.

ამგვარივე დამხრობა ახასიათებს ქვის ფილებით ნაგებ სამარ-
ხებსაც, რომელთა შორისაც ათიოდე მცირე ზომის — ჩვილთა სამარ-
ხიც. გამოიყოფა. ისინი უმეტესად II უბნის ცენტრალურ ნაწილშია
თავმოყრილი, თითქმის მთლიანად უინვენტაროა და შენობების იატაკ-
ქვეშ, კედლის გადაღმა ან კედლებს შორისაა გამართული⁷.

1,5×0,8 მ ფართის მოზრდილთა ანალოგიური სამარხები II
უბნის აღმოსავლეთ და დასავლეთ კიდეებშია კონცენტრირებული
და ხასიათდება დაკრძალვის წესის გარკვეული ერთიანობით: მათში
უმეტესად თითო მიცვალებულია დაკრძალული, მოკრუნჩხულ პოზი-
აში, გვერდზე, თავით სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ზოგ შემთხვევაში მი-
ცვალებულს თავქვეშ სიპი ქვა, ფილა ქვა ან ცხოველის ჩონჩხის მკერ-
დის ნაწილი აქვს ამოღებული. სამარხში ჩვეულებრივ თიხის ერთი
ჭურჭელია ჩატანებული, რომელიც მეტწილად მიცვალებულის სახის
წინ ან თავს უკან დევს. იშვიათად, თიხის ჭურჭლის გარდა, ჩატანე-
ბულია ლითონის, ქვის, ძვლის და სხვ. ნივთებიც⁸.

³ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, გვ. 23.

⁴ იქვე, ტაბ. 9.

⁵ იქვე, გვ. 42.

⁶ იქვე, გვ. 37.

⁷ Т. Н. Чубинишвили, К древней истории..., с. 71.

⁸ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, გვ. 40.

ორმოსამარხები ერთი ტიპისაა — კვადრატული ფორმის. მიცვალებულს ზემოთ დარჩენილი სივრცე შევსებულია რიყის ქვით. გათხრილი ხუთი სამარხიდან 2 კოლექტიურია, 3 — ინდივიდუალური. ძვლების ცუდი დაცულობის გამო ვერ დგინდება დაკრძალვის წესი. სამარხეული ინვენტარი მცირეოდენი თიხის ჭურჭლითა და ლითონის ნივთებითაა წარმოდგენილი⁹.

ზოგ შემთხვევაში, ამირანის გორის II და III უბნებზე დადგენილია შემდეგი სტრატეგრაფიული სურათი:

II უბანი — აქ, I, II და IX შენობების (ქვედა ტერასა) ქვეშ მოქცეულია 30—40 სმ სისქის „ენეოლითური“ და მტკვარ-არაქსული კერამიკის შემცველი ფენა¹⁰; IV უინვენტარო შენობის ქვეშაა, № 9, 12, 14, 15, 16, 17 სამარხები¹¹; № 2-და № 6 უინვენტარო სამარხების ქვეშ — № 7 სამარხია¹²; XXII შენობის ქვეშ — № 36 სამარხი¹³, X შენობის იატაკის დონის ქვეშ — ორმო № 7¹⁴, IX შენობის კედლის ქვეშ — ორმო № 8, 9, 11¹⁵, XXIII შენობის ქვეშ — XXXI შენობა.

III უბანზე — ორმოსამარხების ქვეშ შენობათა ნაშთებია აღმოჩენილი¹⁶.

რამდენადაც ჩამოთვლილი კომპლექსებიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალები მცირერიცხოვანია და წინამდებარე ნაშრომის ზოგიერთი საკითხის გარკვევისათვის კი აუცილებელი, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია მისი აქვე დახასიათება, რასაც II უბნის ქვედა ფენის მასალით დავიწყებთ.

„ენეოლითური“ და მტკვარ-არაქსული კერამიკის შემცველი ფენა წარმოდგენილია ფორმითა და დამზადების ტექნიკით განსხვავებული კერამიკული ნაწარმის ორი მცირერიცხოვანი ჯგუფით. ერთი მათგანი, ძეგლის გამოთხრელის მიერ ენეოლითურად განსაზღვრული, შეიცავს ლეგა-მონაცრისფრო ან მოყვითალო ფერის, უხეშად მოგლუვებულ თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებს კეცში ქვიშის, ბაზალტისა და სხვ. მინარევებით. მისთვის დამახასიათებელია ოდნავ გადაწეული პირი, ქილისებრი ან კასრისებრი კორპუსი და მკვეთრად გამოხატული ქუსლიანი ძირი. შემკულობას პირქვეშ გამოყვანილი ოვალური ფორ-

⁹ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, გვ. 42.

¹⁰ Т. Н. Чубинишвили, К древней истории..., გვ. 56.

¹¹ იქვე, გვ. 58.

¹² იქვე.

¹³ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, გვ. 36.

¹⁴ Т. Н. Чубинишвили, К древней истории., გვ. 57.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ იქვე, გვ. 73.

მის წყვილი მინაძერწი და შვერილი წარმოადგენს. იშვიათად გვხვდება პირდაკეჭნილი ფრაგმენტებიც (ტაბ. 2, 1—4).

ამავე ფენაში აღმოჩენილი მეორე ჯგუფის კერამიკული ნაწარმი შავ ან მოვარდისფრო პრიალა „მტკვარ-არაქსული“ ჭურჭლის ნატეხებს შეიცავს, რომლისათვისაც დამახასიათებელია ცილინდრული ფორმის ყელი, ბიკონუსური კორპუსის ზედა ნაწილზე ზოგჯერ წყვილი ირიბი რელიეფური ზოლით (ტაბ. 2, 5—8). აქვეა მრგვალი კერის შვერილიც, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, მკვეთრად განსხვავდება „ენეოლითური“ ნაწარმისაგან.

X შენობის იატაკის დონის ქვეშ დაფიქსირებული ორმო № 7 შეიცავს ფორმათა მრავალგვარობით გამორჩეულ შავ და მოვარდისფრო კერამიკულ ნაწარმს. გვხვდება ცილინდრულყელიანი, ბიკონუსურტანიანი ჭურჭლები ყელზე ოვალურგანივკვეთიანი ყურებით (ტაბ. 4, 7), მოვარდისფრო ჭურჭლები გადაშლილი პირით, გამოყვანილი ყელითა და სამნაწილადი ტანით (ტაბ. 4, 8). ორნამენტი იშვიათია, უმეტესად რელიეფური და კრილხაზოვანი. ორმოს სხვადასხვა დონეზე აღმოჩნდა ერთი ნალისებრი ზედსადგარის ორი ნაწილი. ეს ზედსადგარი (ტაბ. 4, 10) X შენობის კერას უნდა ეკუთვნოდეს¹⁷. არაკერამიკული მასალა წარმოადგენილია ოთხკუთხაგანივკვეთიანი ქვასანაყით. ორმო № 8, 9, 11 კერამიკა წარმოადგენილია მცირე ზომის გადაშლილპირიანი ბადიით (ტაბ. 2, 7), შავპრიალა ვარდისფერსარჩულიანი ბიკონუსურტანიანი ქოთნის ფრაგმენტით (ტაბ. 2, 6), მრგვალი კერის შვერილითა (ტაბ. 2, 8) და ტაფისებრი ჭურჭლის ნატეხებით. აქვეა სამკუთხა ფორმის ობსიდიანის ორმხრივდამუშავებული ყუნწიანი ისრისპირი (ტაბ. 26).

XXXI შენობიდან მხოლოდ კერამიკული მასალა მომდინარეობს. შავი ან მოვარდისფრო პრიალა სარქველები ერთმანეთისაგან ძირითადად კილის ფორმებით განსხვავდება. გვხვდება განივკვეთში სამკუთხა ან ოთხკუთხა ფორმის კიდეწამახული, კიდემომრგვალებული და სწორკიდიანი ტიპის სარქველები, ზოგჯერ შუაზე ყურით (ტაბ. 14, 4). ჭურჭლის ფრაგმენტები „წაკვეთილპირიან“ ბიკონუსურტანიან ქოთნებს ეკუთვნის. იშვიათად მათ მხარზე ირიბი რელიეფური ზოლები და ფოსოებია გამოსახული (ტაბ. 14, 1). ამავე უბანზე, IV შენობის ქვეშ მდებარე ქვაყუთებში ძირითადად თიხის ბიკონუსურტანიანი ჭურჭლებია აღმოჩენილი. ისინი უმეტესად შავპრიალა ვარდისფერსარჩულიანია, კარგად გაპრიალებული. აქვთ ოდნავგადაწეული „წაკვეთილი“ პირი, ცილინდრული ყელი და ვიწრო ბრტყელი ძირი, პირსა და მხარზე მიერთებული ზურგწიბოანი ყური პირთან სამკუთ-

¹⁷ Т. Н. Чубинишвили, К древней истории, გვ. 65.

ხა მოედანს ქმნის. ორნამენტი უპირატესად წყვილი ირიბი რელიეფური ზოლითა და მრგვალი ფოსოებითაა წარმოდგენილი, რომლითაც ჭურჭლის მხარი და ყელია შემკული.

არაკერამიკული მასალიდან აღსანიშნავია ქვისა და პასტის სხვადასხვა ფორმის მძივები და სპილენძის ერთნახევრიანი ხვიები.

ამავე შენობის ქვეშ მდებარე ნალისებრი აკლდამა № 16 შეიცავდა მოვარდისფრო, მდარედ გაპრიალებულ, ბიკონუსურტანიან ცალყურა ქოთანს (ტაბ. 20, 10), შავპრიალა თხელკედლა მომრგვალებულტანიან ცალყურა ტოლჩას (ტაბ. 20, 6), სპილენძის ორ კასრისებრ მძივს (ტაბ. 22, 12), ვერცხლის ერთნახევრიან ხვიას (ტაბ. 24, 3), მინისებრი პასტის მრგვალ და თეთრი ქვის ბიკონუსური ფორმის 26 მინიატურულ მძივს (ტაბ. 24, II).

კონსტრუქციულად № 16 სამარხის მსგავს № 36 აკლდამაში აღმოჩნდა მონაცრისფრო თიხის ჭურჭელი, მაღალი მილისებრი ყელით, სფერული ტანითა და მრგვალნახვრეტიანი ყურით ყელსა და კორპუსის დასაწყისზე. მას ყურის ქვეშ, გამოწვის შემდეგ, ამოკაწვრით გაკეთებული ათი სხვადასხვა ნიშანი შემოუყვება (ტაბ. 21, I). ამავე სამარხში იყო ძვლის კვირისტავი და სპილენძის ბრტყელი ყუნწიანი პატარა სატევრისპირი (ტაბ. 22, 3).

ამრიგად, II უბანზე სტრატეგრაფიულად ქვემოთ მდებარე სამშენებლო ფენისა და სამარხების მასიური ნაწარმი — კერამიკა ერთგვაროვანი ჩანს. მისთვის დამახასიათებელია შავპრიალა ვარდისფერსარჩულიანი ან მოვარდისფრო პრიალა თიხის ჭურჭელი, ცილინდრული ყელით, უმეტესად ბიკონუსური ტანით, ვიწრო ბრტყელი ძირით, ყურის ზემოაღწერილი ფორმებითა და ორნამენტით. უნდა შევნიშნოთ, რომ ეს სურათი არ ვრცელდება ამავე ფენის „ენეოლითურ“ კერამიკაზე, რომელსაც არაფერი აქვს საერთო მტკვარ-არაქსულ ნაწარმთან. მათი ერთ ფენაში მოხვედრა „ენეოლითური ფენის დაცურებით“¹⁸, ე. ი. ფენების არევით უნდა იყოს გამოწვეული. ანალოგიური მდგომარეობა ჩანს X შენობის იატაკის დონის ქვეშ არსებულ ორმო № 7 მასალებშიაც, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურის განსხვავებული პერიოდების ჭურჭლები ერთადაა წარმოდგენილი.

რაც შეეხება II უბნის ზედა ფენას, აქ „ენეოლითური და მტკვარ-არაქსული კერამიკის შემცვლელი ფენის“ ზემოთ, ერთმანეთის გვერდით მდებარე ნაგებობებიდან მასალის უმეტესობა I შენობაშია აღმოჩენილი. კერამიკულ ნაწარმში ვხვდებით შავპრიალავარდისფერსარჩულიან ან ყავისფერ, ოდნავ პირმოყრილ, „წაკვეთილ-პირიან“ ღრმა ჯამების ფრაგმენტებს (ტაბ. 3, 6), ამოღარულ და რე-

¹⁸ Т. Н. Чубинишвили. К древней истории... , გვ. 56.

ლიეფური ორნამენტით შემკულ სხვადასხვა ზომის ჭურჭლის ნატეხებს (ტაბ. 3,4—5), ცხვრის თიხის ქანდაკების ფრაგმენტს (ტაბ. 3,6), ცილინდრული ფორმის ბორდიურიან კერას (ტაბ. 3,2) და შუაგულამოღებულ ფილა-სარქველს (ტაბ. 3, I). არაკერამიკული მასალა შედგება ხელსაფქვავისა და სანაყი ქვებისაგან.

II ნაგებობა უინვენტაროა, თუ არ ჩავთვლით დაღარული ორნამენტით შემკულ ერთ შავპრიალა-ვარდისფერსარჩულიანი ჭურჭლის ნატეხს.

IX შენობაში აღმოჩენილია ერთი თხელკედლა, ლეგა მოვარდისფროდ გაპრიალებული მუცელგამობერილი, ძირვიწრო დერგი (ტაბ. 4, 4) და ფართო ამოღარული ან დაკუთხულსპირალებიანი რელიეფური ორნამენტიანი შავპრიალა ჭურჭლის ნატეხები (ტაბ. 4, 5—6). აქვე იყო ორი ცილინდრული ფორმის თიხის კერა. არაკერამიკულ მასალას ნავისებრი ხელსაფქვავის ნაწილი და კაჟის ცალგვერდრეტუშირებული ნამგლისპირი შეადგენს.

X შენობა ამირანის გორის ყველა შენობისაგან მასალის მრავალრიცხოვნებით გამოირჩევა. აქ 50-მდე ნივთი აღმოჩნდა, ძირითადად კერამიკა¹⁹. დიდი ზომის ჭურჭლებს შავპრიალა-ვარდისფერსარჩულიანი დერგები და ქოთნები შეადგენს; მათთვის დამახასიათებელია კვერცხისებრი ან სუსტად გამოხატული სამნაწილადტანიანი ფორმა, ოდნავგამოყვანილი ყელი და მეტ-ნაკლებად გადაწეული პირი (ტაბ. 6, 1—4; 5, 1). მაღალი რელიეფით გამოყვანილი სპირალებისა და ნახევარმთვარის კომბინაცია კორპუსის ზედა ნაწილის ცალ მხარეს ამკობს (ტაბ. 6, 1—3), გვხვდება ჩაღარულ-ამობურცული და დაღარული ორნამენტიც. იშვიათად, კორპუსის ზედა ნაწილში გამოწვამდე ხვრელია გაკეთებული (ტაბ. 6, 4).

მომცრო ზომის ჭურჭლები წარმოდგენილია მოვარდისფროდ ან შავად გაპრიალებული კოჭობებით, კათხებით და სხვ. მათ აქვთ გადაწეული, ზოგჯერ „წაკვეთილი“ პირი, ოდნავ გამოყვანილი ყელი, სუსტად გამოხატული სამნაწილადი ფორმა და ბრტყელი, ვიწრო ძირი. პირსა და მხარზე, ან ყელსა და მხარზე მიძერწილია ლენტური ან ზურგგამობერილი ყური. იშვიათად, გვხვდება „მენისკისებრი“ ან ზურგწიბოანი ყურებიც. ეს უკანასკნელი პირთან შეერთებისას სამკუთხა მოედანს ქმნის (ტაბ. 5, 5—6).

ამ ჯგუფის ჭურჭლებს ორნამენტი არ გააჩნია. გამოწვამის მხოლოდ ერთი შავპრიალა ვარდისფერსარჩულიანი კოჭობი წარმოადგენს, რომელსაც ყელის ბოლოს, ორ პარალელურ ხაზს შორის

¹⁹ ტ. ჩუბინაშვილი, ამირანის გორა, გვ. 31.

მოქცეული, წვერით ზემოთ მიმართული დაშტრიხული ტოლფერდა სამკუთხედები შემოუყვება (ტაბ. 5, 8).

ცალკე ჯგუფს ქმნიან მსხლისებრტანიანი ჭურჭლები, რომელთათვისაც დამახასიათებელია ლეგა-მოვარდისფრო გაპრიანებული ზედაპირი, თხელკედლიანობა, გადაშლილი პირი, ძირისკენ გაფართოებული კონუსური ყელი, მკვეთრად გამოწეული მუცელი და ვიწრო ძირი. მრგვალნახვრეტიანი „მენისკური“ ყური უმეტესად ყელზეა მიძერწილი. მათ ორნამენტი არა აქვთ (ტაბ. 5, 12; 6, 5). თიხის მრგვალი სარქველები სხვადასხვა ტიპისაა, ძირითადად შავპრიალა ან წითლად შეღებილი ზედაპირით ღია ფერის სარჩულზე, ზოგჯერ შუაზე ყურით (ტაბ. 6, 10). კერასთან დაკავშირებული ნივთები წარმოდგენილია ცილინდრული ფორმის თიხის კერით (ტაბ. 6, 7), ფილა-სარქველის ფრაგმენტით, ნალისებრი ზესადგრების ფრაგმენტებით (ტაბ. 6, 8) და სხვ.

თიხის სხვა ნივთებიდან აღსანიშნავია თხელკედლა, კიდევახსნილი ტაფისებრი ჭურჭლები და ლანგარი (ტაბ. 6, 9).

XXII შენობაში მცირეოდენი მასალა აღმოჩნდა: წითლად შეღებილზედაპირიანი სარქველი, შუაზე ყურის ნაშთით (ტაბ. 10, 8), შავპრიალა ვარდისფერსარჩულიანი სქელკედლა ჭურჭლის ფრაგმენტი, ზედ რელიეფური რგოლით (ტაბ. 10, 7); აგრეთვე მოყავისფრო ორყურა დერგის ზედა ნაწილი და პატარა ჯამისებრი კერა²⁰.

შედარებით მრავალრიცხოვანია XXIII ნაგებობაში მოპოვებული ინვენტარი. კერამიკა შავი რუხი ან მოვარდისფრო პრიალაა. მომცრო ზომის ჭურჭლები ხასიათდება „წაკვეთილი“ ან გადაწეული პირით, დაბალი ყელით და გამობერილი ან სამნაწილადი ტანით. იშვიათია ბიკონუსურტანიანი ჭურჭლები. ზურგგამობერილი ყურები უმეტესად პირსა და მხარზეა მიძერწილი. ორნამენტი ნაკაწრ გეომეტრიულ სახეებს შეიცავს. სქელკედლა ჭურჭლებზე კი უფრო რელიეფური და ჩაღარული შემკულობა ჭარბობს. აქვე გვხვდება თიხის მრგვალი სარქველებისა და „წაკვეთილპირიანი“ პირმოყრილი ჯამების ნატეხები. განსაკუთრებით საინტერესოა ერთი სამფეხა ჭურჭელი (ტაბ. 10, 12). მას აქვს მკვეთრად გადაშლილი პირი, კონუსური, ძირისაკენ გაფართოებული ყელი, გამობერილი მუცელი და ვიწრო ძირი, რომელიც სამი მოკლე ფეხით თავდება. კორპუსის ზედა ნაწილზე მრგვალნახვრეტიანი ჩაღარული ლენტური ყურია მიძერწილი. ყურის მოპირდაპირე მხარეს ერთ მწკრივად სამი დაბალი კოპია გამოყვანილი. ჭურჭელს ყელის ბოლოსა და კორპუსის ზედა ნა-

²⁰ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, გვ. 35.

წილზე მოუყვება ამოკაწრული ზიგზაგები და დაშტრიხული სამკუთხედები.

ამით ამოიწურება ამირანის გორის II უბნის კომპლექსთა სტრატეგია. ზედა ფენის საცხოვრებელი თუ სამეურნეო ნაგებობების არქიტექტურული სახე საგნებით შეესაბამება ზემოთ უკვე აღწერილ ნაგებობათა ტიპს. სამწუხაროდ, სტრატეგიაში მოწმობებით ვერ ხერხდება ორი ფენის ნაგებობის ტიპის შედარება, რადგან ქვედა ფენის შენობათა ფორმის დადგენა ვერ მოხერხდა. ასევე, №№ 2 და 6 სამარხების უინვენტარობის გამო ძნელდება მათი გარკვეულად რომელიმე ფენისადმი მიკუთვნება.

რაც შეეხება ზედა ფენის მასიურ ნაწარმს — კერამიკას, შეიძლება ითქვას, რომ აქ ქვედა ფენასთან შედარებით მნიშვნელოვანი სხვაობა ჩანს.

პირველ რიგში, თვალში საცემია თიხის ჭურჭლის ფორმათა მრავალფეროვნება. მკვეთრად კლებულობს ბიკონუსურტანიანი ჭურჭლები, ჩნდება ახალი — სამნაწილადტანიანი ფორმა, რომელსაც აქ წამყვანი ადგილი უკავია. იგი დამახასიათებელია როგორც დიდი, ასევე მომცრო ზომის ჭურჭლებისათვის. განსხვავება შეინიშნება ორნამენტშიც. რელიეფური ორნამენტით გამოყვანილია სპირალები და ნახევარმთვარე, რაც უცხო იყო ადრეული ფენის კერამიკისათვის. ქრება ფოსტები და წყვილი ირიბი რელიეფური ზოლები. ჩნდება შემკობის ახალი ხერხი — ჩაღარულ-ამოზურცული სახეები, სრულიად უცნობი ქვედა ფენისათვის. რთულ სახეს იღებს დაშტრიხული სამკუთხედებითა და შევრონებით შექმნილი ნაკაწრი ორნამენტი, რომელიც მომცრო ზომის ჭურჭლის ყელსა და მხარს შემოუყვება. სხვაობა ჩანს კერასთან დაკავშირებულ ნივთებშიც. თუ ქვედა ფენაში არსებობდა მრგვალი შვერილებიანი კერა, ზედაში მის ადგილს მრგვალი ბორდიურიანი კერა იკავებს. ჩნდება სხვადასვა ვარიაციებში წარმოდგენილი ნალისებრი ზესადგრები, უცნობი ქვედა ფენისათვის.

მიუხედავად სხვაობისა, ორი ფენის კერამიკულ მასალას შორის შეინიშნება მემკვიდრეობაც. განაგრძობს არსებობას შავპრილა-ვარდისფერსარჩულიანი, მოვარდისფრო და მოწაბლისფრო პრილა კერამიკა, ბიკონუსურტანიანი ჭურჭელი, ცილინდრულყელიანი და „წაკვეთილპირიანი“ ჭურჭელი, ზურგწიბოიანი ყურები, თიხის მრგვალი სარქველები და სხვ.

III უბანზე სტრატეგიაში მოწმობები ძალზე მცირერიცხოვანია. აქ, ორმოსამარხების ქვეშ მდებარე შენობების ნაშთებიდან აღსანიშნავია ნალისებრი ზესადგრისა და ლეგა-მოვარდისფრო ჭურჭლის ფრაგმენტები.

საკუთრივ ორმოსამარხების ინვენტარი წარმოდგენილია შავ-პრიალა რუხსარჩულიანი თიხის ჭურჭლებითა და ლითონის რამდენიმე ნივთით. ამ ჭურჭლებისათვის დამახასიათებელია გადაშლილი პირი, მხრისკენ გაფართოებული კონუსური ყელი, გამობერილი ან სამნაწილადი კორპუსი და ჩამოწეული ვიწრო ძირი. ვიწრო, წაგრძელებული და გვერდებშებრტყელებული, იშვიათად „მუხლისებრი“ ფორმის ყურები პირსა და მხარზე ან ყელსა და მხარზეა მიძერწილი. კრილი, ნაკაწრი და წერტილოვანი ორნამენტი ყელის ბოლოსა და ტანზეა შემოყოლებული (ტაბ. 21—2, 3, 5).

ლითონის ნივთები წარმოდგენილია ბრინჯაოს გრეხილღეროიანი თავმოკაუჭებული საკინძით (ტაბ. 23, 4), მახათითა (ტაბ. 22, 9) და წვრილი რგოლით.

ასეთი მწირი სტრატეგრაფიული მონაცემების გამო შეუძლებელია ორმოსამარხებსა და მის ქვეშ მოქცეულ შენობებში მოპოვებული მასალების მსგავსება-განსხვავებაზე ლაპარაკი, მით უმეტეს, რომ ისინი ორი სხვადასხვა დანიშნულების კომპლექსიდან მომდინარეობს. ცხადი მხოლოდ ერთია — მათ შორის ქრონოლოგიური სხვაობა უნდა არსებობდეს, რომლის განსაზღვრას და ამ კომპლექსების გარკვეული კულტურული წრისადმი მიკუთვნებას მომდევნო გვერდებზე შევეცდებით.

ამირანის გორის ცალკეულ სტრატეგიცირებულ კომპლექსთა განხილვის შემდეგ მოკლედ მიმოვიხილავთ მის დანარჩენ არასტრატეგიცირებულ მასალასაც, რასაც კვლავ II უბნით დავიწყებთ.

აღნიშნული უბნის ნაგებობებიდან უმთავრესად შავი, რუხი, მოწაბლისფრო და მოვარდისფრო პრიალა ღია ფერის სარჩულიანი ჭურჭლის ფრაგმენტები მომდინარეობს. დიდი ზომის ჭურჭლების — ქოთნების, დერგების უმეტესობა სქელკედლაა, კეცში ქვიშის, კვარცის და სხვ. მინარევებით. ორნამენტი, ძირითადად რელიეფური, წარმოდგენილია მრგვალი ან დაკუთხული სპირალებით, ზოომორფული სახეებით და სხვ. გვხვდება ჩაღარულ-ამობურცული და დაღარული შემკულობაც.

პატარა ზომის ჭურჭლებში განირჩევა კათხები, კოჭობები, ჯამები და სხვ. მათთვის დამახასიათებელია მომრგვალებული, წამახული ან „წაკვეთილი“ პირი, მეტ-ნაკლებად გამოყვანილი ყელი, გამობერილი, სამნაწილადი ან ბიკონუსური კორპუსი, ვიწრო, ბრტყელი ძირი და ლენტური, ზურგწიბოიანი, ზურგგამობერილი ან „მენისკისებრი“ ყურები. ორნამენტი ძირითადად ნაკაწრი და ამოღარული ხაზებითაა შექმნილი. იშვიათად არის წერტილოვანი და მრგვალი შტამპით დატანილი შემკულობაც.

სხვა კერამიკული ნაწარმიდან აღსანიშნავია სხვადასხვა ტიპის მრგვალი სარქველები, ცალგვერდგახსნილი ტაფისებრი ჭურჭლის ფრაგმენტები, თიხის ყალიბი და სხვ.

კერასთან დაკავშირებული ნივთებიდან ვხვდებით ცილინდრულ ბორდიურიან კერებს, ნალისებრ ზესადგარებს და სხვ.

არაკერამიკული მასალა წარმოდგენილია ნავისებრი ხელსაფქვავის ფრაგმენტებით, კაჟის ნამგლის ჩასართებით, კაჟის ან ობსიდიანის ისრისპირებით, პასტის მძივებითა და მცირეოდენი ლითონის ნივთებით. ამავე უბნის არასტრატოფიციკრებული სამარხეული ინვენტარი ძირითადად შავ, მოვარდისფრო ან მუქ წაბლისფერ, პრიალა საშუალო და მომცრო ზომის ჭურჭლებს შეიცავს. მათ ახასიათებს უმეტესად „წაკვეთილი“ პირი, ცილინდრული ყელი, ბიკონუსური ან მომრგვალებული კორპუსი და ვიწრო ბრტყელი ძირი. ზურგწიბოიანი ან ოვალურგანიკვეთიანი ყურები პირსა და მხარზე ან ყელსა და მხარზეა მიძერწილი. ორნამენტში ჭარბობს წყვილი ირიბი, რელიეფური ზოლები, კოპები და ზოომორფული სახეები. იშვიათად არის ჩაღარული ან ნაკაწრი შემკულობაც. არაკერამიკულ მასალას ქვის, პასტისა და ლითონის მძივები, ქვისა და ძვლის კვირისტავეები, ლითონის სატევრისპირები და სხვ. ქმნის.

II უბნის კულტურულ ფენებში აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი მასალის უმეტესობაც კერამიკული ნაწარმია. ესაა, შავი, რუხი, მოვარდისფრო და მოყავისფრო პრიალა სხვადასხვა ტიპის ჭურჭლის ფრაგმენტები. დიდი ზომის ჭურჭლებისათვის დამახასიათებელია რელიეფური, ჩაღარულ-ამობურცული და ამოღარული ორნამენტი. მომცრო ჭურჭლებისათვის კი — ნაკაწრი შემკულობა.

დანარჩენი კერამიკული მასალიდან აღსანიშნავია ნალისებრი ზესადგრის ფრაგმენტები, მრგვალი კერის შვერილები, კოჭისებრი სადგარი, მრგვალი სარქველები და სხვ.

არაკერამიკული მასალა შეიცავს კაჟის ნამგლის ჩასართებს, კაჟისა და ობსიდიანის ისრისპირებს, ნავისებრი ხელსაფქვავის ფრაგმენტებსა და ლითონის მცირეოდენ ნივთებს.

I უბანზეც (XV, XVI და XVII შენობები) ძირითადად კერამიკაა აღმოჩენილი. დიდი ზომის ჭურჭლებს — დერგებს ახასიათებს კვერცხისებრი ან სუსტადგამოსახული სამნაწილადი კორპუსი და ვიწრო, ჩამოწეული ძირი. კორპუსის ერთ მხარეს ამკობს რელიეფური ორმაგი სპირალი ან ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტი (ტაბ. 9—1, 8, 9). მომცრო ზომის ჭურჭლები უფრო ნაკაწრითა და ამოღარვითაა ორნამენტირებული (ტაბ. 9—5, 7). სხვა კერამიკული მასალიდან აღ-

სანიშნავია ხარის სტილიზებული ზესადგარი (ტაბ. 9, 2) და „მუხლი-სებრი“ ყური (ტაბ. 9, 3).

ამრიგად, ახალციხის ამირანის გორის მასალის განხილვისას დავინახეთ, რომ სტრატეგრაფიული მონაცემები ყველაზე დამაჯერებლად მაინც II უბანზეა დადგენილი. აქ, განსხვავების დაჭერა კერამიკულ მასალაზეც მოხერხდა. რაც შეეხება III უბანს, შესაძარებელი მასალის სიმცირის გამო, სტრატეგრაფიული მდგომარეობის შესაბამისი სურათი თიხის ნაწარმით ვერ დადგინდა. ზოგად მონახაზებში განხილული იყო I და II უბნების არასტრატეგიცირებული მასალებიც, რომელთა ურთიერთმიმართებას სპეციალურად განვიხილავთ სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის სხვა ძეგლებთან ერთად.

სოფ. ზველი მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირას ზღვის დონიდან 1500 მ სიმაღლეზე მოქცეულ დიდ ვაკეზე მდებარეობს. აქ შემთხვევითი თუ დაზვერვითი სამუშაოების შედეგად დაგროვილი ადრებრინჯაოს ხანის სხვადასხვა ეტაპის ამსახველი მასალებიდან აღსანიშნავია დაზიანებული ორმოსამარხებიდან მომდინარე კერამიკული ნაწარმი.

იგი წარმოდგენილია მურა-მოყვითალო ფერის სქელკედლა კოჭობებით, რომელთა განიერი, ცილინდრული ყელი გამოხედილ მუცელზე წიბოთი გადადის. ყელსა და მხარზე ზოგჯერ მასიური, ზურგ-გამოხედილი ყურია მიძერწილი (ტაბ. 27, 1). ზოგ ჭურჭელს გარდატეხის ხაზზე, მოპირდაპირე მხარეს მომცრო ზომის ორი კოპი აქვს გამოყვანილი (ტაბ. 27, 3). ერთი კოჭობის ყელის ფრაგმენტზე რელიეფური ზომორფული გამოსახულებაა მოცემული (ტაბ. 27, 2). აქვეა ანალოგიური ტექნიკით ნაკეთები ერთი ყურიანი სარქველიც (ტაბ. 27, 4).

საყურადღებო კერამიკული მასალა გამოვლინდა აქვე „სამარხი ყანებშიაც“. აქ დაზიანებულ ორმოსამარხებსა და ნასახლარზე აღმოჩენილ ამ ნაწარმში აღსანიშნავია სქელკეციანი რუხი ან მოწითალო პრიალა სამყურა ქოთნები ოდნავ გადაშლილი პირით, მაღალი გამოყვანილი ყელით, სფერული ან კვერცხისებრი კორპუსითა და ბრტყელი ძირით (ტაბ. 27, 5—6)²¹. ლენტური ტიპის ყურები კორპუსის შუა ნაწილზეა მიძერწილი. ერთ მათგანს მოტეხილი ყურების ადგილას ხვრელები აქვს გაკეთებული. ზოგ ქოთანს მხარზე შემოუ-

²¹ ტაბ. 27, 6. მოცემული ჭურჭელი შეცდომით ყურების გარეშეა ჩახატული და არასწორად, სოფ. ზველის „რაბათზე“ აღმოჩენილადაა მიჩნეული. (იხ. О. Гамбашидзе, К. Квижинაძე, А. Орджоникидзе, დასახ. ნაშრომი, ტ. XVI—I).

უყვება ამოკაწრული სამკუთხედები ან ზოომორფული სახეები (ტაბ. 27, 5—6).

ფრაგმენტული მასალიდან გამოირჩევა პირმოყრილი ღრმა ჯამები, ზოგჯერ პირთან სამკუთხა შვერილით (ტაბ. 28, 12) და ოვალურ-განიკვეთიანი მასიური ყურები. თიხის მრგვალი სარქველები ორი ტიპისაა — ბრტყელი, შუაზე სვეტისებრი სახელურით (ტაბ. 27, 8) და კიდევამანხული — ყურიანი.

კერასთან დაკავშირებული ნივთებიდან ვხვდებით ნალისებრი ზესადგრების ფრაგმენტებს (ტაბ. 28, 8—9), შვერილებიანი კერის ქიმს (ტაბ. 28, 6), მრგვალი შუაგულ ამოდებული კერის ნაწილსა (ტაბ. 28, 7) და ცილინდრულ-ბლოკისებრი სადგარის ფრაგმენტს (ტაბ. 28, 4).

სოფ. ზველშივე, ადგილ „რაბათზე“ მდებარე ნამოსახლარ ბორცვზე 1974 წელს გავლებულ იქნა საკონტროლო თხრილი, რომელმაც სამ მეტრზე მეტი სისქის კულტურული ფენა გამოავლინა²². მასში პირობითად ორი პორიზონტი გამოიყო: ქვედას სიმძლავრე, სადაც ალიზის შენობა აღმოჩნდა, 70 სმ იყო, ზედასი — 2,80 მ.

ალიზის შენობაში, რომლის ტიპის გარკვევა გათხრების მასშტაბების გამო ვერ მოხერხდა, აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლები, თიხის ზოომორფული სადგარი და ქვის დიდი ზომის მრგვალი სანაყი (ტაბ. 17, 8; 29, 1—4, 11, 12; 30, 1).

კერამიკა ხელით ნაძერწია, შავ, მოწითალო ან ლეგა-მოყავისფრო პრილაა. ზოგ მათგანს ეტყობა ძლიერ ცეცხლში ყოფნის კვალი.

მთელი ჭურჭლებიდან აღსანიშნავია მოწითალო-მოვარდისფროდ გამომწვარი, კარგად გაპრიალებული სამი ჭურჭელი. ერთი მათგანი მოზრდილი, თხელკედლა დერგია გადაშლილი პირით, ვიწრო და დაბალი ყელით, კვერცხისებრი ფორმის კორპუსითა და ბრტყელი ძირით. მხარზე ოთხი ამოღარული პარალელური ზოლი შემოუყვება, რომელთა ქვეშ, მოპირდაპირე მხარეს ოთხი, შიგნიდან გამოყვანილი კოპია გამოსახული (ტაბ. 29, 4).

მეორე — დიდი ზომის უყელო დერგს აქვს შესქელებული პირი, ქილისებრი კორპუსი და განიერი ბრტყელი ძირი. ზედა ნაწილზე მას ორი მასიური, მრგვალნახვრეტიანი ყური ასხია (ტაბ. 29, 1). აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ერთი შავპრილა, ლითონისებრი ბზინვარების მქონე უყელო ქოთანიც, რომელიც ისეა დეფორმირებული ძლიერი ცეცხლისაგან, რომ მისი აღდგენა ვერ მოხერხდა. აღვნიშ-

²² Т. Н. Чубинишвили, и др., Итоги полевой работы..., с. 20.

ნავთ მხოლოდ, რომ მას აქვს გადაშლილი, შიგნიდან შესქელებული პირი. სფერული კორპუსი და ბრტყელი ძირი, კორპუსის ზედა ნაწილზე ლენტური ტიპის ყურები ასხია.

სფერული ტანი აქვს მომცრო ზომის თხელკედლა გოფირებულ ზედაპირიან კათხასაც (ტაბ. 30, 1). დანარჩენი კერამიკული მასალიდან საყურადღებოა ქილის ფორმის ჭურჭლები, ზედა ნაწილზე ლენტური ან მრგვალგანივკვეთიანი ყურებით. ეს კერამიკა გამოწვის ტექნიკით, გაბრიანებით და სხვ. უახლოვდება მტკვარ-არაქსულ ნაწარმს, თუმცა ფორმით, დეკორით, და უსწორმასწორო ზედაპირით გამოირჩევა კიდევ მისგან. გვხვდება ტიპური მტკვარ-არაქსული მრგვალი სარქველებიც, „მენისკური“ ყურები, ჯამის ნატეხები და სხვ. ორნამენტში ჭარბობს ნაკაწრი და ამოღარული სახეები. იშვიათად არის რელიეფური შემკობა.

აქვე აღმოჩნდა თიხის საინტერესო სადგარი. მას აქვს კუს თავის ფორმის ორი ზეაწეული შვერილი, ობსიდიანით ინკრუსტირებული თვალებით (ტაბ. 17, 8). ზედა ფენაში კვლავ განაგრძობს არსებობას როგორც მტკვარ-არაქსული იერის, ისე ქილის ფორმის უსწორმასწორო ზედაპირიანი ჭურჭლებიც. ორნამენტი აქაც კრილი და ნაკაწრია, ვხვდებით რელიეფურსაც. ამ ფენის სხვადასხვა დონეზე ვხვდებით თიხის მრგვალი ფორმის თხელ ფილებს კეცში ორგანული მინარევით. ეს ფილები ადვილად შლადია და შეხებისას იმტვრევა. ამას გარდა, გვხვდება ორგანულმინარევიანი, ცალგვერდგახსნილი ტაფებიც.

კერასთან დაკავშირებული ნივთებიდან აღსანიშნავია ფოსოებითა და ღარებით შემკული მრგვალი კერის შვერილი (ტაბ. 30, 2) და რქისებრი სადგარის ფრაგმენტები (ტაბ. 30, 3—4).

არაკერამიკული მასალა ცხვრის ლულოვან ძვალზე ჩამოყალიბებული სადგისით. ქვის სანაყითა და კაყის ნამგლის ჩასართით განისაზღვრება.

ცალკეული აღმოჩენებიდან ყურადღებას იმსახურებს ერთი სამარხის კომპლექსი. ესაა ლითონის მსხლისებრი და ლუზისებრი საკიდები და ბიკონუსური ფორმის მძივი²³. ცალკე აღმოჩნდა შავპრილა ვარდისფერსარჩულიანი სამნაწილადტანიანი ქოთანის ძხარზე ორი კოპით (ტაბ. 28, 1) და ქვის თოხი (ტაბ. 26).

ლოდონთან წაგრძელებულ ბორცვს წარმოადგენს, რომელზედაც 1962 წელს წარმოებულმა გათხრებმა ორი მეტრი სისქის კულტურული ფენა გამოავლინა. სხვადასხვა ხანის მასალებთან ერთად,

²³ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 110.

ძეგლის გამთხრელი შ. დედაბრიშვილი უადრეს — ადრებრინჯაოს ხანის მასალის არსებობასაც აღნიშნავს, თუმცა მასზე სპეციალურად არსად ამახვილებს ყურადღებას²⁴. ჩვენამდე მოღწეულ, მხოლოდ კერამიკით წარმოდგენილ მასალაში შევეცადეთ გამოგვეყო ყველაზე არქაული იერის მქონე ნაწარმი, რომელიც, ჩვენი აზრით, ადრებრინჯაოს ხანის ფინალურ სტადიას უნდა ასახავდეს.

კერამიკის ეს ჯგუფი ხელით ნაძერწია და შავად, ვარდისფრად, მოყვითალოდ ან მოწაბლისფროდ გამომწვარი. ამ ფრაგმენტულ მასალაში განირჩევა ქოთნები, დერგები, ჯამები და სხვ. ჭურჭლები. ქოთნებისა და დერგების უმეტესობა დაბალყელიანია ან საერთოდ არ გააჩნიათ ყელი, რის გამოც, ოდნავ გადაშლილი, ხშირად „წაკვეთილი“ პირი უშუალოდ გადადის ქილისებრი ფორმის კორპუსზე, რომელიც ფართო, ზოგჯერ ოდნავ ქუსლგამოყვანილი ძირით თავდება (ტაბ. 32, 17). ყურები მრგვალი, ლენტური ან „მუხლისებრია“ და კორპუსის ზედა ნაწილზეა მიძერწილი.

ჯამების უმეტესობა ღრმაა. არის როგორც პირგადაშლილი, ისე პირმოყრილი, ზოგჯერ პირქვეშ კოპებით (ტაბ. 31, 5).

ჭურჭლების უმეტესობა ორნამენტირებულია რელიეფით გამოყვანილი კონცენტრული წრეებით, ნალისებრი მინაძერწებით, პირის პარალელური დაკეჭნილი ზოლებით და სხვ. (ტაბ. 31, 32).

ნაკაწრი ორნამენტი სხვადასხვა გეომეტრიულ სახეებს ქმნის. უპირატესად, ესაა მართკუთხა, სამკუთხა, ზიგზაგური და სხვ. მოტივები (ტაბ. 32, 1—7). ზოგ ჭურჭელს მხარზე შემოუყვება მრგვალი ან „ფრჩხილისებრი“ ნაჭდევიც (ტაბ. 31, 6—7).

დანარჩენი ნაწარმიდან აღსანიშნავია მრგვალი სარქველები (ტაბ. 32, 15), სადგარის ფრაგმენტები (ტაბ. 32, 14) და ურმის თვლის მოდელი (ტაბ. 32, 16).

ა ბ ა ს თ უ მ ა ნ შ ი, 1935 წელს სანატორიუმის მშენებლობის დროს დანგრეული ქვაყუთებიდან ჩვენამდე მხოლოდ ერთმა ლეგამოყავისფროდ გაპრიალებულმა ცალყურა კოჭობმა მოაღწია (ტაბ. 34, 7). 1972 წელს, აქვე, ადგილ „ყანობილზე“, საგზაო სამუშაოებით დაზიანებული ნასახლარის გათხრებისას მცირერიცხოვანი, მაგრამ საინტერესო არქეოლოგიური მასალა იქნა მოპოვებული. მდ. ოცხეს მარჯვენა ნაპირას 15 მ სიმაღლეზე მდებარე 1 ჰა ფართობის მქონე ამ ნასახლარზე ერთმანეთთან მჭიდროდ მიჯრილი, ტერასულად

²⁴ შ. დედაბრიშვილი, შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლები ლოდობანდან. ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა XIV სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა ანოტაციებით., 1964, გვ. 46.

განლაგებული, ქვის მშრალი წყობით ნაგები რამდენიმე სწორკუთხა ფორმის ბანურგადახურვიანი შენობა გამოვლინდა²⁵. აქედან მხოლოდ ერთის გათხრა მოხერხდა მთლიანად, მის წითლად შეღებილი იატაკის ცენტრში თიხალესილი კერა დაფიქსირდა. მიმობნეული კერამიკული და ლითური მასალა, ასევე დამწვარი ძეგლებისა და ბათქაშის ნაშთები არქეოლოგ კ. კალანდაძეს აფიქრებინებს ნამოსახლარის თავდასხმის ან ხანძრის შედეგად განადგურებას²⁶. ნასახლარზე მოპოვებული კერამიკა წარმოდგენილია კეცში ქვიშა, კვარც და ქარსნარევი ქოთნისებრი, დერგისებრი, ქილისებრი და სხვ. ფორმის ხელით ნაძერწი ჭურჭლების ფრაგმენტებით²⁷.

განცალკევებით დგას ერთი სფერულტანიანი, ყელდაბალი ჭურჭელი (ტაბ. 34, 8). იგი ხელით ნაძერწია, თხელკედლა, წითლად შეღებილი ზედაპირით. ავტორი ამ ჭურჭელს სამელე და სამერცხლე კლდის მსგავს ნაწარმს უდარებს და იგი აქ შემოტანილად მიაჩნია²⁸.

აბასთუმნის კერამიკას ორნამენტი არ ახასიათებს, თუ არ ჩავთვლით ერთი ჭურჭლის ფრაგმენტს ზედ რომბისებრი ამონაკაწრით, რომელსაც კ. კალანდაძე ამირანის გორის ზოგიერთი ჭურჭლის შემკულობას უდარებს.

ქვის ნაწარმიდან აღსანიშნავია ობსიდიანის ანატაკეცებზე დამზადებული ყუნწიანი ისრისპირები, ობსიდიანის დანა, ობსიდიანის საფხეკები და სახოკები, კაჟის მოხრილი დანა, საფხეკი, ბურღი, სახვრეტი და სხვ. ბაზალტის საჩეხი იარაღები, ნავისებრი ხელსაფქვავის ნატეხი და სხვ. ძვლის იარაღებიდან გვხვდება ცხვრისა და ძროხის ძვალზე ნაკეთები სადგისები, მახათები და სხვ.

1977 წელს „ყანობილზე“ კვლავ გაგრძელდა გათხრითი სამუშაოები. აქ აღმოჩენილი ძლიერ დაზიანებული ქვის სწორკუთხა ნაგებობიდან მოპოვებულ იქნა ქვის, ძვლისა და კერამიკის ნაწარმი²⁹. ქვის იარაღები წარმოდგენილია ობსიდიანის სამკუთხა ფორმის ფაქიზად დამუშავებული ყუნწიანი ისრისპირით; ობსიდიანის, კაჟისა და ბაზალტის საფხეკებითა და სახოკებით. ძვლის იარაღიდან აღსანიშნავია სადგისი. აქვე აღმოჩნდა თიხის მცირე ზომის ცხვრის ორი ქანდაკება (ტაბ. 33, 5).

თიხის ჭურჭელში ფორმითა და დამზადების ტექნიკით ორი ჯგუ-

²⁵ კ. კალანდაძე, აღრემიწათმოქმედი ტომების კულტურის ნაშთები აბასთუმანში, სკ, V, თბ., 1976, გვ. 372—373.

²⁶ იქვე, გვ. 380.

²⁷ იქვე, გვ. 374.

²⁸ იქვე.

²⁹ Г. Г. Пхакадзе, А. З. Орджоникидзе, დასახ. ნაშრომი.

ფი გამოიყოფა: I—შეიცავს შავ, რუხ და მოვარდისფრო უხეშ ნაწარმს კეცში ქვიშის, კვარცისა და ქარსის მინარევებით. ზედაპირი უსწორმასწორო აქვს, მდარედ მოგლუვებული, მისთვის დამახასიათებელია გადაშლილი პირი, გამოყვანილი ყელი, გამობერილ კორპუსზე თანდათანობითი გადასვლით და ბრტყელი კუთხოვანი ან ქუსლმომრგვალებული ძირი. იშვიათად გვხვდება კიდეწამახული ჯამის ფრაგმენტები, დანარჩენი ფრაგმენტები ქოთნისებრ, დერგისებრ და სხვა ტიპის ჭურჭლებს ეკუთვნის. თუ არ ჩავთვლით ერთ მრგვალგანიკვეთიან ყურს, ამ ჭურჭლებს ყური არ ახასიათებს. ჭურჭლის ეს ჯგუფი იგივეა, რაც 1972 წელს მოპოვებული კერამიკის უმეტესობა (ტაბ. 34, 10).

II ჯგუფი, შავპრიალა ვარდისფერსარჩულიანი „მტკვარ-არაქსული“ ნაწარმი — წარმოდგენილია ქოთნების, დერგების, კოჭობების ფრაგმენტებით. მისთვის დამახასიათებელია ოდნავ გადაშლილი პირი მომრგვალებული ან „წაკვეთილი“ კიდი. ცილინდრული, ოდნავ გამოყვანილი ყელი დამახასიათებელი წიბურით გადადის მხარზე (ტაბ. 34, 9).

სოფ. სვირის გორა ახალციხის ამირანის გორის ჩრდილოეთით, მისგან ხუთიოდე კმ-ზე მდებარეობს. ბუნებრივი წარმოშობის ამ გორის სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდზე შეინიშნება ქვის სწორკუთხა ნაგებობების ნაშთები და მძლავრი ნაცროვანი ფენები, რაც ცხადყოფს აქ ნასახლარის არსებობას. აკრეფილი ფრაგმენტული კერამიკული მასალა ტიპური მტკვარ-არაქსული ნაწარმია — შავი ან წითელპრიალა ნატეხები ღია ფერის სარჩულზე. ქვის იარაღებისაგან შემდგარი არაკერამიკული მასალა წარმოდგენილია კაყის ისრისა და შუბისპირებით, კაყის ორმხრივრეტუშირებული ნამგლის პირებით (ტაბ. 26, 2—3) და ქვის ცულის ფრაგმენტით (ტაბ. 34, 6).

სოფ. ბენარაში, ბუნებრივი წარმოშობის გორაზე მოპოვებულია შავი და რუხპრიალა დიდი ზომის ქოთნის ფრაგმენტები, ოდნავგამოყვანილი ცილინდრული ყელითა და ბიკონუსური ტანით (ტაბ. 35, 1—2). ჯამების უმეტესობა პირმოყრილია (ტაბ. 35, 3—4). თიხის მრგვალი სარქველებიდან ერთი კიდეშესქელებულია, მეორე სწორკიდიანი ცენტრში ყურის ნაშთით (ტაბ. 35, 7—8). აქვეა ერთი ნალისებრი ზესადგრის ფრაგმენტიც (ტაბ. 35, 9).

სოფ. ვარხანის ნასახლარ ბორცვზე აკრეფილი კერამიკა უმთავრესად ორნამენტირებულია. ესაა შავპრიალა ვარდისფერსარჩულიანი ფრაგმენტები შემკული ფართო ღარებით, ღარებისა და ფოსოების კომბინაციითა და წყვილ პარალელურ ხაზებში მოქცეული ირიბი ნაკაწრით (ტაბ. 35, 10—13).

2. ჯავახეთის ძეგლები

შეიძლება ითქვას, რომ ჯავახეთის ზეგანს — მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლთა სიმრავლით ამიერკავკასიაში ერთ-ერთი განსაკუთრებული ადგილი უკავია. ამ პერიოდის ნასახლარებითა თუ სამაროვნებით მოფენილია მისი ტერიტორიის დიდი ნაწილი. მიუხედავად ამისა, არქეოლოგიურად არასაკმაო შესწავლის გამო, აქედან მხოლოდ მცირერიცხოვანი მასალა მომდინარეობს და თითქმის მთლიანად კერამიკული ნაწარმით წარმოდგება.

ახალქალაქის ამირანის გორა ვულკანური წარმოშობის, ზღვის დონიდან 2000—2300 მ სიმაღლეზე მდებარე მთაა. აქ 60-იანი წლების დასაწყისში მცირე მასშტაბის არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლინდა ქვის სწორკუთხა ფორმის, ტერასულად განლაგებული რამდენიმე ნაგებობა ძალზე მცირერიცხოვანი კერამიკული ინვენტარით³⁰.

აქვე აღმოჩენილი სამარხეული მასალა, რომელიც შედარებით უკეთ იყო დაცული, განსხვავებული ფორმის თიხის ჭურჭლებს შეიცავდა. ყველა მათგანი შავპრიალაა, ხელით ნაძერწი. კორპუსის ფორმის მიხედვით ორი ჯგუფი გამოიყოფა — ბიკონუსური და სამნაწილადი. პირველისათვის დამახასიათებელია „წაკვეთილი“ პირი, ცილინდრული ყელი და ვიწრო ძირი ყელსა და მხარზე მრგვალნახვრეტიანი, ოვალურგანიკვეთიანი თითო ყურით (ტაბ. 36, 3, 4). სამნაწილადი ფორმის ჭურჭლებსაც აქვთ „წაკვეთილი“ პირი, განიერი ცილინდრული ყელი და ვიწრო ძირი. ოვალურგანიკვეთიანი ყურები პირსა და მხარზეა მიძერწილი. ზოგ ქოთანს მხარზე, მოპირდაპირე მხარეს ორი პატარა კოპი გააჩნია (ტაბ. 36, 5, 6).

ცალკე იქნა აღმოჩენილი ორი სფერულტანიანი უყურო ჭურჭელი. ერთი ლეგაპრიალაა, მასიური, ცილინდრული ყელით, გამობერილი მუცლითა და ვიწრო ძირით (ტაბ. 36, 1). მეორე კი წითელპრიალაა, თხელკედლიანი. აქვს მაღალი ძაბრისებრი ყელი, სფერული ტანი და ბრტყელი ძირი (ტაბ. 36, 2).

საინტერესოა ერთი შავპრიალა მომცრო ჭურჭელი. მის მხარზე მოპირდაპირე მხარეს ორი წყვილი კოპია გამოყვანილი, ძირში კი ობსიდიანის ფირფიტა აქვს ჩასმული (ტაბ. 37, 2). ფრაგმენტული მასალიდან აღსანიშნავია შავ და მოვარდისფრო პრიალა ჭურჭლის ნატეხები შემკული ნაკაწრით, ფოსოებითა და წერტილოვანი ორნამენტით (ტაბ. 35, 14—16). ჯამები უმეტესად ღრმაა, პირმოყრილი,

³⁰ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, გვ. 14.

„წაკვეთილი“ პირით. ზოგს გარედან კოპი აქვს მიძერწილი (ტაბ. 35, 17—19).

თიხის სხვა ნაწარმიდან ყურადღებას იმსახურებს მრგვალი კერის შვერილები (ტაბ. 37, 3).

სოფ. ოკამის წითელი გორა ბუნებრივი წარმოშობის საკმაოდ მაღალი გორაა. მიწის სამუშაოების შედეგად დაზიანებული ქვაყუთებიდან რამდენიმე შავი და ლეგაპრიალა უორნამენტო ჭურჭელი მომდინარეობს. მათთვის დამახასიათებელია გადაშლილი „წაკვეთილი“ პირი, ცილინდრული ყელი, სამნაწილადი ტანი და ვიწრო ძირი. ზოგ ქოთანს კორპუსზე, მოპირდაპირე მხარეს, თითო კოპი აქვს გამოყვანილი (ტაბ. 37—6). აქვეა ერთი ლეგა-მოყავისფრო თხელკედლა ბადია ნახევარსფერული ყურის ნაშთით. ბადია ზედხედში ოვალურია (ტაბ. 37, 9).

ბალანთიდან ორი ჭურჭელია ცნობილი. ორივე შავპრიალა, რუხსარჩულიანი, მკვეთრად გადაწეული პირით, კონუსური, მხრისკენ გაფართოებული ყელით, სამნაწილადი ფორმის ტანითა და ვიწრო ძირით. კორპუსის შუა ნაწილზე ფართოდ ჩაღარულ-ამობურცული ზოლებით ზიგზაგებია გამოყვანილი. ამ ადგილას ჭურჭლებს ლენტური ტიპის ყურები აქვს მიძერწილი (ტაბ. 33, 1—2).

თახუნთის მასალაც უმთავრესად შავ ან მოვარდისფრო პრიალა ჭურჭლის ნატეხებს შეიცავს, რომლებიც ჭრილი და ნაკაწრი ორნამენტითაა შემკული. ერთ სამნაწილადტანიან ჭურჭელს მხარსა და პირზე ზურგწიბოიანი ყური აქვს მიძერწილი, რომელიც პირთან სამკუთხა მოედანს ქმნის (ტაბ. 34, 4). ზოგ მრგვალ სარქველს კიდის გარშემო ფოსოები შემოუყვება (ტაბ. 34, 5).

ძირითადად, ზემოთ აღწერილით შემოიფარგლება სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლები.

მასში არ შევიტანეთ შემთხვევით აღმოჩენილი ერთეული და არადოკუმენტირებული მასალა, რომელსაც შემდგომ, გზადაგზა განვიხილავთ.

* * *

სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარები ძირითადად ბუნებრივ გორებზე და ხეობათა ტერასებზეა განლაგებული, ზღვის დონიდან 900—2000 მ სიმაღლეზე. მათთვის დამახასიათებელია არქიტექტურისა და შენების ტექნიკის

მეტ-ნაკლები ერთგვაროვნება განპირობებული ბუნებრივი, სოციალურ-ეკონომიკური და სხვა ფაქტორებით, რაზედაც გარკვეული სურათის მიღება ახალციხე-ახალქალაქის „ამირანის გორის“ და აბასთუმნის ნასახლარებიდან შეიძლება, რომელსაც ჯერ კიდევ გაუთხრელი ზოგიერთი ძეგლის ცალკეული მონაცემებიც უნდა ავსებდეს. შენობების უმეტესობა გორის ფერდზეა გაშენებული, რის გამოც ნასახლარს ტერასული სახე აქვს მიღებული. რიყისა და კლდის ქვის, ერთ ან ორმწკრივად, მშრალი წყობით ან თიხის ხსნარზე ნაგები შენობები თითო ოთხკუთხა ფორმის ოთახს შეიცავს, ზოგჯერ სწორკუთხა მინაშენით. ერთმანეთთან მჭიდროდ მიჯრილ ამ ნაგებობებს თიხალესილი. იატაკის ცენტრში სხვადასხვა ტიპის კერა გააჩნია. ზოგ შენობაში არის თიხის ან ქვის ლუმელი, ტახტისებრი შემადგენლობა, ზოგჯერ ნიშაც. ბათქაშისა და ხის დამწვარი ძელების მიხედვით ივარაუდება, რომ შენობების ზედა ნაწილები ალიზითა და ხით იგებოდა. ბანური გადახურვა კედლებთან მდგარ ხის სვეტებს ეყრდნობოდა.

აღნიშნული ტიპის ნაგებობები მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ბევრ ძეგლზეა დადასტურებული.

ჩვენ ნამოსახლარებთან ახლო კავშირს ავლენს ტერასულად ნაგები სამშვილდის ნასახლარი. თუმცა, აქ სწორკუთხა შენობების მხარდახმარ მრგვალიც გამოვლანდა³¹. ქვის რამდენიმე ოთხკუთხა შენობის ნაშთი ქვემო ქართლშივე — თეთრიწყაროს ნასოფლარიდანაცაა ცნობილი³². ქვის ასეთივე შენობები ცნობილია ბეშთაშენსა³³ და ილტოს ნამოსახლარებზეც, სადაც ისინი ტერასულად იყო განლაგებული³⁴. სამცხე-ჯავახეთის შენობებთან ფორმით ახლოა შიდა ქართლის სინქრონული, მაგრამ განსხვავებული ხერხებით ნაგები შენობებიც³⁵. ამგვარივე ფორმის ნაგებობები დამოწმებულია აზერბაიჯანსა და დაღესტანშიც³⁶.

სომხეთში განსაკუთრებით მრავლადაა წარმოდგენილი ტერასულად ნაგები ქვის ოთხკუთხა შენობები შირაქში. საინტერესოა, რომ ისინი განსხვავდება სომხეთის სხვა ძეგლებისაგან, რომელთათვისაც დამახასიათებელია ქვის საფუძველზე ალიზით ნაგები ოთხკუთხა მი-

³¹ გ. მირცხულავა, სამშვილდე, თბ., 1975, გვ. 12.

³² გ. გობეჯიშვილი, თეთრიწყაროს ნასოფლარი, თბ., 1978, გვ. 17.

³³ Б. А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети. Тб., 1941, с. 109.

³⁴ Ш. Ш. Дедабришвили, Памятники эпохи ранней и средней бронзы. ТКАЭ; I, Тб., 1969, с. 43.

³⁵ А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 160.

³⁶ Р. М. Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века, М., 1975, с. 177.

ნაშენიანი მრგვალი ფორმის შენობები³⁷. ალიზით ნაგები სწორკუთხა შენობები გაითხარა ნორსუნ-თეფესა და იანიკ-თეფეს მტკვარ-არაქსული პერიოდის ფენებში³⁸. ჩვენ ნაგებობებთან ახლო დგას ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის ცნობილი ნასახლარების—ქარაზისა და პულურის ქვის საფუძველზე ნაგები ალიზის სწორკუთხა შენობებიც³⁹.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ნაგებობების ტიპის განსაზღვრა კავკასიისა და წინა აზიის უძველესი ისტორიის ზოგ კარდინალურ საკითხთანაა დაკავშირებული და ბუნებრივია, თავიდანვე მკვლევართა განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევდა. ჯერ კიდევ ბ. კუფტინი ოზნის ოვალური ფორმის შენობების განხილვისას ფიქრობდა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა უფრო ჩრდილოეთ მესოპოტამიისაა და ხმელთაშუაზღვისპირეთის სამყაროსკენ იწევს, ვიდრე ირანისა და სამხრეთ მესოპოტამიისკენ⁴⁰.

ოთ. ჯაფარიძის აზრით, ამ კულტურის ადრეული ეტაპისათვის უფრო მრგვალი შენობებია დამახასიათებელი, შემდეგში კი წამყვანი სწორკუთხა ფორმა ჩანს, ხოლო კიდევბომრგვალელებული შენობები ამ ორი ტიპის შერწყმაა⁴¹. ქარაზისა და ამირანის გორის შენობების განხილვისას იგი მიუთითებს მათს სიახლოვეზე შიდა ქართლის სინქრონულ ძეგლებთან სწორკუთხა არქიტექტურის არსებობის გამო და გამოყოფს ქვემო ქართლის, სომხეთის მთიანეთისა და არარატის ველის ძეგლებისაგან, სადაც უფრო მრგვალი ნაგებობებია გავრცელებული⁴².

ტ. ჩუბინიშვილი და კ. კუშნარიოვა ახასიათებენ რა მტკვარ-არაქსის კულტურის ნაგებობებს, აღნიშნავენ ამ ხანაში ძლიერი ენეოლითური ტრადიციების შემონახვას, რასაც მრგვალი შენობების საყოველთაო არსებობით ხსნიან და იგი სამხრეთ კავკასიის უძველეს ტომთა ისტორიულ-კულტურული განვითარების გარკვეული ეტაპის ამსახველად მიაჩნიათ⁴³.

ამიერკავკასიის ზოგიერთ კარგად სტრატეფიცირებულ ძეგლებ-

³⁷ Т. Хачатрян, Древняя культура Ширака. Ереван., 1975, с. 39. А. И. Джавахишвили, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 351.

³⁸ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური..., გვ. 151.

³⁹ Н. З. Касая, К. Турфан, *Erzerum-Karaz Kazisi raporu* ТТК, Belleten, XXIII, № 91, Ankara, 1959, გვ. 349.

⁴⁰ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе. Тб., 1948, с. 27.

⁴¹ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბ., 1961, გვ. 30.

⁴² ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური..., გვ. 147.

⁴³ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, *Древние культуры...*, с. 102.

ზე დაკვირვებით ლ. ლლონტმა დაასკვნა, რომ აღნიშნული ხანისათვის დამახასიათებელია არა მრგვალი, არამედ—ოთხკუთხა ნაგებობები, რომლებიც, ერთი მხრივ, მცირეაზიულ მეგარონის პროტოტიპებს უახლოვდება, მეორე მხრივ, კი—ამიერკავკასიის ზოგიერთი რაიონის ტრადიციულ საცხოვრებელს⁴⁴. ეს მოსაზრება შემდგომში განავითარა ალ. ჯავახიშვილმა. იგი სამხრეთ კავკასიის მტკვარ-არაქსის კულტურის ნაგებობების ძალზე ფართო არეალზე განხილვის შემდეგ ასკვნის, რომ მტკვრის აუზისათვის უფრო ოთხკუთხა არქიტექტურაა დამახასიათებელი, არაქსის აუზისათვის კი — მრგვალი შენობა ოთხკუთხა მინაშენით, ან რამდენიმე ოთხკუთხა შენობა ერთი მრგვალი სათავსოთი⁴⁵. ამასთან, არაქსის აუზის ნაგებობებს ისტორიულად ირანო-მესოპოტამიისათვის დამახასიათებლად თვლის, ხოლო მტკვრის აუზისას — მცირე აზიისათვის⁴⁶. მისი აზრით, ადრებრინჯაოს ხანის დაწყება არაქსის აუზში ხასიათდება სამშენებლო ხერხებისა და არქიტექტურის კონსერვატიულობით მაშინ, როცა მტკვრის აუზში სწრაფად ხდება ახალი არქიტექტურული ფორმების ჩამოყალიბება⁴⁷.

ამირანის გორის ნასახლარის გეგმარებისა და არქიტექტურის დაწვრილებითი განხილვის შემდეგ ალ. ჯავახიშვილი მას უფრო შიდა ქართლურ ძეგლებთან აახლოვებს, თუმცა აქვე აღნიშნავს ზოგ განსხვავებასაც მათ შორის⁴⁸. ბოლო დროს გამოსულ ნაშრომში რ. მუნჩაევი ამირანის გორასა და ქარაზს ერთ ჯგუფში აქცევს, გამოყოფს რა მათ შიდა ქართლურ, არარატულ და სხვა ვარიანტებისაგან. ასეთი ლოკალიზაციის ერთ-ერთი პირობაა ორივეგან ფორმითა და ზომით მსგავსი ქვის სწორკუთხა შენობების არსებობა⁴⁹.

როგორც ვხედავთ, სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთი მოსაზრებაა გამოთქმული ახალციხის ამირანის გორის შენობების მტკვარ-არაქსის კულტურის ამა თუ იმ წრესთან მიმართების შესახებ.

სადღეისოდ არსებული მონაცემებით, სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის სხვა ნასახლარებზე გამოვლენილი შენობებიც მთლიანად სწორკუთხა ფორმისაა, ქვითა და ალიზით ნაგები. ცალკეული არქიტექტურული მონაცემების არარსებობის გამო შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ, რომ ეს ნაგებობებიც ძირითადად ერთგვაროვანი — ახალციხის ამირანის გორისა და აბასთუმანის ნაგებობების მსგავსი უნდა იყოს და ამდენად, ფორმითა და შენების ტექნიკით ახ-

⁴⁴ А. И. Джавახишвили, Строительное дело..., с. 109.

⁴⁵ იქვე, გვ. 351.

⁴⁶ იქვე, გვ. 352.

⁴⁷ იქვე, გვ. 236.

⁴⁸ იქვე, გვ. 231.

⁴⁹ Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 172.

ლო მდგომი, ერთი მხრივ, თრიალეთის, ქვემო ქართლის, შირაქის, ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის ქვის სწორკუთხა ნაგებობებთან, ხოლო, მეორე მხრივ, კი, განსხვავებული სამშენებლო მასალით ნაგებ შიდა ქართულ სწორკუთხა შენობებთან.

სამცხე-ჯავახეთში ადრებრინჯაოს ხანის სამი ტიპის სამარხია დადასტურებული: ნალისებრი ფორმის ქვით ნაგები აკლდამები (ახალციხის ამირანის გორა), ქვაყუთები (ახალციხის და ახალქალაქის ამირანის გორა, აბასთუმანი, ოკამი, სარო) და ქვაყრილიანი ორმოსამარხები (ახალციხის ამირანის გორა, ზველი). აქედან, ნალისებრი აკლდამები და ორმოსამარხების ნაწილი კოლექტიური სამარხებია, ჩონჩხის არეული ნაწილებით, რაც დაკრძალვის პოზის დადგენას შეუძლებელს ხდის. ქვაყუთების მაგალითზე კი ჩანს, რომ მათში ძირითადად თითო მიცვალებულია დაკრძალული, გვერდზე, მოკრუნხულ პოზაში, თავით — სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ყველა ეს სამარხი დაახლოებით ერთნაირ — ღარიბულ ინვენტარს შეიცავს. აღნიშნული მონაცემები მთლიანად ახალციხის ამირანის გორიდან მოგვეპოვება. დანარჩენი სამარხები მშენებლობების დროსაა დაზიანებული და დაკრძალვის წესის შესახებ ვერაფერს ვიტყვით.

საკვლევი რეგიონის სამარხთა ტიპები ფართოდაა გავრცელებული მტკვარ-არაქსის კულტურაში.

ახალციხის ამირანის გორის ნალისებრი ფორმის აკლდამებთან ახლო დგას ქვემო ქართლის ანალოგიური სამარხები. კიკეთისა და თამარისის აკლდამები ქვის მშრალი წყობითაა ნაგები, ხოლო არდისუბნის ამგვარივე სამარხი აგებულია თიხის ხსნარზე ნაწყობი ქვებით. ამ სამარხებსაც შესასვლელი სამხრეთიდან ჰქონდა. ასეთივე სამარხები გათხრილია სომხეთშიც — ელარში⁵⁰. ნალისებრი აკლდამები ადრებრინჯაოს ხანის ბოლოსათვის თავს იჩენს დაღესტანშიც⁵¹. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ახალციხის ამირანის გორის აკლდამების მსგავსი სამარხები ძირითადად, მაინც ქვემო ქართლშია თავმოყრილი და მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურს მიეკუთვნება.

რაც შეეხება ქვაყუთებს, ისინი შედარებით მრავლად გვხვდება ამ კულტურის გავრცელების არეალზე. მას ვხვდებით ქვემო ქართლში — სამშვილდეში⁵², თრიალეთში⁵³, სომხეთში — ელარში⁵⁴, შირაქში⁵⁵,

⁵⁰ Э. В. Ханзаян, Элар-Дарани, Ереван, 1972, с. 152.

⁵¹ М. Г. Гаджиев, Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы. Махачкала, 1969, с. 103.

⁵² გ. შირცხულავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

⁵³ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, с. 117.

⁵⁴ Э. В. Ханзаян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 152.

⁵⁵ Т. Хачатрян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36—48.

ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაში — ერნისში⁵⁶ და სხვ. ყოველი სამარხი ქვის რამდენიმე ფილისაგან შეკრულ ყუთს წარმოადგენს, რომელშიაც ერთი ან ორი მიცვალებულია დაკრძალული, უმეტესად გვერდზე, მოკრუნჩხულ მდგომარეობაში, მცირეოდენი სამარხეული ინვენტარით. ამგვარი სამარხები მტკვარ-არაქსის კულტურის არსებობის საკმაოდ ხანგრძლივ პერიოდში იხმარებოდა და უმეტესად, ამიერკავკასიის სამხრეთ ნაწილისათვის იყო დამახასიათებელი.

არსებობის ხანგრძლივობითა და გავრცელების უფრო ფართო რადიუსით გამოირჩევა ორმოსამარხები. ისინი ცნობილია შიდა ქართლში — ქვაცხელადან⁵⁷, ხიზანანთ გორადან⁵⁸, ურბნისიდან⁵⁹, კახეთში — ილტოდან⁶⁰, ქვემო ქართლში — კიკეთიდან⁶¹, აზერბაიჯანში⁶², სომხეთში — ელარიდან⁶³, ჩრდილო კავკასიაში — ლუგოვოედან⁶⁴ და სხვ.

ორმოსამარხები ძირითადად სწორკუთხა ან კიდევბმომრგვალებულ ორმოებშია გამართული, უმეტესად ერთი ან ორი მიცვალებულისათვის, რომლებიც ხშირ შემთხვევაში გვერდზე, მოკრუნჩხულად არიან დაკრძალულნი. აქაც, სხვა ტიპის სამარხების მსგავსად, მცირეოდენი სამარხეული ინვენტარია ჩატანებული.

⁵⁶ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური..., გვ. 145.

⁵⁷ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. ლლონტი, ურბნისი, I, თბ., 1962, გვ. 23.

⁵⁸ ი. კიკვიძე, ხიზანანთ გორის ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი, თბ., 1972, გვ. 43.

⁵⁹ ლ. კილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბ., 1964, გვ. 9.

⁶⁰ Ш. Ш. Дедабришвили, Памятники эпохи ранней..., с. 46.

⁶¹ გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, თბ., 1963, გვ. 138.

⁶² Г. Асланов, Р. Вайдов. Г. Ионе, Древний Мингеч-ур, Баку, 1959, с. 25.

⁶³ Э. В. Ханзаян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 152.

⁶⁴ Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа. МИА, 100, 1961, с. 136.

არქეოლოგიური მასალის დახასიათება

სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური მასალა წარმოდგენილია ქვისა და ძვლის იარაღით, სხვადასხვა დანიშნულების მქონე ლითონის ნივთებითა და კერამიკული ნაწარმით.

I. კ ე რ ა მ ი კ ა. იგი მასალის ძირითად ნაწილს შეადგენს. მასში აღსანიშნავია სხვადასხვა ტიპის სტაციონარული თუ გადასატანი კერები; ნალისებრი, ცილინდრულ-ბლოკისებრი, რქისებრი და სხვ. ტიპის ზესადგარები; ცხვრისა და ხარის პატარა ქანდაკებები და ურმის თვლის მოდელები. უმეტესობას კი თიხის ჭურჭელი წარმოადგენს, რომელშიც განირჩევა დერგის, ქოთნის, კოჭბის, ჯამის და სხვ. ფორმები. ყველა მათგანი ხელით ნაძერწია, მეტნაკლებად გაპრიანებული, კეცში მცირეოდენი არაორგანული მინარევებით. ჭურჭლის დიდი ნაწილი ორფენადაა გამომწვარი, ძირითადად შავად ან მოვარდისფროდ, ღია ფერის სარჩულზე. პირსა და მხარზე, ყელსა და მხარზე ან კორპუსზე მიძერწილია ზურგწიბოანი, „მენისკური“, ლენტური, „მუხლისებრი“ და სხვ. ტიპის ყურები. რელიეფური, ჩაღარულ-ამობურცული, ნაკაწრი და სხვ. სახის ორნამენტი ჭურჭლის ტანზე, იშვიათად—ყელზეცაა დატანილი. ჭურჭელთა მრგვალი ფორმის სარქველებიც ანალოგიური ტექნიკითაა ნაკეთები და იშვიათად, ორნამენტირებული. მათ უმეტესობას აქვს ცენტრალურ ადგილას მიძერწილი ყური ან სვეტისებური სახელური.

დ ე რ გ ე ბ ი ს უმრავლესობა ახალციხის ამირანის გორის X, XV და XVII შენობებშია აღმოჩენილი. დერგებსვე უნდა ეკუთვნოდეს ამირანის გორის ცალკეულ შენობებსა თუ კულტურულ ფენებში აღმოჩენილი დიდი ზომის სქელკედლა ჭურჭლის ფრაგმენტებიც. ორი დერგი ცნობილია ახალქალაქის რაიონიდან და ზველიდან (ტაბ. 29, 4; 37, 1). ახალციხის ამირანის გორის დერგებისათვის დამახასიათებელია „წაკვეთილი“ ან წამახული, ხშირად ძლიერ გადაშლილი პირი, განიერი მხრისკენ გაფართოებული ყელი, რომელიც სუსტად გამოხატულ სამ ნაწილად ან კვერცხისებრ კორპუსზე წიბურით გადადის და ვიწ-

რო, ჩამოწეული ძირი. მათი უმეტესობა უყუროა. კორპუსის შუა ნაწილზე, იშვიათად მხარზეც, ცალ მხარეს, გამოსახულია სხვადასხვა სახის ორნამენტი, რაც, ძირითადად, შევპრიალა სქელკედლიან დერგებს ახასიათებს. წამყვანი ადგილი რელიეფურ ორნამენტს უკავია, რომლითაც გამოყვანილია მრგვალი ან დაკუთხული ორმაგი სპირალები, ხშირად ნახევარმთვარისა და წეროს კომბინაციით (ტაბ. 6, 1—3; 9, 8—9). იშვიათად არის რელიეფური კონცენტრული წრე (ტაბ. 10, 7) და სხვადასხვა ზომოვრფული გამოსახულება (ტაბ. 7, 8; 12, 3; 15, 6).

რელიეფური შემკულობის გარდა, დერგების ნაწილს გააჩნია კრილი ან ჩაღარვა-ამობურცვით გამოყვანილი სამკუთხედები, ზიგზაგები და სხვა გეომეტრიული მოტივები (ტაბ. 9, 1; 3, 5; 8, 8; 14, 10).

დერგის ტიპის ჭურჭელი კარგადაა ცნობილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე. იგი ძირითადად ნასახლარებზეა აღმოჩენილი და ახასიათებს ამ კულტურას ადრეული ეტაპიდანვე. ამ მხრივ, საინტერესოა რამდენიმე შავი და მოვარდისფრო დერგის აღმოჩენა კიკეთში. ეს დერგები ამ კულტურის ერთ-ერთ არქაულ ტიპადაა მიჩნეული. ჩვენი ცალებისაგან განსხვავებით მათ აქვთ მომრგვალებული ან ბიკონუსური ტანი და მკვეთრად გამოყოფილი მაღალი, შვეული ყელი. ამ დერგებს, ამირანის გორის დერგების მსგავსად, რელიეფური სპირალური ორნამენტი მხარზე აქვთ მოქცეული¹. საკუთრივ სპირალის სახე სხვაგვარია — სათვალისებრი. კიკეთის დერგებთან გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს ოზნის ჭურჭლები, რომლებიც სათვალისებრი სპირალისა და წეროს გამოსახულების გარდა, ფორმითაც ბევრ საერთოს პოულობს მასთან². ქვემო ქართლშივე — თეთრიწყაროს ნასახლარზე აღმოჩენილი დიდი ზომის ჭურჭლის ზოგი ფრაგმენტი ამირანის გორას მსგავსად შემკულია კონცენტრული რელიეფური წრით³. ორმაგ რელიეფურ სპირალს ამავე რეგიონის სხვა ძეგლების მსგავსად აქაც სათვალისებრი სახე აქვს მიცემული, რაც ჩვენ მასალებში არ ჩანს⁴. რელიეფური ირიბი ზოლებითა და შვერილებით შემკული დერგები დასავლეთ საქართველოშიც დაბლა გომშია აღმოჩენილი⁵. ამ ჭურჭლის ფრაგმენტებს დარკვეთის ეხშიაც

¹ გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, ტაბ. 2.

² А. Г. Жоржикашвили, Э. М. Гогодзе, Памятники Триалетской эпохи ранней и средней бронзы. Каталог. Тб. 1974, табл. 19,9; 24, 69.

³ გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67.

⁴ გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65—66.

⁵ Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, Тб., 1950, таб. 43.

ვხვდებით⁶. დერგები საკმაოდ მრავლადაა წარმოდგენილი შიდა ქართლის კერამიკულ კომპლექსებშიც. ჩვენ ცალკეა ახლო მსგავსებას იჩენს ქვაცხელას B₁ ფენის კრილხაზოვანი ორნამენტით შემკული დერგები⁷. რაც შეეხება ქვაცხელას ნამოსახლარის C ფენის დერგებს, მათი უმრავლესობა განსხვავებულ იერს ატარებს. სამცხე-ჯავახეთის დერგებისაგან განსხვავებით, მათ ბიკონუსური ფორმის ტანი აქვთ. ამას გარდა, შიდა ქართლის ამგვარი ჭურჭლები ძირითადად ყურიანია და შემკულობითაც ღარიბი. ასეთივე დერგები ახასიათებს ურბნისის ნასახლარსა და სამაროვანსაც⁸. ამგვარ ფორმებს საჩხერის დერგებზედაც ვხვდებით⁹. ეს დერგები შეიძლება ახალციხის ამირანის გორის ცალებს დავუახლოვოთ, თუმცა შიდა ქართლის ჭურჭლების მსგავსად, მათაც ძალზე გადაშლილი პირი აქვთ¹⁰. საჩხერის ზოგ დერგს მთელ ტანზე გაშლილი რთული რელიეფური სპირალური ორნამენტი გააჩნია¹¹.

კვერცხისებრი ტანით ჩვენ დერგებს უახლოვდება ჩრდილო კავკასიის ადრებრინჯაოს ხანის ზოგიერთი დერგიც. ველიკენტის ნასახლარზე აღმოჩენილ ჭურჭლებს მხარზე რამდენადმე გართულებული რელიეფური სპირალები და კონცენტრული წრეები გააჩნია¹². ფორმითა და ორნამენტის თავისებურებით ეს ჭურჭლები სამართლიანადაა მტკვარ-არაქსის კულტურის წრეს მიკუთვნებული¹³.

ამირანის გორის დერგები ახლო ანალოგებს პოულობს სომხეთის ძეგლების დერგებშიც. ამ მხრივ საყურადღებოა შენგავითის ერთი შავპრილა კვერცხისებრტანიანი ორყურა დერგი, რომელსაც რამდენადმე განიერი და დაბალი ყელი აქვს¹⁴. ახლოა ფრანგანოცის ორყურა დერგიც. მას ამირანის გორის XV შენობის დერგის მსგავსად კორპუსზე ჩაღარულ-ამობურცული ზიგზაგები მოუყვება. ეს ჭურჭელიც სამნაწილადტანიანია¹⁵. კვერცხისებრი და სამნაწილადი ფორმის ტანი ახასიათებს გარნის, ელარისა და შირაქის დერგებსაც¹⁶. ახლო

⁶ ლ. ნებერიძე, დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი, თბ., 1978, ტაბ. 12.

⁷ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, ტაბ. 4.

⁸ ლ. ქილაშვილი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 6.

⁹ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის, ტაბ. II, 4; 17, 4.

¹⁰ იქვე, ტაბ. II, 5; 21, 3.

¹¹ იქვე, ტაბ. 10, 1; 11, 4.

¹² Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура..., с. 76.

¹³ იქვე, გვ. 79.

¹⁴ Э. В. Ханзаян, Культура Армянского нагорья III тыс. до н. э. Ереван, 1976, рис. II.

¹⁵ იქვე, სურ. II.

¹⁶ Т. Хачатрян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61.

მსგავსების მიუხედავად, სამცხე-ჯავახეთისა და სომხეთის ამ დერგებს შორის გარკვეული სხვაობაც იგრძნობა—სომხეთის დერგები ვაცილებით მკვეთრად გამოხატული სამნაწილადი ტანით ხასიათდება. მათი ორნამენტიც უფრო ჩაღარულ-ამოზურცული და კრილხაზოვანია, რელიეფური კი შედარებით იშვიათად ჩანს.

რელიეფური სპირალებით ორნამენტირებული დერგები ჩრდილო-დასავლეთ ირანში—გეოი-თეფეს K₁ ფენის მასალებშიაც იჩენს თავს. ეს ჭურჭლები ბიკონუსურტანიანია პატარა, არაპრაქტიკული ყურებით. მათზე გამოსახული ორმაგი რელიეფური სპირალი უახლოვდება ნახიჭევანის ქიულ-თეფეს დერგების ორნამენტს¹⁷. ჩვენსას უფრო უახლოვდება ირანის მეორე ძეგლის—იანიკ-თეფეს ერთი მომრგვალებულტანიანი დერგი, რომელსაც ნაკაწრით შესრულებული რთული ორნამენტი მხარსა და ყელზე შემოუყვება, აქვეა ფრიხველის გამოსახულებაც¹⁸.

რელიეფური ორნამენტით შემკული დერგები ცნობილია ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაშიც. ხშირია კერამიკური ორმაგი სპირალები ქარაზის დერგებზეც. ზოგჯერ რელიეფური ორნამენტი აქ რთულ სახესაც ქმნის¹⁹.

ჩვენ დერგებს ფორმით უახლოვდება ალიშარ-ჰუიუკის ხალკოლითური პერიოდის შავპრიალა დერგებიც. ამირანის გორის დერგების მსგავსად, მათ კვერცხისებრი ფორმა და მზრისკენ გაფართოებული ყელი აქვთ. ისინი, ჩვენი ეგზემპლარებისაგან განსხვავებით, უორნამენტოა²⁰. დაკუთხული გეომეტრიული რელიეფური ორნამენტი, ზოგჯერ ნახევარმთვარის გამოსახულებით, გვხვდება ქებანის რეგიონის ძეგლებზეც²¹.

ამგვარივე შემკულობა ცნობილია კორუკუ-თეფეს ჭურჭლები-სათვისაც, რომელთაც, ამის გარდა, დაყოფილი რომბები და სტილიზებული ზომორფული გამოსახულებაც გააჩნია²².

¹⁷ T. B. Burton-Brown, Excavations in Azerbaijan 1948. London, 1951, p. 182—183.

¹⁸ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., სურ. 36.

¹⁹ H. Z. Kosay, K. Turfan, დასახ. ნაშრომი, გვ. 412—413.

²⁰ H. H. Osten, The Alihar Hüyük, I, pl. 71; 73; 74.

²¹ H. Ertem, Han Ibrahim San Kazisi, 1970, KP, 1970, activities. Ankara, 1972, ტაბ. 42.

²² M. Kelly-Buccellati, The excavations at korucutepe, Turkey, 1968—70; The Early Bronze Age pottery and its affinities. JNES, vol. 33, № 1, p. 48.

მოტანილი პარალელების საფუძველზე ჩანს, რომ სამცხე-ჯავახეთის დერგები, რომელთა უმეტესობა ახალციხის ამირანის გორაზეა მიკვლეული, მრავალ ანალოგს პოულობს მტკვარ-არაქსის კულტურის მსგავს ჭურჭლებთან. თუმცა, ხშირ შემთხვევაში, ეს მსგავსება რამდენადმე ზედაპირულია და მხოლოდ ზოგად ხაზებში ვლინდება. ძირითადი შემკულობის — რელიეფური ორმაგი სპირალების, ზოომორფული გამოსახულების არსებობითა და მისი ჭურჭლის ტანზე განლაგების თავისებურებით ჩვენი დერგები უახლოვდება ქვემო ქართლის, სომხეთისა და ჩრდილო-დასავლეთ ირანის ამ კულტურის ადრეული პერიოდის დერგების ორნამენტს. სხვაობა ჩანს ამ ძეგლების ჭურჭელთა ტანის აგებულებაში — ჩვენთან სათვალისებრი სპირალის არარსებობაში. ბიკონუსურტანიანობით და რელიეფური სპირალური ორნამენტის არარსებობით სამცხე-ჯავახეთის დერგებისაგან გამოირჩევა შიდა ქართლური ნაწარმის უმრავლესობაც. გაცილებით მეტი საერთოს დანახვა ჭურჭლის ფორმებისა და ორნამენტის მხრივ სომხეთისა და აღმოსავლეთ ანატოლიის დერგებზე შეიძლება. პირველ რიგში, ესაა ჭურჭლის სამნაწილადი ან კვერცხისებრი ფორმა და ორნამენტი. თუმცა, უკანასკნელი ხშირად უფრო ჩაღარულ-ამობურცულია, ვიდრე რელიეფური. სამნაწილადტანიან ჭურჭლებსაც, ჩვენგან განსხვავებით, უფრო მკვეთრად გამოსახული ნაწილები აქვს. აღნიშნულიდან გამომდინარე, სამცხე-ჯავახეთის დერგის ტიპის ჭურჭლებს საკუთრივ მისთვის დამახასიათებელი ნიშნებიც გააჩნია.

სამცხე-ჯავახეთის აღწერილი დერგებისაგან გამოირჩევა ერთი მოვარდისფრო, თხელკედლა, კარგად გაპრიალებული დერგი ზველის „რაბათიდან“. მას აქვს პორიზონტალურად გადაშლილი პირი, პირისა და მუცლისაგან მკვეთრად გამოყოფილი ცილინდრული ფორმის დაბალი ყელი, გამობერილი კორპუსი და ბრტყელი ძირი. კორპუსის ზედა ნაწილზე მას ოთხი პარალელური გაპრიალებული ღარი შემოუყვება. აქვე, ტანის ყველაზე გამობერილ ადგილას, შიგნიდან გამოყვანილი ოთხი კოპია გამოსახული (ტაბ. 29, 4).

ამგვარი დერგები უცნობია მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის. ამ ჭურჭელთან ფორმით ახლოა ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულის თრიალეთის ადრეული ყორღანების ერთი ჯგუფის კერამიკული მასალა. 11, 27 და 46 ყორღანების ზოგ დერგს აქვს გამობერილი კვერცხისებრი ან ბირთვისებრი კორპუსი, დაბალი ცილინდრული ყელი და გადაშლილი პირი. მათი უმეტესობა შემკულია ნაკაწრი შევრონებით, პორიზონტალური ან ვერტიკალური გლუვი ღარებით, წერტილოვან-

ნი ორნამენტით, კოპებით და სხვ.²³ მსგავსი ფორმის მოზრდილი ჭურჭლები თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის ადრეულ ყორღანებშიცაა ცნობილი²⁴. თრიალეთის ამ ორი პერიოდის მკაფიოდ დაყალიბებული და მკვეთრპროფილიანი ყელ-პირის მქონე კერამიკა ლითონის ფორმების იმიტაციადაა მიჩნეული²⁵. ასეთივე ფორმის ჭურჭლები აღმოჩენილია ქვემო ქართლში გათხრილ ყორღანებში. ხშირად ისინი მორთულია კოპებითა და კანელურებით²⁶. ანალოგიური ფორმის შავ-პრიალა დერგები კახეთის ყორღანული მასალიდანაცაა ცნობილი²⁷. კახეთის ზოგიერთ ცილინდრულყელიან და სფერულტანიან დერგთან ახლო დგას შენგავითის ზედა ფენის მხარზე კოპებითა და დაშტრიხული სამკუთხედებით შემკული დერგები²⁸. ეს ჭურჭელი ფორმით ზველის დერგსაც უახლოვდება. ბამუტის ყორღანების ზოგი ჭურჭელიც ხასიათდება გადაშლილი პირით, მკვეთრად გამოყოფილი დაბალი ცილინდრული ყელითა და გამობერილი კორპუსით²⁹. ზველის დერგის ორნამენტს—ღარებსა და კოპებს ხშირად ვხვდებით მტკვარ-არაქსის კულტურაში, თუმცა რამდენადმე განსხვავებული სახით. კოპები იქ ყოველთვის მიძერწვითაა გაკეთებული და არა შიგნიდან გამოყვანის გზით. იშვიათია შიგნიდან გამოყვანილი კოპები თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის კულტურაშიც, სადაც იგი უმეტესად ზურტაყეთის № 3 ყორღანის კერამიკაზე გვხვდება³⁰. ამგვარი კოპები, უფრო მრავლად, შიდა ქართლის შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლებზეა დადასტურებული³¹. ამიერკავკასიაში ამგვარად გამოყვანილი კოპებით შემკული ჭურჭლების უადრესი ეგზემპლარები ბედენურ კულტურაში უნდა ჩან-

²³ Л. Г. Жоржикашвили, Э. М. Гогодзе, *დასახ. ნაშრომი*, ტაბ. 45, 301; 48—298, 344.

²⁴ ე. გოგაძე, *თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი*, თბ., 1972, ტაბ. 21, 36.

²⁵ იქვე, გვ. 20.

²⁶ О. М. Джапаридзе, *Курганы бронзовой эпохи. Итоги Квемо-Картлинской археологической экспедиции (1966—1971 гг.)*. Тб., 1975, табл. 36; 47.

²⁷ Ш. Ш. Дедабришвили, *Курганы Алазанской долины*. Тб., 1979, табл. 29, 55; 57.

²⁸ С. А. Сардарян, *Первобытное общество в Армении*. Ереван, 1967, табл. 20.

²⁹ Р. М. Мунчаев, *Кавказ на заре...*, с. 290, 297.

³⁰ ით. ჯაფარიძე, *არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში*, თბ., 1969, ჭურ. 6; 23; 24.

³¹ იქვე, გვ. 104—105.

დეს. მას ვხვდებით ილტოს ნასახლარზე³², კახეთში გათხრილ ყორღანებში³³ და სხვ.

შიგნიდან გამოყვანილი კოპები კარგადაა ცნობილი ჩრდილო კავკასიაშიც. ბამუტისა და ნოვოსვობოდნაის ყორღანებში აღმოჩენილი თიხისა და ლითონის ჭურჭლები ხშირად ამგვარი კოპებითაა მორთული³⁴.

ქილისებრი ფორმის ჭურჭლებს მიეკუთვნება უმთავრესად მოყავისფრო, და ლეგა ფერის ნაწარმი, რომელთა უმეტესობა ზველის „რაბათზე“ და ლოდობანზეა აღმოჩენილი. ერთეული ცალე-ბით იგი ახალციხის ამირანის გორიდან, საროდან და ახალქალაქის რაიონიდანაა ცნობილი (ტაბ. 13—4, 8; 9, 6; 36—1, 2; 37, 4).

ზველისა და ლოდობანას ეს ჭურჭლები კარგადაა გამომწვარი, ხშირად მოყვითალოდ ან მოყავისფროდ ანგობირებული, ზოგჯერ გაპრიალებულიც. მიუხედავად ამისა, კეცში არაორგანული მინარეცების სიჭარბის გამო ზედაპირი უსწორმასწოროა. ზომის მიუხედავად, ქილისებრ ჭურჭლებს ახასიათებს ოდნავ გადაშლილი, ხშირად შესქელებული პირი, რომელიც უშუალოდ ან ძალზე დაბალი ყელით გადადის კორპუსზე. აქვს ზოგჯერ ოდნავ ქუსლგამოყვანილი განიერი და ბრტყელი ძირი. კორპუსის ზედა ნაწილზე მიძერწილია მრგვალი, ლენტური, „მუხლისებრი“ და სხვა ფორმის ყურები, რომელთაც იშვიათად ვერტიკალური ღარები დაუყვება. ორნამენტი მხარზე, პირის პარალელურად შემოუყვება ჭურჭელს. ესაა უმთავრესად რელიეფური ჩანაჭდეგებიანი ზოლი (ტაბ. 30, 5; 31, 8—9), ფრჩხილისებრი ჩაღრმავება (ტაბ. 31, 7) ან მრგვალი შტამპით დატანილი ანაბეჭდი (ტაბ. 31, 6). ზოგ ჭურჭელს პირქვეშ შვერილები აქვს მიძერწილი (ტაბ. 30, 7; 32, 13). ქილის ფორმის ჭურჭელს უნდა ეკუთვნოდეს რელიეფური წრეებითა და ნალისებრი დანაძერწებით შემკული ფრაგმენტები (ტაბ. 31, 8—10).

უნდა ითქვას, რომ ქილის ფორმის ჭურჭლები მტკვარ-არაქსის კულტურას არ ახასიათებს. იგი ამ კულტურის ძეგლებზე იშვიათად იჩენს თავს და დანარჩენი მასალისაგან განცალკევებით დგას. თუ არ ჩავთვლით შედარებით იშვიათ—ნალისებრ მინაძერწებსა და ერთადერთ მრგვალფოსოებიან რელიეფურ ზოლს თეთრიწყაროს ნასოფლარის ზედა ფენის ჭურჭელზე, მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის ამგვარი ორნამენტიც უცნობია. ზველისა და ლოდობანას ამ ჭურჭლებს მტკვარ-არაქსულ ნაწარმთან აახლოვებს ზოგ შემთხვევაში ზე-

³² III. III. Дедабришвили, Памятники эпохи ранней..., рис. 13, 7.

³³ III. III. Дедабришвили, Курганы..., табл. 27.

³⁴ Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура..., с. 104; მისვე, Кавказ на заре..., с. 294.

დაპირის გაპრიალემა, ყურების ზოგი ფორმა და ორნამენტის ზოგიერთი მოტივი.

სხვაობა ჩანს ჭურჭლის ფორმაში — მის არადიფერენცირებულ ტანში, ყელის არარსებობაში, ორნამენტის ზოგიერთ მოტივში, ზედაპირის უსწორმასწორობაში და სხვ.

ამ ჭურჭლებთან ფორმით, დამზადების ტექნიკითა და ორნამენტაციით ახლო დგას კახეთში, ილტოს ნასახლარზე აღმოჩენილი კერამიკა. აქაც არის ქილისებრი ფორმა, პირის შესქელებული კიდე, მრგვალი ან „მუხლისებრი“ ყურები და კორპუსის ზედა ნაწილზე დატანილი ჩანაჭდევები თუ დაკეჭნილი რელიეფური ზოლი³⁵. ფორმითა და „მუხლისებრი“ ყურების არსებობით მასვე უახლოვდება ხოვლეს ყორღანისა და ქორეთის № 1 სამარხის ქილებიც³⁶. „მუხლისებრი“ ყურების შემცველი პატარა ზომის ჭურჭლები აღმოჩნდა ქვემო ქართლის № 4 და 6 ყორღანშიც³⁷. იშვიათად ამგვარი ტიპის ყურები ახალციხის ამირანის გორაზეცაა ნანახი (ტაბ. 9, 3; 21, 2;).

მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის „მუხლისებრი“ ყურები უცხოა. იგი მასში სპორადულად იჩენს თავს, რომელშიაც უადრესი ხიზანანთ გორის C₁ ფენის ცალი უნდა იყოს³⁸. დანარჩენი ძეგლები, სადაც ამგვარი ფორმის ყურებია დამოწმებული, შედარებით მოგვიანოდ — ძვ. წ. III ათასწ. მიწურულითაა დათარიღებული. მიუხედავად ამისა, გარკვეული მემკვიდრეობა მტკვარ-არაქსის კულტურის ყურებსა და „მუხლისებრი“ ტიპის ყურებს შორის დასაშვებია. ილტოს ნასახლარის მაგალითზე თითქოს დადგენილია კიდეც ყურის ფორმის ევოლუცია „მუხლისებრისაკენ“³⁹.

რაც შეეხება ჩაღარულ ყურებს, მტკვარ-არაქსის კულტურაში ისიც იშვიათია და ადრებრინჯაოს ხანის რამდენადმე მოგვიანოდ საფეხურზე იჩენს თავს. ამგვარი ყური აქვს ახალციხის ამირანის გორის სამფეხა ჭურჭელს (ტაბ. 10, 12). იგი ცნობილია თრიალეთის XXIV, საჩხერისა და თეთრიწყაროს ყორღანების სხვადასხვა ტიპის ჭურჭელზე⁴⁰. შედარებით მრავლად დაღარული და „მუხლისებრი“ ყურები მომდევნო შუაბრინჯაოს ხანის ჭურჭლებზეა წარმოდგენილი.

ზველისა და ლოდობანას ქილისებრ ჭურჭლებზე დატანილი ორნამენტი ასევე ახლო პარალელს პოულობს ზემოთ უკვე დასახელებულ

³⁵ შ. შ. დედაბრიშვილი, Памятники эпохи ранней..., с. 50.

³⁶ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 121, 138.

³⁷ ო. მ. ჯაფარიძე, Курганы бронзовой эпохи, табл. 37; 38.

³⁸ ი. კიკვიძე, ხიზანანთ — გორის..., ტაბ. 22, 2.

³⁹ შ. შ. დედაბრიშვილი, Памятники эпохи ранней..., с. 55.

⁴⁰ ე. გოგაძე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის..., გვ. 21.

ძეგლებზე. ილტოს ნასახლარის ქვედა ფენების კერამიკული ნაწარმის დიდი ნაწილი შემკულია ჭურჭლის მხარზე შემოყოლებული ფრჩხილისებრი ნაჭდევეებით ან რელიეფური დაკეჭნილი სარტყელით⁴¹. მსგავსი სარტყელი ხოვლეს ყორღანის მომცრო ზომის ჭურჭლებსაც გააჩნია. ქილის ფორმის ჭურჭლები რელიეფური დაკეჭნილი ზოლებით ცნობილია ბედენის ძეგლებზეც⁴².

გარკვეული მსგავსების დანახვა შეიძლება დასავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის ზოგიერთი ძეგლის მასალებშიაც. ოჩამჩირის, დაბლაგომის, არგვეთისა და სხვ. ნასახლარების ზედა ფენის კერამიკა შეიცავს ქილის ფორმის ჭურჭლებს ლენტური ტიპის ყურებითა და მსგავსი ორნამენტით. ამ კერამიკის შემცველი ფენა ადრებრინჯაოს ხანის მოგვიანო საფეხურსაა მიკუთვნებული⁴³.

ამიერკავკასიის ფარგლებს გარეთ ჩვენ მასალებთან განსაკუთრებით ახლოს დაღესტანში აღმოჩენილი ზოგიერთი ძეგლის კერამიკა დგას. ისიც ხელით ნაძერწია, თხიერი თიხით შელესილი, კორპუსის ზედა ნაწილზე ყურებით ან შვერილებით⁴⁴. მხარზე, პირის პარალელურად, ერთ რიგად გასდევს ფრჩხილისებრი ან მრგვალი ჩანაჭდევეები⁴⁵. ხშირად, ამავე ადგილას, დაკეჭნილი რელიეფური ზოლი შემოუყვება⁴⁶. მსგავსი კერამიკა გონობის სამაროვნისა და ზემო გუნიბის ნასახლარისთვისაცაა დამახასიათებელი, სადაც იგი მტკვარ-არაქსული ელფერის მომცრო ზომის ჭურჭლებთან ერთადაა წარმოდგენილი⁴⁷.

ანალოგიური, ოღონდ რამდენადმე განვითარებული სახის ჭურჭელი გინჩის სამაროვანზეცაა ნანახი. აქაც გვხვდება ქილისებრი ფორმის ჭურჭლები ჭდეული და რელიეფურჩანაჭდევეებიანი ზოლებით მხარზე⁴⁸. ზოგ მათგანს „მუხლისებრი“ ყურებიც გააჩნია⁴⁹. ორნამენტი, აღნიშნულის გარდა, შეიცავს კოპებსა და ნალისებრ დანაძერ-

⁴¹ Ш. Ш. Дедабришвили, *დასახ. ნაშრომი*, სურ. 10, 11.

⁴² ე. გოგაძე, *თრიალეთის ყორღანული...*, გვ. 91.

⁴³ Г. Г. Пхакадзе. О некоторых встречах Куро-аракской и ранне-бронзовых культур Западной Грузии на территории Западной Грузии, ВАН, Тб., 1978, 10.

⁴⁴ В. Г. Котович, *Археологические работы в горном Дагестане*, МАД, т. II, Махачкала, 1961, рис. 20.

⁴⁵ В. Г. Котович, *Верхнегунибское поселение*. Махачкала, 1965, рис. 53.

⁴⁶ იქვე, სურ. 55.

⁴⁷ იქვე, გვ. 150.

⁴⁸ М. Г. Гаджиев, *Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы*. Махачкала, 1969, таб. 4; 15.

⁴⁹ იქვე, ტაბ. 4; 15.

წებს⁵⁰. ამის პარალელურად არის მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკა⁵¹. ახლო პარალელებს პოულობს ზველისა და ლოდობანას კერამიკა დაღესტანშივე — ველიკენტისა და კაიაკენტის მასალებშიაც. ველიკენტის ნასახლარზე სპირალებით შემკულ მტკვარ-არაქსული ტიპის ჭურჭლებთან ერთად აღმოჩენილი დიდი ზომის ორყურადერგს ზუსტად ისეთავე ფორმა აქვს, როგორც ზველისას⁵². აქვე აღმოჩენილი ცრუყურიანი ჭურჭელიც თითქმის იმეორებს ამ ფორმას⁵³. ანალოგიური მოყვანილობის ქოთანის ჩრდილო კავკასიის სხვა ძეგლზე — გალგალატლიზეცაა ნანახი⁵⁴.

აღნიშნული კერამიკის ამიერკავკასიაში და მის სამხრეთით მდებარე ოლქებში არ არსებობის გამო, იგი ადგილობრივად — დაღესტანშივე ჩამოყალიბებულადაა მიჩნეული⁵⁵. უფრო ადრე ველიკენტის სტრატეგრაფიაზე დაყრდნობით გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ქილისებრი ფორმის ჭურჭლები, დამახასიათებელი ჭდეული ორნამენტით, მტკვარ-არაქსის კულტურაზე გვიანია და იგი დაღესტანშივე ან უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ოლქებშია ჩამოყალიბებული⁵⁶. აღსანიშნავია, რომ ქილის ფორმის ან კვერცხისებრტანიანი ჭურჭლები ჩანაჭდევებითა და რელიეფური დაკეჭნილი ზოლებით შემკული კარგადაა ცნობილი წინა აზიის ადრეულ კულტურებშიც. ამგვარი კერამიკა არის ბეიშას ძვ. წ. III ათასწ. მეორე ნახევრით დათარიღებულ ფენებში, სადაც იგი ხშირად მტკვარ-არაქსული იერის ნაწარმთან ერთად გვხვდება⁵⁷. დამახასიათებელი ჩანს ის მდ. იორდანეს აუზის ხალკოლითური ძეგლებისათვისაც⁵⁸. უყულო ან ძალზე დაბალი ყელის მქონე ჭურჭლები მხარზე მოყოლებული ჩანაჭდევიანი სარტყლებით აღმოჩენილია ირანის გეთი-თეფეს მტკვარ-არაქსული K ფენის ზემოთ, G ფენაში. აქ ამგვარი კერამიკის გამოჩენას ეგეოსურ სამყაროს უკავშირებენ⁵⁹.

⁵⁰ М. Г. Гаджиев, Из истории..., სურ. 27.

⁵¹ იქვე, ტაბ. 3; 5.

⁵² Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура..., табл. 10.

⁵³ იქვე, ტაბ. 5.

⁵⁴ Р. М. Мунчаев, Кавказ на заре... სურ. 29,3. იქვე, გვ. 189: В. Т. Котович, Верхнегунибское поселение, с. 203.

⁵⁵ М. Г. Гаджиев, Из истории..., с. 125.

⁵⁶ Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура..., с. 99.

⁵⁷ C. Schaeffer, Stratigraphie comparee et chronologie de l'Asie Occidentale. London, 1948, pl. 150.

⁵⁸ C. Epshtein, A new aspect of Chalcolithic culture. BASOR, № 229, 1978, p. 34, 37.

⁵⁹ T. Burton-Brown, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.

ჩვენი ნაწარმისაგან განსხვავებით, წინააზიურ ჭურჭლებს ყურები მაინცდამაინც არ ახასიათებს. განსხვავება იგრძნობა ჭურჭლის შემკობის წესშიაც. ამ მხრივ, უფრო მეტი საერთოს დანახვა ევროპის ადრეული კულტურების მასალებში შეიძლება. ხსენებული ორნამენტი საკმაოდ ადრეული ხანებიდანაა ცნობილი კავკასიის მოსაზღვრე რუსეთის ევროპული ნაწილის სამხრეთში⁶⁰. მას ვხვდებით კატაკომბურ კულტურაში, რომელიც თავისი ფესვებით თითქოს წინარე—ორმოიან კულტურასთანაა დაკავშირებული⁶¹. ცნობილია იგი აგრეთვე ტრიპოლიეს კულტურულ წრეშიაც⁶². ფართოდაა გავრცელებული რელიეფური დაკეჭნილი ზოლით ჭურჭლის მორთვა, „თოკისებრ ორნამენტის“ კერამიკის კულტურაშიც⁶³.

„მუხლისებრი“ ტიპის ყურებიც ახლო პარალელებს სწორედ ევროპული კულტურების მასალებში პოულობენ, სადაც მას ჯერ კიდევ ნეოლითურ ხანაში ვხვდებით⁶⁴. ამგვარივე ყურები, ზოგჯერ სიგრძივ ჩაღარული, ხშირია დასავლეთ მცირეაზიურ-ეგეოსურ და დუნაისპირეთის ძვ. წ. IV ათასწლეულ და მომდევნო ხანის კერამიკაზე⁶⁵. მსგავსი ფორმის ყურებისა და ფოსოებიანი რელიეფური სარტყლის გამოჩენას ჩვენში თრიალეთის (ბედენი) კერამიკაზე სამხრეთ ევროპულ კულტურებს უკავშირებენ⁶⁶.

ანალოგიური მოსაზრებაა გამოთქმული ილტოს ნამოსახლარისა და ქვემო ქართლში გათხრილ ყორღანთა ნაწილის მიმართაც⁶⁷.

ზველისა და ლოდობანას ქილისებრი ფორმის ჭურჭლების ახლო კავშირი ამ და ჩრდილო კავკასიის ძეგლებთან, შესაძლებლობას გვაძლევს ჭურჭლის ეს ფორმა და მისი კომპონენტები დავუკავშიროთ სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე გარკვეულ ჩრდილოურ გავლენებს, რამდენადმე სახეშეცვლილს ადგილობრივ კულტურასთან შეხების გამო.

⁶⁰ Н. Я. Мерперт, Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. М., 1974, с. 56.

⁶¹ Т. Б. Попова, Этапы развития и локальные варианты Катакомбной культуры, СА, № 22, 1955, с. 25—27.

⁶² Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура..., с. 96.

⁶³ А. Л. Монгайт, Археология западной Европы, Каменный век. Москва., 1973, с. 209.

⁶⁴ იქვე.

⁶⁵ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 85.

⁶⁶ იქვე, გვ. 85, 91.

⁶⁷ Ш. Ш. Дедабришвили, Памятники эпохи..., с. 54; О. М. Джапаридзе, Курганы..., с. 158

ზემოაღნიშნული ჭურჭლებისაგან განსხვავდება და ცალკეა გამო-
საყოფი ახალქალაქის რაიონიდან მომდინარე ორი ქილა.

ერთი მათგანი ლეგაპრიალაა, მასიური. აქვს განიერი ცილინ-
დრული ყელი, მომრგვალებული კორპუსი და ვიწრო შედრეკილი
ძირი (ტაბ. 36, 1).

ფორმითა და დამზადების ტექნიკით იგი ანალოგიურია მტკვარ-
არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურის — ე. წ. დიდუბე-კიკეთის
რიგის ძეგლების ნაწარმისა. მსგავსებას იჩენს კიკეთის კოჭებთან⁶⁸,
ლენინაკანის, ელარის და სომხეთის არქაული იერის სხვა მასალას-
თან⁶⁹. ასევე უახლოვდება ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის — ერ-
ნისის ზოგ ნაწარმსაც⁷⁰.

მეორე ქილა წითელპრიალაა, თხელკედლა, კარგად გამომწვარი,
აქვს მაღალი ძაბრისებრი ყელი, სფერული ტანი და ბრტყელი ძირი
(ტაბ. 36, 2). იგი ფორმითა და დამზადების ტექნიკით ემსგავსება,
ერთი მხრივ, დასავლეთ საქართველოს გამოქვაბულების — საგვარ-
ჯილეს, სამერცხლე-კლდის წითელპრიალა, თხელკედლა ნაწარმს,
მეორე მხრივ, მაიკოპის ყორღანის ვერცხლის ჭურჭლებსა⁷¹ და ამავე
კულტურულ წრეს მიკუთვნებულ ჩეგემის ყორღანის ერთ წითელ-
პრიალა ჭურჭელს⁷². მაღალი ძაბრისებრი ყელითა და მომრგვალებუ-
ლი ტანით ახალქალაქის ეს ქილა შეიძლება დავუახლოვოთ ელარის
მიდამოებში აღმოჩენილ ჭურჭელსაც⁷³.

ს ა მ ყ უ რ ა ქ ო თ ნ ე ბ ი საშუალოდ 30—50 სმ სიმაღლის შავ,
ლეგა ან მოვარდისფროდ გამომწვარი, კარგად გაპრიალებული ჭურ-
ჭლებია, რომელთა უმრავლესობა ამირანის გორის X შენობიდან და
ზველის „სამარხი ყანებიდან“ მომდინარეობს.

ამირანის გორის ქოთანს აქვს მხრისკენ მკვეთრად გაფართოებუ-
ლი მილისებრი ყელი, ზედა ნაწილში გამობერილი ძირისკენ შევიწ-
როებული კორპუსი და ვიწრო ძირი. კორპუსის ყველაზე გამობერილ
აღგილას, სიმეტრიულად, სამი ყურია მიძერწილი (ტაბ. 5, 3).

ამავე შენობაში აღმოჩენილი ჭურჭლებიდან სამყურა ჭურჭლის
ფრაგმენტებს უნდა ეკუთვნოდეს ლეგამოვარდისფროდ გაპრიალებუ-

⁶⁸ გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, ტაბ. 15.

⁶⁹ Э. В. Ханзаян, Культура Армянского нагорья..., табл. 14.

⁷⁰ C. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. AS, VIII, 1958, p. 183.

⁷¹ Р. М. Мунчаев, Кавказ на заре..., рис. 35, 36.

⁷² И. М. Мизнев, Р. Ж. Бетрозов, А. Х. Нагаев, Археологические раскопки 1972 г. в Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1973, с. 20.

⁷³ Э. В. Ханзаян, Элар-Дарани, рис. 12.

ლი ნატეხები მკვეთრად გამოხედილი მუცლით (ტაბ. 5, II; 6, 6). ეს ჭურჭლები უორნამენტოა.

ზველში ამ ტიპის ოთხი ჭურჭელია აღმოჩენილი და ამირანის გორისაგან განსხვავებით, რამდენადმე განიერი და დაბალი ყელი, მომრგვალებული ან კვერცხისებრი ფორმის კორპუსი და უფრო ფართო ძირი აქვს. ეს ჭურჭლები შავი და მოვარდისფრო პრიალაა. ლენტური ტიპის ყურები კორპუსის ყველაზე მეტად გამოხედილ ადგილასაა მიძერწილი. ერთ მათგანს მოტეხილი ყურების ადგილას ნახვრეტები აქვს გაკეთებული, (ტაბ. 28, 3). ამ ჭურჭლების ნაწილი შემკულია მხარზე მოყოლებული ნაკაწრი გეომეტრიული სახეებით (ტაბ. 27, 5—6).

სამყურა ჭურჭლები ამიერკავკასიაში ზოგიერთ ძეგლზეა დადასტურებული და საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში არსებობს. განსაკუთრებით მრავლად იგი შიდა ქართლის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებზეა წარმოდგენილი, რის გამოც მას მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდა ქართლის ლოკალური ვარიანტის წამყვან და დამახასიათებელ ფორმად მიიჩნევენ⁷⁴. ის აქ ადრეული პერიოდიდანვე ჩანს და მომდევნო ხანებშიაც განაგრძობს არსებობას.

ხიზანანთ გორის E ფენის ნაწარმს ზველის ჭურჭლების მსგავსად მომრგვალებული ტანი აქვს⁷⁵. მომრგვალებული ან კვერცხისებრი ტანით ხიზანანთ გორის ზედა ფენების ჭურჭლებიც ემსგავსება ზველის ცალებს⁷⁶.

სამყურა ჭურჭელი მაღალი ცილინდრული ყელითა და მომრგვალებული ტანით ცნობილია დიდუბის არქაულ მასალებშიც, თუმცა, ზველის ჭურჭლებთან მსგავსება ზოგადია მათ შორის საკმაო ქრონოლოგიური ხარვეზის გამო⁷⁷. ქვაცხელას სამყურა ჭურჭლებსა და ჩვენს ცალებს შორისაც საერთოს დანახვა ზოგ შემთხვევაში ჭირს. ქვაცხელას ამგვარი ჭურჭლები ბიკონუსურტანიანია, მაღალი, ძალზე გადაშლილი პირით⁷⁸.

მხრისკენ გაფართოებული მილისებრი ყელით, ზემოთ გამოხედილი ტანით ახალციხის ჭურჭელს უახლოვდება ქულბაქების ერთი სამყურა ჭურჭელიც რამდენადმე განიერი და უფრო დაბალი ყელით⁷⁹. გარკვეული მსგავსება ჩანს მეტეხში აღმოჩენილ სამყურა ჭურჭლებ-

⁷⁴ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67.

⁷⁵ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61.

⁷⁶ იქვე, გვ. 62.

⁷⁷ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის... ტაბ. 4.

⁷⁸ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, ტაბ. 4.

⁷⁹ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 2, 1.

თანაც⁸⁰. ბირთვისებრი მუცელი და მილისებრი ყელი აქვს კიკეთის ერთ არქაულ ჭურჭელს⁸¹. ზველის ამ ტიპის ჭურჭლებს შეიძლება შევუდაროთ გეოი-თეფეს K ფენის სამყურა ჭურჭელიც⁸². ახლოა ზველის ჭურჭლებთან ქიულ-თეფეს ერთი სამყურა ჭურჭელიც⁸³. მომრგვალებული კორპუსი აქვს გომარეთში აღმოჩენილ ერთ არქაულ ჭურჭელსაც⁸⁴. შორეული მსგავსება შეიძლება დავინახოთ საჩხერის ჭურჭლებთანაც, თუმცა წაგრძელებული ფორმები და რელიეფური ორნამენტი სხვაობას საგრძნობს ხდის⁸⁵.

ხიზანანთგორის სტრატეგრაფიული მონაცემები და სხვა პარალელური მასალები ცხადყოფს, რომ სამყურა ჭურჭელს მრგვალი ფორმის ტანი უფრო მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ პერიოდში აქვს, ხოლო მომდევნო ხანებში იგი ბიკონუსურ ან ზევით გამობერილ მოხაზულობას იღებს⁸⁶. აღნიშნულის საფუძველზე ვფიქრობთ, რომ ზველის სამყურა ჭურჭლები ახალციხის ამირანის გორის ცალეზე ადრეული უნდა იყოს.

სამყურა ჭურჭლები ხშირად სხვადასხვა სახის ორნამენტითაა შემკული, საჩხერის ამგვარ ქოთნებს ტანზე რელიეფური სპირალები და ზოომორფული სახეები შემოუყვება⁸⁷. ოზნისა და ქვაცხელას ზოგ ჭურჭელს წითელი ან შავი ფერის საღებავით შესრულებული მოხატვის კვალი აქვს შერჩენილი⁸⁸. ქვაცხელას სამყურა ქოთნები ზღვჯერ ნაკაწრითაცაა შემკული⁸⁹.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სამცხე-ჯავახეთის სამყურა ქოთნებიდან მხოლოდ ზველის „სამარხი ყანების“ ორი ჭურჭელია ორნამენტირებული. ერთ მათგანს, მხარზე, წვერით ქვემოთ მიმართული რამდენიმე სამკუთხედი აქვს ამოკაწრული. პირველი სამკუთხედი ურთიერთგადამკვეთი ხაზებითაა დაშტრიხული, დანარჩენი სამკუთხედები დაუშტრიხავია და დაუდევრად ამოკაწრული (ტაბ. 27, 6).

გაცილებით საინტერესოა ზველის მეორე ჭურჭელზე დატანილი ორნამენტი. ესაა ქოთნის მხარზე შემოყოლებული რვა წყვილი წვე-

⁸⁰ გ. ფხაკაძე, ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი მეტეხთან, „მაცნე“, № 6, თბ., 1967, გვ. 324.

⁸¹ გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, სურ. 11.

⁸² T. Burton-Brown, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 6.

⁸³ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40.

⁸⁴ გ. მირცხულავა, სამშვილდე, ტაბ. 42.

⁸⁵ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 10; 11.

⁸⁶ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61.

⁸⁷ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. II..

⁸⁸ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. ლლონტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 30.

Жоржикашвили, Э. Гогадзе, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 30, 137.

⁸⁹ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. ლლონტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 30.

რით შეტყუებული ტოლფერდა სამკუთხედი, რომელთაც შუაში ჯვრები აქვთ ჩახაზული, ხოლო ფუძის კუთხეები მოკლე მორკალული ხაზებით ბოლოვდება (ტაბ. 27, 5). სამკუთხედებისა და ჯვრის მოტივების კომბინაციით გადმოცემული ეს ორნამენტი თხების სტილიზებულ გამოსახვას უნდა წარმოადგენდეს. მტკვარ-არაქსის კულტურაში ამგვარი ორნამენტი იშვიათია. შენგავითის ერთ ჭურჭელზე ზომორფულ გამოსახულებებს ტანი წვერით შეტყუებული სამკუთხედებით აქვთ გამოსახული⁹⁰.

ასეთივე სამკუთხედები ცნობილია ახალციხის ამირანის გორის XV შენობის (ტაბ. 9, 1), ქვაცხელას⁹¹, არაგაცისა და არიჭის⁹² მასალებშიც. ეს მოტივი მომდევნო—შუაბრინჯაოს ხანის კერამიკაზეც განაგრძობს არსებობას⁹³.

ფართოდაა გავრცელებული წვერით შეტყუებული სამკუთხედების—ე. წ. „ორმაგი ცულის“ მოტივი წინააზიურ სამყაროში, სადაც ის საკმაოდ ადრეული პერიოდიდან ჩანს⁹⁴. ადრეული ხანებიდანაა აქ ცხოველების, კერძოდ, თხების გამოსახვა სამკუთხედებისა და ჯვრის გამოყენებით. მას ვხვდებით ფიზდელი-თეფეზე⁹⁵, მეგიდოში⁹⁶ და სხვ. რამდენადმე განსხვავებული სახისაა ბაგუზისა და სამარას თხები, რომლებიც თვითონვე ქმნიან ჯვრის გამოსახულებას და უფრო რეალისტური იერი აქვთ⁹⁷.

მტკვარარაქსული კერამიკისაგან განსხვავებით, წინა აზიის ამგვარად შემკული ნაწარმი უმთავრესად მოხატულია.

ზველის აღნიშნული ჭურჭელი კი მტკვარარაქსული ნაწარმია და მასზე დატანილი ირანულ-მესოფოტამიური კულტურის წრეში ჩამოყალიბებული ორნამენტი ადგილობრივი ტექნიკური ხერხებითაა შესრულებული.

ცალკე ჯგუფს ქმნის 20—30 სმ სიმაღლის შავპრიალა ვარდისფერ სარჩულიანი ან მოყავისფრო პრიალა ბიკონუსურტანიანი ქოთნები მხარსა და ყელზე მიძერწილი პატარა შვერილებითა და ყურებით. მათთვის დამახასიათებელია გაწეულკიდიანი „წაკვეთილი“ პი-

⁹⁰ P. M. Мунчаев, Кавказ на заре..., სურ. 26.

⁹¹ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. ლონტი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 31,5.

⁹² А. А. Мартыросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1984; Хачатрян, Древняя культура ширака, рис. 25.

⁹³ ოთ. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, გვ. 140.

⁹⁴ იქვე, გვ. 139.

⁹⁵ R. Dyson, T. Young, The Soldus Valley, Iran: Pisdeli tepe. Antiquity, vol. XXXIV, № 133, 1960, pl. 3.

⁹⁶ R. Amiran, Ancient pottery of the Holy-land, 1970, p. 165.

⁹⁷ В. М. Массон, Средняя Азия и Иран в III тыс. до н. э. КСИА, вып. 93. 1963, рис. 7.

რი, განიერი ცილინდრული ყელი, წიბოიანი მუცელი და ვიწრო, ბრტყელი ძირი. მხარზე ხშირად გამოყვანილია რელიეფური ორი წყვილი ირიბი ზოლი, ზოომორფული გამოსახულება ან მრგვალი ფოსოები. უკანასკნელი ზოგჯერ ჭურჭლის ყელზეცაა დატანილი. ეს ჭურჭლები ძირითადად ამირანის გორის II უბნის ქვედა ფენიდან (ტაბ. 2,5—6 14, 1—2) და ამავე უბნის ქვაყუთებიდან მომდინარეობს (ტაბ. 19, 4—11; 20, 1). მასვე უნდა ეკუთვნოდეს ფრაგმენტები ბენარიდან (ტაბ. 35,1—2).

მსგავსების მიუხედავად, ამირანის გორის ამ ჭურჭლებში, ბიკონუსურტანიან სხვა სახის ჭურჭლების მსგავსად, ტანის აგებულების მიხედვით შეიძლება ორი ტიპის გამოყოფა. პირველის თავისებურებას ყელის კორპუსიდან მკვეთრი გამოყოფა ქმნის (ტაბ. 2,5—6; 14,1; 19, 4—8; 35, 1—2). მეორე ტიპს ყელი კორპუსზე თანდათან გადაუდის. მას შედარებით გამოყვანილი ყელი და უფრო მეტად გადართული პირი აქვს (ტაბ. 14, 2; 19, 9—11; 20—1,5).

პირველი ტიპის ქოთნებს უახლოესი პარალელები თრიალეთში—ოზნისა და ბეშთაშენის მასალებში ეძებნება. ოზნის „თიხატკეპნილ იატაკზე“ აღმოჩენილი მოვარდისფრო და მოყავისფრო ორი მასიურყურებიანი ქოთანი თითქმის იმეორებს ამ ტიპის ქოთნების ფორმას⁹⁸. ოზნის № 2 ბავშვის სამარხში ჩატანებულ შავპრილა ქოთანს მხარზე შვერილის მაგვარი ცრუყურები აქვს⁹⁹. ძალზე ახლოა, აგრეთვე, ოზნის სხვა სამარხების ბიკონუსურტანიანი ქოთნებიც მხარზე შვერილებით¹⁰⁰. ამირანის გორის ჭურჭლებისაგან განსხვავებით ოზნის ქოთნებს შვერილები მხარზე, რამდენადმე დაბლა აქვს გამოყვანილი და არც ფოსოები და რელიეფური ზოლები გააჩნია. ფორმით ახლოა ბეშთაშენის ერთი მოყავისფრო ორყურა ქოთანიც შედარებით არამკვეთრად გამოსახული წიბოთი¹⁰¹. საერთო იერით ჩვენ ჭურჭლებთან სიახლოვეს იჩენს კიკეთის № 12 სამარხის ორყურა ქოთანიც, ოღონდ მას კორპუსის წიბური შედარებით რბილად აქვს გამოსახული და უფრო მასიური მრგვალნახვრეტიანი ყურები ასახია¹⁰². ცილინდრული ყელითა და ბიკონუსური ტანით ამ ჭურჭლებს

⁹⁸ Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе, *დასახ. ნაშრომი*, ტაბ. 19 — 8,10.

⁹⁹ იქვე, ტაბ. 29, 26.

¹⁰⁰ იქვე, ტაბ. 40, 120; 39, 110.

¹⁰¹ იქვე, ტაბ. 40, 151.

¹⁰² გ. ფხაკაძე, *ქვემო ქართლის ენეოლითი*, ტაბ. 11, 13.

ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის — ქარაზის ქუყურო ქოთნებიც უკავშირდება¹⁰³. ახლო მსგავსებაა გეოი-თეფეს K ფენის ბიკონუსურ-ტანიან ორყურა ჭურჭლებთანაც¹⁰⁴.

რაც შეეხება მეორე ტიპის ბიკონუსურტანიან ორყურა ქოთნებს, მათ უახლოეს პარალელებს შიდა ქართლის ძეგლებზე ვხვდებით. ხიზანანთ გორის D ფენის ქვაბქოთნებს ახასიათებს მაღალი გამოყვანილი ყელი, წიბოიანი, ოდნავ მომრგვალებული კორპუსი და ვიწრო ძირი. ამირანის გორის № 45 სამარხის რელიეფური წეროებით შემკული ქოთანი ისეთივე ფორმისაა, როგორც ხიზანანთ გორის D ფენის ერთი ჭურჭელი¹⁰⁵. ამავე ქოთანთან ფორმით ახლოა ოზნის ერთი მოზრდილი ჭურჭელიც, მხარზე მინიატურული ყურებით¹⁰⁶. ასევე ახლო მსგავსებას იჩენს ცარცის გორის № 2 სამარხის შავპრიალა ქოთანიც, რომელსაც ამირანის გორის ცალებისაგან განსხვავებით მხართან რელიეფური ზოლი შემოუყვება¹⁰⁷. უახლოვდება იგი საჩხერის სხვა ჭურჭლებსაც¹⁰⁸. იგივე ფორმებს იმეორებს ქვაცხელას C ფენის ქოთნებიც¹⁰⁹. შორეული მსგავსება შეიძლება დავინახოთ არქაულ—დიდუბე—კიკეთის რიგის მასალაშიაც¹¹⁰.

ახლო მსგავსების მიუხედავად გარკვეული განსხვავებაც არსებობს ამირანის გორის ამ ჭურჭლებსა და შიდა ქართლის ანალოგიური ფორმის ნაწარმს შორის. შიდა ქართლის ნაწარმი გაცილებით მეტად გადაშლილი პირითა და გამოყვანილი ყელით ხასიათდება, რაც საერთოდ ახასიათებს ამ რეგიონის ძეგლებს. სხვაობა ჩანს ზოგჯერ ყურის მიძერწვის მანერაშიაც. ზოგ შემთხვევაში ამ ჭურჭლებს ყურები მხარსა და პირზე აქვს მიძერწილი¹¹¹, რაც უცხოა ამირანის გორის ქოთნებისათვის. თუ ამირანის გორის ეს ჭურჭლები ორნამენტირებულია, შიდა ქართლის მსგავსი ფორმის ქოთნებისათვის შემკობა უცნობია. ამ მიმართებით, ჩვენი ქოთნები უფრო ქვემო ქართლისა და თრიალეთის მასალებს უკავშირდება.

ცალკეა ერთი ორყურა ბიკონუსურტანიანი ლეგა-მოვარდის-

¹⁰³ H. Z. Kosay, K. Turfan, დასახ. ნაშრომი, გვ. 412—413.

¹⁰⁴ T. Burton-Brown, დასახ. ნაშრომი, სურ. 7.

¹⁰⁵ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, სურ. 11,3.

¹⁰⁶ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе, Тб., 1948, табл. 34.

¹⁰⁷ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., ტაბ. 17,4.

¹⁰⁸ იქვე, ტაბ. 10,4; 21,1.

¹⁰⁹ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. დღოხტი, ურბნისი, I, ტაბ. 4; 36.

¹¹⁰ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 4,2.

¹¹¹ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., სურ. 11,5; აღ. ჯავახიშვილი, ლ. დღოხტი, ურბნისი, I, ტაბ. 4.

ფრო ქოთანი ზეელის „სამარხი ყანებიდან“. მას რამდენადმე გამოზე-
რილი მუცელი და ვიწრო ძირი აქვს. ყურებიც, ამირანის გორის ქო-
თნებისაგან განსხვავებით, პირსა და მხარზეა მიძერწილი (ტაბ. 28, 2).
ამ ნიშნებით ეს ქოთანი გაცილებით მეტ საერთოს შიდა ქართლის
ქოთნებთან პოულობს. ქვაცხელას C ფენის¹¹², ძაღინას¹¹³, საჩხე-
რის¹¹⁴, ოზნის¹¹⁵ ჭურჭლებიც ანალოგიური ფორმისაა. თუმცა, შე-
დარებით განიერი ყელი და უფრო წიბოიანი კორპუსი ახასიათებთ.
ახალციხის ამირანის გორის ორყურა ქოთნების ერთი ჯგუფი აღწე-
რილი ტიპებისაგან მომრგვალებული კორპუსით გამოირჩევა (ტაბ. 20,
2—4). მას ზუსტი ანალოგები არ ეძებნება და მხოლოდ ზოგადად შე-
იძლება დავუკავშიროთ კიკეთის № 14 სამარხის ზედა ფენის ერთ
ავურისფერ ორყურა ქოთანს¹¹⁶, ზიზანანთ გორის ადრეული ფენების
ზოგ ნაწარმს¹¹⁷ და ოზნის ერთ შავპრიალა ჭურჭელს¹¹⁸.

ბიკონუსურტანიან ჭურჭლებს მიეკუთვნება ახალციხისა და ახალ-
ქალაქის ამირანის გორის ცალყურა ქოთნებიც (ტაბ. 19, 1: 20, 7—10;
16, 6—7, 36, 3—4). უმეტესობას აქვს კიდეგაწეული „წაკვეთილი“
პირი, ოდნავამოყვანილი ცილინდრული ან მხრისკენ გაფართოებუ-
ლი ყელი, რომელიც წიბოიანი მუცლიდან დაბალი ღარით გამოიყო-
ფა და ვიწრო ძირი. ოვალურგანიკვეთიანი პატარა ყურები ყელსა
და მხარზეა მიძერწილი, რაც მარტო ახალქალაქის ამირანის გორის
ცალებზე გვხვდება (ტაბ. 36, 3—4). ტანის მოყვანილობითა და ყუ-
რის მიძერწვის მანერით ეს ჭურჭლები ახალციხის ამირანის გორის
ორყურა ბიკონუსურტანიან ქოთნებს ემსგავსება. ზურგწიბოიანი ყუ-
რები კი ახალციხის ამირანის გორის ცალებს ახასიათებს. ახალციხის
ეს ქოთნები, ძირითადად, ამირანის გორის ქვედა ფენის სამარხებულ მა-
სალას წარმოადგენს. თუ არ ჩავთვლით ერთ ქოთანს, მხარზე მოყო-
ლებული წყვილი კრილი ხაზებისაგან შექმნილი ზიგზაგური შემკუ-
ლობით, ამ ტიპის ჭურჭლებისთვის ორნამენტი არაა დამახასიათებე-
ლი (ტაბ. 20, 9). ფორმით ამ ჭურჭლების უახლოეს პარალელებს თრი-
ალეთში—ოზნისა და ბეშთაშენის შავპრიალა ან მოვარდისფრო უორ-

¹¹² აღ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ლ. დ ლ ო ნ ტ ი, ურბნისი, I, ტაბ. 4.

¹¹³ ოთ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 23.

¹¹⁴ იქვე, ტაბ. 11, 4; 17.

¹¹⁵ Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 30,
138.

¹¹⁶ გ. ფ ხ ა კ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 13, 8.

¹¹⁷ ი. კ ი კ ე ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, სურ. 11.

¹¹⁸ Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 19, 8.

ნამენტო ჭურჭლებზე ვხვდებით¹¹⁹. ახლოა ხიზანანთ გორისა და ქვაცხელას C ფენის ჭურჭლებთანაც, ოღონდ ქვაცხელას ცალებს უფრო გადაშლილი პირი აქვს¹²⁰. ახლოა მათთან ნულის ერთი სამარხის ცალყურა ქოთან¹²¹. გარკვეულ მსგავსებას კიკეთისა და სამშვილდეს არქაული ჭურჭლებიც იჩენენ¹²².

რამდენადმე უახლოვდება ბაბა-დერვიშის, გეოი-თეფესა და ელარის ცალყურა ქოთნებიც იმ განსხვავებით, რომ მათი ტანი უფრო მომრგვალებულია¹²³.

სამნაწილაღტანიანი ქოთნების უმრავლესობს უყურია. მათთვის დამახასიათებელია ოდნავ გადაწეული „წაკვეთილი“ ან მომრგვალებული პირის კიდე, მცირედ გამოყვანილი ყელი და ზუსტად გამოხატული სამნაწილადი ტანი, რომელიც ვიწრო, ბრტყელი ძირით თავდება (ტაბ. 5, 10, 11—1, 2, 4; 15, 1). ორნამენტს მხარზე ან მუცელზე, მოპირდაპირე მხარეს, მიძერწილი ორი კოპი წარმოადგენს (ტაბ. 15, 2; 28, 1; 36, 5; 37, 6).

ეს ქოთნები ახალციხის ამირანის გორის X, XXIV და სხვ. შენობებში, ახალქალაქის ამირანის გორაზე, ზველში და ოკამის „წითელ გორაზე“ აღმოჩენილი. მსგავსი ნაწარმი საქართველოს ტერიტორიაზე რამდენადმე იშვიათად გვხვდება. ჩვენ ჭურჭლებს ფორმით ქვაცხელას B₁ ფენის გრაფიკული ორნამენტით შემკული ქოთნები შეიძლება დავუკავშიროთ¹²⁴. გარკვეული კავშირი ქვემო ქართლის — „ლაითმაზისა“ და „დანგრეული გორის“ ქოთნებთანაც შეინიშნება¹²⁵.

ჭურჭლის სამნაწილადი ფორმა განსაკუთრებით ფართოდაა გავრცელებული არარატის ველის ძეგლებზე. ამგვარი ტიპის ქოთნები მრავლადაა აღმოჩენილი ქიულ-თეფეზე, შრეშ-ბლურზე¹²⁶, შენგავითზე, ეჩმიაწინში¹²⁷, არევიკზე¹²⁸. სამცხე-ჯავახეთის სამნაწილადტანიან

¹¹⁹ Л. Жоржикашвили, Э. Гогодзе, *დასახ. ნაშრომი*, ტაბ. 38, 19. 39, 79; 40, 121.

¹²⁰ ალ. ჯავახიშვილი, *ლ. დლონტი*, ურბნისი, I, ტაბ. 4.

¹²¹ ოთ. ჯაფარიძე, *ქართველი ტომების ისტორიისათვის...*, ტაბ. 24, 1.

¹²² გ. ფხაკაძე, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 51; გ. მირცხულავა, *დასახ. ნაშრ.*, ტაბ. 13.

¹²³ Т. С. Исманлов, *Археологические исследование древнего поселения Баба-Дервиш. Баку, 1977, табл. 6; Э. В. Ханзадян, Культура Армянского нагорья...* ტაბ. 2.

¹²⁴ ალ. ჯავახიშვილი, *ლ. დლონტი*, *დასახ. ნაშრომი*, ტაბ. 4; 32, 5.

¹²⁵ ოთ. ჯაფარიძე, *ქართველი ტომების ეთნიკური...*, გვ. 115—116.

¹²⁶ Э. В. Ханзадян, *დასახ. ნაშრომი*, ტაბ. 19, 20.

¹²⁷ С. А. Сардарян, *დასახ. ნაშრომი*, ტაბ. 46.

¹²⁸ Э. В. Ханзадян, *Раннебронзовое поселение близ с. Аревик, СА, № 4, 1969, рис. 3.*

ჭურჭლებისაგან განსხვავებით სომხეთის ჭურჭლები მკვეთრად გამოკვეთილი სამნაწილადი ტანითა და მდიდრული ორნამენტით გამოირჩევა. აზერბაიჯანში ასეთი ქოთნები ცნობილია ბაბა-დერვიშიდან¹²⁹. ჩრდილო კავკასიაში სამნაწილადტანიანი ჭურჭლები უცნობია, თუ არ ჩავთვლით რამდენიმე ქოთანს ყარაბუდახკენტიდან¹³⁰. კავკასიის გარეთ ამგვარ ფორმებს ვხვდებით პულურზე¹³¹ და კირბეტ-კერაკის კულტურაში¹³². მათ ტანი არამკვეთრად აქვთ დიფერენცირებული და ჩვენი ცალეებისაგან განსხვავებით, ნაირგვარი ორნამენტით შემკული.

კოჭოებში შავპრილა ვარდისფერსარჩულიან ან მოყავისფრო პრილა, საშუალოდ 10—12 სმ სიმაღლის ცალყურა ჭურჭლებია. მათშიც, კორპუსის მოყვანილობის მიხედვით ორი ჯგუფი გამოიყოფა: ბიკონუსური და სამნაწილადი.

ბიკონუსური ფორმის კოჭოები აღმოჩენილია ახალციხის ამირანის გორის II უბნის ქვაყუთების უმრავლესობაში (ტაბ. 18), XXXI შენობაში (ტაბ. 14—2, 3); ერთეული ცალეები ცნობილია ზველიდან (ტაბ. 28, 5) და აბასთუმანში, შემთხვევით აღმოჩენილ ერთი ქვაყუთიდან (ტაბ. 34, 7). მისთვის დამახასიათებელია გაწეულკიდიანი „წაკვეთილი“ პირი, კორპუსიდან წიბოთი გამოყოფილი განიერი ცილინდრული ყელი, წიბოიანი მუცელი და ვიწრო ძირი. ყურები უმეტესად ზურგწიბოიანია და ყოველთვის პირსა და მხარზეა მიძერწილი, რის გამოც პირთან სამკუთხა მოედანია შექმნილი. იშვიათად, ამირანის გორის ზოგი ჭურჭელი მხარზე ორი ან ოთხი წყვილი ირიბი რელიეფური ზოლითაა შემკული (ტაბ. 18—1,3), ზოგჯერ, მასთან კომბინაციაში, გვხვდება პრგვალე ფოსოებიც (ტაბ. 18, 1), რომელიც კოჭოებს ყელზეც აქვს ხოლმე დატანილი (ტაბ. 18,4).

მათ გარკვეულად უახლოვდება მტკვარ-არაქსის კულტურის არქაული—დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის ჭურჭლები. კიკეთის ზოგ კოჭოებსაც აქვს ცილინდრული ყელი, წიბოიანი მუცელი და ვიწრო ძირი. სხვა კოჭოებისგან განსხვავებით, მათ ყურები პირსა და ყელის ბოლოს აქვთ მიძერწილი, პირთან სამკუთხა მოედნით¹³³. კიკეთის კოჭოებში ეს ჯგუფი რამდენადმე მოგვიანოდაა მიჩნეული¹³⁴.

ჩვენ ჭურჭლებს ცილინდრული ყელითა და წიბოიანი კორპუსით

¹²⁹ Г. С. Исмаилов, *დასახ. ნაშრომი*.

¹³⁰ Р. М. Мунчаев, К. Ф. Смирнов, *Археологические памятники близ с. Карабудахкент. МИА, № 68, 1958, рис. 5.*

¹³¹ *ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური...*, გვ. 147.

¹³² R. Amiran, *Ansient pottery...*, გვ. 68, 69.

¹³³ *გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი*, ტაბ. 15—3.

¹³⁴ *იქვე*, გვ. 83.

უახლოვდება ქვემო ქართლშივე — კოდის სამაროვანზე აღმოჩენილი ლეგა მოვარდისფრო ჭურჭელიც, ოღონდ მას ყური ყელსა და მხარზე აქვს მიძერწილი და ოღნავ შედრეკილი ძირით ხასიათდება¹³⁵. ასევე ზოგად ხაზებში საერთოს დანახვა შეიძლება სამშვილდის სამაროვნის ნაწარმთანაც¹³⁶.

განსაკუთრებით ახლო პარალელებს თრიალეთის ძეგლებში ვხვდებით. ოზნიში, პიდროსადგურის მოედანზე და ბავშვთა სამარხებში აღმოჩენილი ანალოგიური ჭურჭლებიც შავპრიალა ვარდისფერსა-რუდიანი და მოყავისფრო პრიალა, ოღნავ გადაწეული „წაკვეთილი“ პირით, განიერი ცილინდრული ყელით, წიბოიანი კორპუსითა და ვიწრო ძირით. მათაც ზურგწიბოიანი ან ოვალურგანიკვეთიანი მასიური ყურები ძირითადად პირსა და მხარზეა მიძერწილი. პირთან ხშირად შეიმჩნევა სამკუთხა მოედანი¹³⁷.

ამირანის გორის კოჭობებისაგან განსხვავებით, თრიალეთის ჭურჭლები უორნამენტოა. ახლო კავშირი ჩანს შიდა ქართლის კოჭობებთანაც, რაც ყველაზე მეტად ახალციხის ამირანის გორის № 12 და 15 სამარხების ჭურჭლებით დგინდება (ტაბ. 19, 2—3). ამ მხრივ, პირველ რიგში აღსანიშნავია ჭურჭლის ყელის თანდათანობითი გადასვლა წიბოიან მუცელზე, რაც ძალზე დამახასიათებელია შიდა ქართლური კერამიკისათვის და იქ დროის საკმაო მანძილზე უცვლელი რჩება¹³⁸. ძალზე ხშირია აქ ზურგწიბოიანი ყურებიც, მიძერწილი პირსა და მხარზე, პირთან სამკუთხა მოედნით. ამირანის გორის ამ ცალებს უახლოვდება ხიზანანთ გორის D, C და B ფენის¹³⁹ კოჭობები და ქვა-ცხელას C ფენის ასეთივე ჭურჭლები¹⁴⁰. ფორმით ეს ჭურჭლები წაგავს შიდაქართლურ კულტურის წრეში შემავალ ქულბაქების¹⁴¹. ნულისა¹⁴² და ძალინას სამაროვნის¹⁴³ კოჭობებსაც. უნდა ითქვას, რომ შიდა ქართლის მასალა უფრო გადაშლილი პირით გამოირჩევა. ამირა-

¹³⁵ Г. Г. П х а к а д з е, Могильник в селении Кода, ПАИ в 1974 г. Тб., 1976, табл. 13.

¹³⁶ გ. მ ი რ ც ხ უ ლ ა ვ ა, სამშვილდე, ტაბ. 41.

¹³⁷ Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 29—119, 121; 38, 19; 39, 79; 40—111, 131.

¹³⁸ ი. კ ი კ ვ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70.

¹³⁹ იქვე, გვ. 64—65.

¹⁴⁰ ალ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ლ. ლ ლ ო ნ ტ ი, ურბნისი, I, ტაბ. 4.

¹⁴¹ ოთ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., ტაბ. - 2, 8.

¹⁴² იქვე, ტაბ. 24, 2.

¹⁴³ იქვე, ტაბ. 23, 10.

ნის გორის ამ სამარხების კოჭობები ასევე ახლოა ოზნის ზოგ სამარხულ ჭურჭელთანაც¹⁴⁴.

ამირანის გორის კოჭობების მსგავსი ორნამენტით — ირიბი რელიეფური ზოლებითა და ფოსოებით ქვემო ქართლის ზოგიერთი ადრეული ჭურჭელიცაა შემკული. სამშვილდის სასმისების ერთი ჯგუფი მხარზე ირიბ რელიეფურ ზოლებს შეიცავს¹⁴⁵. ასეთივე ზოლები და ფოსოები ზაგლიკის პატარა ქოთანსაც აქვს მხარზე გამოსახული¹⁴⁶. ფოსოები და რელიეფური ზოლები ელარის ზოგ ჭურჭელზეცაა დატანილი¹⁴⁷. ფოსოებით შემკული ჭურჭლები ცნობილია გეოი-თეფეს K₂ და K₃ ფენებში¹⁴⁸, ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაში ერნისში¹⁴⁹ და სხვ.

როგორც ჩანს, ფოსოებითა და რელიეფური ზოლებით ჭურჭლის მორთვა მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული პერიოდშივე ჩანს ქვემო ქართლისა და მის მოსაზღვრე თრიალეთის, სომხეთისა და აღმოსავლეთ ანატოლიის ძეგლებზე. მსგავსი ორნამენტი მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ჩრდილო ზოლისათვის — შიდა ქართლისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიისათვის უცნობია. ამიტომ, სამცხე-ჯავახეთის ბიკონუსურტანიანი კოჭობები შემკობით ყველაზე მეტად ქვემო ქართლსა და მის სამხრეთით მიმდებარე ოლქების ადრეული ძეგლების კერამიკის ორნამენტს უახლოვდება.

ს ა მ ნ ა წ ი ლ ა დ ტ ა ნ ი ა ნ კოჭობებს ახასიათებს განიერი ცილინდრული ყელი, არამკვეთრად გამოწეული მუცელი და ვიწრო ძირი. ზურგწიბოიანი და ოვალურგანაკვეთიანი ყურები უმეტესად პირსა და მხარზეა მიქერწილი. ჩვენ მასალაში ეს ჭურჭელი წარმოდგენილია ახალციხის ამირანის გორაზე (ტაბ. 5—5, 6, 8; 16, 3; 21, 7), ოკაშზე (ტაბ. 37, 7), თახუმთაზე (ტაბ. 34, 4). ნაკაწრით შესრულებული გეომეტრიული ორნამენტი მხოლოდ ამირანის გორის კოჭობებზეა მოცემული.

ამ ჭურჭელთან ახლოა ოზნის შავპრიალა ვარდისფერსარჩულიანი ზოგი კოჭობი, სუსტად გამოსახული სამნაწილადი ტანით¹⁵⁰. რამდენადმე ემსგავსება მას ქვაცხელას B ფენის კოჭობებიც. მათაც

¹⁴⁴ Л. Жоржикашвили, Э. Гогодзе, *დასახ. ნაშრომი*, ტაბ. 29, 127.

¹⁴⁵ გ. მირცხულავა, *სამშვილდე*, ტაბ. 16, 4.

¹⁴⁶ Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Араксский энеолит. ВГМГ, вып. 13—Б. Тб., 1943, табл. 22—4.

¹⁴⁷ იქვე, სურ. 56.

¹⁴⁸ Т. Вигтон-Вроун, *დასახ. ნაშრომი*, სურ. 9; 10.

¹⁴⁹ С. Вигнеу, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 185.

¹⁵⁰ А. Жоржикашвили, Э. Гогодзе, *დასახ. ნაშრომი*, ტაბ. 40.

აქვთ ფართო ყელი, გამობერილი მუცელი, ვიწრო ძირი და ხშირად შემკულია ტეხილხაზოვანი ორნამენტით¹⁵¹. ასეთივე მსგავსება ფორმებში შეინიშნება ლაითმაზისა და დანგრეული გორის ჭურჭლებთანაც¹⁵². საქართველოს ფარგლებს გარეთ ახლო პარალელები ძირითადად სომხეთის მასალებში ჩანს. სამნაწილადტანიანი კოჭობები მრავლადაა აღმოჩენილი შრეშ-ბლურზე¹⁵³, ეჩმიაწინში¹⁵⁴, ფრანგანოცში¹⁵⁵ და სხვ. თუმცა, სომხეთის მასალებზე უფრო რთული ორნამენტი და ჭურჭლის ფორმის გაცილებით მკვეთრი მოხაზულობა შეინიშნება.

ხელადის ტიპის ჭურჭელი მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ—დიდუბე-კიკეთის რიგის ძეგლებშივე იჩენს თავს და ხასიათდება მაღალი ცილინდრული ყელითა და მომრგვალებული კორპუსით.

დიდუბე-კიკეთის ტიპის ხელადებს მაღალი, ოდნავამოყვანილი ყელითა და მომრგვალებული ტანით უახლოვდება ახალციხის ამირანის გორის № № 4 და 36 სამარხის ჭურჭლები. ისინი ორნამენტირებულია ტანსა და ყელზე შემოვლებული ნაკაწრი ზიგზაგებით, სამკუთხედებით და პიქტოგრამებით (ტაბ. 21—1,5). მსგავსი ფორმის ჭურჭლები ცნობილია დიდუბიდან¹⁵⁶, ხიზანანთგორის E ფენიდან¹⁵⁷, სამშვილდედან¹⁵⁸. ახალციხის ხელადებისაგან განსხვავებით, მათ შედარებით მაღალი და სწორი ყელი აქვთ. ჩვენ ცალებს რამდენადმე უახლოვდება ბეშთაშენის ერთი მაღალყელიანი და გამობერილტანიანი ხელადაც მხარზე ნაკაწრი ორნამენტით¹⁵⁹.

ცალკე ჯგუფს ქმნის ამირანის გორის X (ტაბ. 5—2,12; 6,5), XIII (ტაბ. 7, 4) და XXIV (ტაბ. 11,3) შენობების ხელადები, რომელთათვისაც დამახასიათებელია ძლიერ გადაშლილი პირი, მხრისკენ გაფართოებული მილისებრი ყელი, მკვეთრად გამოყოფილი სამნაწილადი კორპუსი და ვიწრო ძირი. „მენისკური“ ყურები ძირითადად ყელზეა მიძერწილი. ეს ჭურჭლები ყელისა და ტანის ზედა ნაწილის მოყვანი-

¹⁵¹ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, ტაბ. 4.

¹⁵² ლ. დლონტი, თ. კილურაძე, დანგრეული გორა, ძეგლის მეგობარი, № 30, 1972; ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური..., გვ. 115—116.

¹⁵³ С. Сардарян, დასახ. ნაშრომი. ტაბ. 67.

¹⁵⁴ იქვე, ტაბ. 63.

¹⁵⁵ Э. Ханзаян, Культура Армянского..., таб. 10.

¹⁵⁶ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., სურ II.

¹⁵⁷ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. სურ. 9.

¹⁵⁸ მირცხულავა, სამშვილდე, ტაბ. 41.

¹⁵⁹ Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 32, 167.

ლობით ძალზე ემსგავსება ამირანის გორისვე სამყურა ქოთნებს. საერთოდ, ამ ჭურჭლებს შორის მსგავსება არაერთ ძეგლზეა შენიშნული¹⁶⁰.

ზუსტი პარალელი ამ ხელადებს არ მოეძებნება. ისინი ზოგადად შეიძლება შევუდაროთ ხიზანანთ გორის C ფენის ვიწროყელიან დარამდენადმე უფრო მომრგვალებულტანიან ხელადებს¹⁶¹. გამობერილი კორპუსით ამირანის გორის ცალებს უკავშირდება ნაჩერქეზევის ერთი ხელადაც¹⁶². ხელადის ტიპის ჭურჭელი, მრავლადაა აღმოჩენილი ქვაცხელას C ფენაში. ზოგი მათგანი გამობერილი მუცლითა და ვიწრო, ჩამოწეული ძირით ასევე შეიძლება ჩვენ ცალებს დავუახლოვოთ¹⁶³. უმეტესობა კი ბიკონუსურტანიანი და ორნამენტირებულია, რითაც განსხვავდება ახალციხური ხელადებისაგან¹⁶⁴.

საერთოდ, შიდა ქართლის ეს ნაწარმი ხასიათდება ყელიდან მხარზე თანდათანობითი გადასვლით. აქ არ შეინიშნება კორპუსის დასაწყისზე არსებული მკვეთრი წიბური, რაც ამირანის გორის ეგზემპლარებს ახასიათებს.

ამ მხრივ, ჩვენი ხელადები შეიძლება დავუახლოვოთ სომხეთის სამნაწილადტანიან ზოგ მდიდრულად ორნამენტირებულ ჭურჭელს¹⁶⁵.

ამირანის გორის X შენობის ქვეშ № 7 ორმოში აღმოჩენილი ერთი ხელადა გამოირჩევა აღწერილი ფორმებისაგან. იგი ბიკონუსურტანიანია, ვიწრო ცილინდრული ყელით (ტაბ. 4, 7). იგი დაახლოებით ემსგავსება ქულბაქების¹⁶⁶, ქვაცხელას C ფენის¹⁶⁷ და ერნისის¹⁶⁸ ჭურჭლებს.

შემდეგ ჯგუფს ქმნის ახალციხის ამირანის გორის III უბნის ორმოსამარხების შავპრილა ხელადები. მისთვისაც დამახასიათებელია ძლიერ გადაშლილი პირი, მხრისკენ გაფართოებული განიერი ყელი, სამნაწილადი კორპუსი და ვიწრო, ჩამოწეული ძირი. მაღალი ლენტური ტიპის ყური პირსა და მხარზე ან ყელსა და მხარზეა მიძერწილი. ამ ჭურჭლების უმეტესობა შემკულია ყელსა და ტანზე შემოყოლებული ნაკაწრი ტეხილხაზოვანი, რომბისებრი და დაშტრიხული სამკუ-

¹⁶⁰ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67.

¹⁶¹ იქვე, სურ. 17.

¹⁶² ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, სურ. 24.

¹⁶³ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. ლონტი, ურბნისი, I, ტაბ. 31.

¹⁶⁴ იქვე, ტაბ. 4.

¹⁶⁵ მ. X ანზადიან. დასახ. ნაშრომი, გვ. სურ. 15.

¹⁶⁶ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, სურ. 2; 3.

¹⁶⁷ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. ლონტი, ტაბ. 4.

¹⁶⁸ С. Вигней, დასახ. ნაშრომი, გვ. 185.

თხედებით. ხშირად „Z“-ის მაგვარ ხაზებს შორის წერტილოვანი ორნამენტიც გამოყვანილი. იშვიათად გვხვდება სტილიზებული ზოომორფული გამოსახულებაც (ტაბ. 21, 2—4, 6).

ამ ჭურჭლებთან ფორმითა და დეკორით ახლო მსგავსებას თრიალეთის ადრეული ყორღანების ჭურჭლები იჩენს. მათაც, ამირანის გორის ხელაღების მსგავსად. აქვთ მხრისკენ გაფართოებული ყელი, მკვეთრად გამოყოფილი სამნაწილადი ტანი და ვიწრო, ჩამოწეული ძირი. მსგავსია ორნამენტიც: ვხვდებით ყელის ბოლოს მოყოლებულ წვერით ზემოთ მიმართულ დაშტრიხულ სამკუთხედებსა და ტანზე შემოყოლებულ ხაზოვან-წერტილოვან დაშტრიხულ სამკუთხედებს, რომბებსა თუ შევრონებს¹⁶⁹. ახლო მსგავსების მიუხედავად ამირანის გორის ხელაღები რამდენადმე არქაული იერისაა¹⁷⁰. ამავე ნიშნებით ჩვენ მასალას უახლოვდება ცარცის გორის სამაროვანზე აღმოჩენილი ერთი ჭურჭელიც, შემკული ნაკაწრი შევრონებითა და სამკუთხედებით¹⁷¹. ამირანის გორის ხელაღების ანალოგიური ფორმისა და ორნამენტის მქონე ჭურჭელი ხოვლეს ზედა — № 1 სამარხშიაც აღმოჩნდა¹⁷². ჩვენს ცალებს ილტოს ორმოსამარხებში აღმოჩენილი ხელაღებიც უახლოვდება, რომელზედაც მსგავსი ხასიათის ორნამენტი სავარცხლის შტამპითაა გამოყვანილი და შედარებით მოგვიანო იერს ატარებს¹⁷³.

დაახლოებით ასეთივე ფორმები აქვს ქვაცხელას B ფენის ჭურჭლებს. ოღონდ მათი სამნაწილადტანიანობა არამკვეთრადაა გამოსახული. კრილი და ნაკაწრი ხაზებით გამოყვანილია ტეხილხაზოვანი, რომბული და სხვა სახეები, რომლითაც მთლიანად ჭურჭლის ტანია შემკული¹⁷⁴. ახალციხის ამირანის გორის III უბნის მასალებისაგან განსხვავებით. ამ ჭურჭლებს ყელი უორნამენტო აქვს და არც წერტილოვანი შემკულობა გააჩნია. ქვაცხელას B ფენის მასალა ზოგიერთი ნიშნით ჯერ კიდევ ბევრ საერთოს პოულობს წინა C ფენის ჭურჭელთან¹⁷⁵, ამიტომ იგი ახალციხის ამ ხელაღებთან შედარებით ადრეულად გვესახება.

ჩვენ ჭურჭლებთან ახლოა აგრეთვე სომხეთის ძეგლებზე აღმოჩენილი დაშტრიხული სამკუთხედებითა და ფრინველის სქემატური

¹⁶⁹ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22.

¹⁷⁰ იქვე, გვ. 33.

¹⁷¹ Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию. Тб., 1948, სურ. 31.

¹⁷² ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

¹⁷³ Ш. Дедбришвили, Памятники эпохи ранней..., გვ. 46—47.

¹⁷⁴ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. ლონტი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 4.

¹⁷⁵ იქვე, გვ. 59.

გამოსახულებით შემკული სამნაწილადტანიანი ცალყურა ჭურჭლები. ამ მხრივ, მეტი მსგავსება შენგავითის რიგის ძეგლებთან უფრო შეინიშნება, რომელთაც უფრო ნაკაწრი ორნამენტი დამახასიათებელი¹⁷⁶.

აღნიშნულ ხელაღებს რამდენადმე გამოეყოფა ბალანთისა და ამირანის გორის XXIII შენობის ორი ხელადა. ბალანთის ხელადას, აქვე აღმოჩენილი ორყურა ჭურჭლის მსგავსად, კორპუსის ყველაზე გამოწეულ ადგილას სამხაზოვანი ჩაღარულ-ამობურცული ზიგზაგი შემოუყვება (ტაბ. 33, 1—2). ამგვარი ორნამენტი ამირანის გორის III უბნის ხელაღებისათვის უცნობია. ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტი კარგადაა ცნობილი ამირანის გორის შენობებში აღმოჩენილ მოზრდილი ჭურჭლებისათვის. მას ვხვდებით თრიალეთის XXV და VIII ყორღანების კერამიკულ კომპლექსებში¹⁷⁷.

მსგავსი შემკობა ახასიათებს საქართველოსა და სომხეთის ადრე-ბრინჯაოს ხანის მოგვიანო ეტაპის კერამიკას.

რეც შეეხება ამირანის გორის XXIII შენობის სამფეხა ხელადას, იგი იზოლირებულად გამოიყურება მტკვარ-არაქსის კულტურაში მსგავსი ჭურჭლის არარსებობის გამო (ტაბ. 10, 12). სამფეხა ჭურჭლების გამოჩენა ჩვენში უფრო ბედენურ კულტურასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ბედენის ყორღანში აღმოჩენილი ხის ჭურჭლის უმეტესობა სამფეხაა¹⁷⁸. ამავე კულტურას მიკუთვნებულ ქვემო ქართლის ყორღანში აღმოჩენილ, კანელურებით შემკულ ერთ ჭურჭელს მხარზე პატარა სამფეხა „მაგიდა“ აქვს დაძერწილი¹⁷⁹. სამფეხა ჭურჭლები, იშვიათად, თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანულ მასალაშიაც იჩენს თავს¹⁸⁰. ორიოდე ფეხიანი ჭურჭელი ჩრდილო-კავკასიის ადრე-ბრინჯაოს ხანის მიწურულის ძეგლებზეცაა დადასტურებული. ამგვარი ტიპის ჭურჭლების აქ გამოჩენა ძველორმიან კულტურასთანაა დაკავშირებული¹⁸¹.

სამფეხა და ოთხფეხა ჭურჭელი ფართოდაა გავრცელებული და-

¹⁷⁶ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 23; ლ. ლონტო, თ. კიღურაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 55; Э. Ханзадян. Культура Армянского..., табл. 23; მისვე, Раннебронзовое поселение... рис. I; მისვე, Элар-Дарани, табл. 1—3.

¹⁷⁷ Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 46, 341; 70, 588.

¹⁷⁸ გ. გობეჯიშვილი, ბედენის აკლამა, ძეგლის მეგობარი, № 12, 1967, გვ. 19.

¹⁷⁹ О. Джапаридзе, Курганы бронзовой эпохи, табл. 47.

¹⁸⁰ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 26, 17.

¹⁸¹ Р. Мунчаев, Древнейшая культура..., с. 129.

სავლეთ ანატოლიაში, ბალკანეთში და საერთოდ, ევროპაში ჯერ კიდევ ნეოლითის ხანიდან მოკიდებული¹⁸².

ტოლჩები მომცრო ზომის ჭურჭლების ერთ მცირერიცხოვან ნაწილს შეადგენს. ისინი შავად მოვარდისფროდ და მოყვითალოდაა გამომწვარი და უმთავრესად ზველიდან, ლოდობანადან და ახალციხის ამირანის გორიდან მომდინარეობს. მათში უაღრესად გვესახება სოფ. ზველში შემთხვევით აღმოჩენილი ერთი მოყვითალო სქელკედლა ტოლჩა მაღალი ცილინდრული ყელით, მომრგვალებული კორპუსითა და ბრტყელი ძირით (ტაბ. 27, 1). მასთან ერთად ნაპოვნ მეორე ტოლჩის მხოლოდ ყელის ფრაგმენტია შემორჩენილი, ზედ რელიეფური ზოომორფული სტილიზებული გამოსახულებით (ტაბ. 27, 2). ეს ტოლჩები ძალზე ემსგავსება მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ-დიდუბე-კიკეთის პერიოდის ჭურჭლებს. განსაკუთრებით უახლოვდება დიდუბის¹⁸³, კიკეთის, თამარისის¹⁸⁴, სამშვილდის¹⁸⁵, თრიალეთის¹⁸⁶ და სხვ. ანალოგიურ ჭურჭლებს. ზოომორფული გამოსახულებაც ასევე შეიძლება შევუდაროთ სამშვილდის ზოგიერთ ჭურჭელზე რელიეფურად გამოყვანილ ცხოველს¹⁸⁷.

ახალციხის ამირანის გორის ორი ტოლჩა კი, გამოხედილი მუცლითა და მხარზე შემოყოლებული ნაკაწრი ზიგზაგებით უფრო მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანი საფეხურის ჭურჭლებს მოგვაგონებს (ტაბ. 17, 1—2). ახლო მსგავსება ჩანს ქვაცხელას B ფენისა და შიდა ქართლის კულტურულ წრეს მიკუთვნებულ ქორეთის ზოგ ჭურჭელთანაც¹⁸⁸.

კიდევ უფრო მოგვიანო ხანის ძეგლებთან იჭერს კავშირს ზველის „რაბათისა“ და ლოდობანას ტოლჩები. მათ აქვთ გადაშლილი, ხშირად „წაკვეთილი“ პირი, რომელიც მომრგვალებულ კორპუსზე ყელის გარეშე გადადის და ბრტყელი ძირი. შემკობას წარმოადგენს გოფრირება (ტაბ. 30,—1), ნაკაწრი დაშტრიხული სარტყელები და ტე-

¹⁸² S. Lloyd, d. Mellaart, Beycesultan excaavations. AS, VIII, 1958. С. Blegen, Troy. London, 1964, pl. 39; А. Монгайт, Археология западной Европы, Каменный век. М., 1973, с. 209; ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 85.

¹⁸³ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., სურ 11—2.

¹⁸⁴ გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, ტაბ. 15.

¹⁸⁵ გ. მირცხულავა, სამშვილდე, ტაბ. 16, 38, 3; 29, 8.

¹⁸⁶ Л. Жоржикашвили, Э. Гогодзе, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 37, 270.

¹⁸⁷ გ. მირცხულავა, სამშვილდე, ტაბ. 15.

¹⁸⁸ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. ლონტი, ურბნისი, I, ტაბ. 4; ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 185.

ზილხაზოვანი ლენტები, ზოგჯერ წერტილებისა და ჩაზნექილი კოპების კომბინაციით (ტაბ. 30, 9; 32—2,4—6; 37, 5). ეს ტოლჩები შეიძლება დავუახლოვოთ როგორც მტკვარარაქსულ, ისე შუაბრინჯაოს ხანის ნაწარმსაც. მტკვარარაქსული კულტურის გავლენა ჩანს ზედაპირის გაპრიალებაში, ხშირად კეცის ორფენიანობაში, ორნამენტის ზოგ მოტივში და სხვ. შუაბრინჯაოს ხანის მანიშნებლად უნდა ჩაითვალოს ჭურჭლის უყელო, მომრგვალებული ფორმა, კანელურებითა და ჩაზნექილი კოპებით კორპუსის შემკობა და სხვ.

მაგრამ, განსაკუთრებულ სიახლოვეს ეს ჭურჭლები ბედენურ კერამიკასთან იჩენს, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ჭურჭლის გოფრირებული ზედაპირი, დაშტრიხული შევრონები, ვერტიკალური ლენტები და სხვ. ამგვარი ფორმისა და ორნამენტის მქონე ტოლჩები აღმოჩენილია ქვემო ქართლსა და კახეთში გათხრილ ყორღანებში¹⁸⁹. ჭურჭლის მხარსა და ყელზე გამოსახული კანელურები და ჭდეული წიწვოვანი ორნამენტი ცნობილია თრიალეთის ადრეულ ყორღანების ნაწილისა და მის თანადროულ სამგორისა და ხოვლეს ყორღანებისათვისაც¹⁹⁰. ანალოგიური ჭურჭლები, მსგავსი ორნამენტით, დამახასიათებელია გინჩის სამაროვნისათვის¹⁹¹.

დაახლოებით ასეთივე ტეხილხაზოვანი ორნამენტით შემკული ჭურჭლები გვხვდება კავკასიის ჩრდილოეთით გავრცელებულ ძველ ორმოიან და ადრე კატაკომბურ კულტურებში¹⁹². გოფრირებული დეკორი, ლენტურ წრეებში ჩასმული კოპები, მსხვილი წერტილების კომბინაცია ლენტებთან, წიწვისებრი და სხვ. სახის ორნამენტი დამახასიათებელია ტრიპოლიეს კულტურისათვის, რომელიც, თავის მხრივ, მჭიდროდაა დაკავშირებული აღმოსავლეთ და ცენტრალური ევროპის დიდ კულტურულ წრეებთან¹⁹³.

სამცხე-ჯავახეთის ეს ტოლჩები ავლენს რა კავშირს აღნიშნული კულტურების ნაწარმთან, ამავე დროს ადგილობრივ ადრეულ ტრადიციებსაც ინარჩუნებს, რაც ჭურჭლის ზედაპირის შავად გაპრიალებაში, ხშირად, კეცის ორფენიანობაში, ჩაღარულ-ამობურცული და ნაკაწრი ორნამენტის დატანის ტრადიციული ტექნიკის არსებობაში გამოიხატება.

¹⁸⁹ О. М. Джапаридзе, Курганы..., рес. 62, 5; табл. 36; 37; Ш. Ш. Дедбришвили, Курганы..., табл. 28.

¹⁹⁰ თ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 121; ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

¹⁹¹ М. Г. Гаджиев, Из истории культуры..., табл. 3, 13.

¹⁹² Н. Я. Мерперт, დასახ. ნაშრომი, Т. Б. Попова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25—27.

¹⁹³ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 88—89.

ჯამები შავი ან მოწაბლისფრო პრიალაა, კარგად გამომწვარი. ფრაგმენტულობის გამო ძნელდება მის ფორმებზე მსჯელობა. უმეტესად გვხვდება პირმოყრილი ცალები, ზოგჯერ პირქვეშ მიძერწილი მომცრო კოპებით (ტაბ. 3, 6; 16, 1—2; 18, 6; 35, 4—6).

მსგავსი ჯამები მრავლადაა წარმოდგენილი არქაულ დიდუბე-კიკეთის ჯგუფში¹⁹⁴. მას ვხვდებით მომდევნო ხანის ხიზანანთ გორის E ფენაში¹⁹⁵ ოზნისა და ბეშთაშენის ნასახლარის მასალებში¹⁹⁶. ცნობილია იგი საქართველოს ფარგლებს გარეთაც, სომხეთის ძეგლებზე — ზაგლიესა და არმავირ-ბლურზე¹⁹⁷, აზერბაიჯანში ბაბა-დერვიშისა და ქიულ-თეფეს ნამოსახლარებზე¹⁹⁸, ჩრდილო კავკასიაში — დაღესტნის ძეგლებზე¹⁹⁹. კავკასიის გარეთ მსგავს ნაწარმს ვხედავთ ირანის გეოი-თეფეს K ფენაში²⁰⁰, ანატოლიაში — ერნისსა²⁰¹ და ნორსუნ-თეფეზე²⁰². ფართო ღარებით შემკული ამგვარივე ტიპის ჯამები ცნობილია პირბეტ-კერაკის კულტურის წრეშიაც²⁰³.

თიხის მრგვალი სარქველები ძალზე დამახასიათებელია მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის. მის სხვადასხვა ვარიანტებს მრავლად ვხვდებით სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებზეც. მათი უმრავლესობა მოვარდისფრო ან შავპრიალაა, ცენტრში ყურით, იშვიათად, სახელურითაც. სარქველები ერთმანეთისაგან განსხვავდება ზედაპირისა და კიდის მაყვანილობით. არის სწორზედაპირიანი და შუაგულჩაზნექილი, სწორკუთხა, წამახული, მომრგვალებული და სხვა ფორმის კიდეით.

ამგვარი სარქველები დიდ ტერიტორიაზეა გავრცელებული და არ ახასიათებს ლოკალურობა²⁰⁴. შეიძლება ითქვას, რომ იგი არსებობის ხანგრძლივობითაც გამოირჩევა. შედარებით იშვიათია ორნამენტირებული სარქველები. რელიეფურჩანაჭდევიათი ზოლებით შემკული ეს სარქველები ჩვენ მასალებში ზველის „რაბათის“ (ტაბ. 31,

¹⁹⁴ გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, გვ. 80.

¹⁹⁵ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. სურ. 19.

¹⁹⁶ Б. А. Куфтин, Урартский «Колумбарий»..., рис. 65; მისივე, Археологические раскопки 1947 года..., табл. 32.

¹⁹⁷ Б. А. Куфтин, Урартский «Колумбарий»..., табл. 20.

¹⁹⁸ Т. С. Исмаилов, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 5.

¹⁹⁹ Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура..., табл. 8.

²⁰⁰ Т. Burton-Brown, დასახ. ნაშრომი, სურ II.

²⁰¹ С. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 189.

²⁰² ით. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური..., სურ. 73.

²⁰³ R. Breidwood, L. Breidwood, Excavations in the plain of Antioch. Chicago, 1960, pl. 281.

²⁰⁴ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69.

1—2), თახუმთას (ტაბ. 34, 5) და ლოდობანას ნასახლარებიდანაა ცნობილი. ღარებით, ფოსოებით ან დაბალი რელიეფით ორნამენტირებულია კიკეთის²⁰⁵, ოზნის²⁰⁶, ქვაცხელას²⁰⁷, ზღუდრისგვერდას²⁰⁸, არიჭის²⁰⁹ სარქველთა ნაწილი.

ჭრილი ორნამენტითაა შემკული კორუკუ-თეფეს სარქველების უმეტესობა²¹⁰. ჰიბერტ-კერაკის სარქველებიც შემკულია ფოსოებითა და ამოკაწრული სამკუთხედებით²¹¹.

სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებზე თიხის ოთხი ტიპის კერაა დადასტურებული. I — მრგვალი შვერილებიანი, II — მრგვალი ბორდიურიანი, III — მრგვალი შუაგულამოღებული და IV — თიხატკეპნილი ორმო.

I ტიპი, რომლის არსებობა ძირითადად შვერილების მიხედვით დგინდება, აღმოჩენილია ახალციხის ამირანის გორის II უბნის ქვედა ფენაში და XXXI შენობაში (ტაბ. 2, 8; 4, 9), ახალქალაქის ამირანის გორაზე (ტაბ. 37, 3) და ზველში (ტაბ. 30, 2).

ეს შვერილები უმეტესად სამკუთხა ფორმისაა, ქიმისებრი; გამომწვარია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან და კარგადაა გაპრიალებული. ზოგს ზედაპირი შემკული აქვს ღარებითა და ფოსოებით (ტაბ. 30, 2). მრგვალ შვერილიან კერებს ვხვდებით თეთრიწყაროზე²¹², ხიზანა-ანთ გორაზე²¹³, ქვაცხელებზე²¹⁴, გუდაბერტყაზე²¹⁵ და სხვ. ღარებითა და ფოსოებითაა შემკული შენგავითისა და არიჭის ზოგი კერა²¹⁶, რამდენადმე განსხვავებულია ქარაზის კერა, რომლის ზეაწეული შვერილები ორმაგი სპირალებითაა შემკული²¹⁷. ეს კერა ამიერკავკასიური კერების შემდგომ განვითარებადაა მიჩნეული²¹⁸. შესაძლოა,

²⁰⁵ გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, გვ. 94.

²⁰⁶ Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 26.

²⁰⁷ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, გვ. 31.

²⁰⁸ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 41.

²⁰⁹ Т. Хачатрян, დასახ. ნაშრომ, გვ. 74.

²¹⁰ М. Kelly-Buccellati, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

²¹¹ S. Hood, Excavations at Tabara el Akrad. AS, №1, 1951, p. 131.

²¹² გ. გობეჯიშვილი, თეთრიწყაროს ნასახლარი, გვ. 64.

²¹³ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

²¹⁴ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, ტაბ. 4.

²¹⁵ ს. ნადიმაშვილი, გუდაბერტყა — ციხეაგორა. „ლიახვი“, გორი, 1963, გვ. 150.

²¹⁶ Э. В. Ханзаян, Культура..., с. 66; Т. Хачатрян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72.

²¹⁷ Н. Z. Kosai, K. Turfan, დასახ. ნაშრომი, გვ. 397—398.

²¹⁸ W. Lamb, The culture of north-east Anatolia and its neighbours. AS, 4, 1954, p. 26.

ქარაზის ტიპის კერას ან ცალკე გამომწვარ შვერილებს წარმოადგენდეს ზველის „რაბათზე“ აღმოჩენილი ფრაგმენტი (ტაბ. 17, 8). ამ შვერილებს შავი ფერის ობსიდიანით ინკრუსტირებული თვალები აქვს. ზოგადად, ის შეიძლება დავუკავშიროთ თეფე-სიკისა და არიკის კერებსაც²¹⁹. საერთოდ კი, მისი ზუსტი ანალოგები არ მოიძებნება. შვერილიან კერას მიეკუთვნება ჯავახეთში აღმოჩენილი ერთი ოთხკუთხა კერაც (ტაბ. 33, 4). მას ზედა ნაწილზე ოთხი პატარა შვერილი გააჩნია. თაღოვანი ფასადი მრგვალი შტამპითა და ორი წყვილი ფოსოთი აქვს ორნამენტირებული. არც მისი მსგავსი კერაა ცნობილი და მხოლოდ ზოგიერთი ნიშნის გათვალისწინებით (შვერილები, გაპრიანება, სხვა კულტურებში შვერილიანი კერების არარსებობა) ვფიქრობთ მტკვარ-არაქსის კულტურის წრისადმი მისი მიკუთვნების შესაძლებლობას.

საყურადღებოა, რომ მრგვალი შვერილებიანი კერები განსაკუთრებით ახასიათებს შიდა ქართლსა და სომხეთს. იგი შენგავითის სამხრეთითა და სამხრეთ-დასავლეთით აღარ ვრცელდება²²⁰.

ამ კერების დანიშნულების შესახებ არაერთი მოსაზრება იყო გამოთქმული. ე. ბაიბურთიანისა და ი. კიკვიძის აზრით, მათ მხოლოდ საკულტო დანიშნულება უნდა ჰქონოდათ, ამასთან, ლ. ლლონტსა და ი. კიკვიძეს ეს კერები მრგვალი ბორღურიანი კერისა და „რქიანი“ ან ნალისებრი სადგრების შერწყმად მიაჩნიათ²²¹. ბ. კუფტინი მის უფრო პრაქტიკულ გამოყენებას აძლევდა უპირატესობას²²². ოთ. ჯაფარიძისა და ტ. ჩუბინიშვილის მიხედვით, შვერილიან კერებს ჰქონდა როგორც პრაქტიკული ასევე საკულტო დანიშნულება²²³.

II ტიპი—მრგვალი ბორღურიანი კერა, წარმოადგენს ცილინდრულ ბრტყელძირა ჭურჭელს, გადაწეული კილით. ზემოაღწერილი ტიპისაგან განსხვავებით, მას არ გააჩნია შვერილები. სამცხე-ჯავახეთში იგი მხოლოდ ამირანის გორაზე, ერთმანეთის გვერდით მდგარ, I, IX, X და XX შენობებშია აღმოჩენილი²²⁴. მსგავსი კერები მტკვარ-

²¹⁹ V. Esin, Tepesik excavations, 1970. КР, 1970, activities, Ankara, 1972, p. 106; Т. Хачатрян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72.

²²⁰ Р. М. Мунчаев, Кавказ на заре..., с. 348.

²²¹ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

²²² Б. А. Куфтин, Урартский..., გვ. 115.

²²³ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 76; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., с. 100.

²²⁴ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, გვ. 64.

არაქსის კულტურაში რამდენადმე იშვიათია და ქიულ-თეფედან²²⁵, თეთრიწყაროდან²²⁶ და მეტეხიდან²²⁷ მოგვეპოვება.

ამგვარ კერებსაც ზოგი მკვლევარი პრაქტიკულ და საკულტო დანიშნულებისად მიიჩნევს²²⁸, ზოგიც მასში მხოლოდ საკულტო ხასიათს ამჩნევს.

III ტიპის, მრგვალი შუაგულამოღებული კერის დანიშნულებაზეც არ არსებობს ერთიანი შეხედულება. იგი II ტიპის კერის მსგავსად იშვიათია მტკვარ-არაქსის კულტურაში და სამცხე-ჯავახეთის (ტაბ. 28, 7) გარდა წალკის, ოზნისა²³⁰ და არიჩის ნამოსახლარებზე გვხვდება²³¹. საერთოდ ამგვარი კერები უფრო წინა და შუა აზიის ადრეული კულტურებისათვისაა დამახასიათებელი²³².

IV ტიპი, შენობის იატაკში გამართულ თიხატკეპნილ ორმოს წარმოადგენს, რომელშიაც ზოგჯერ თიხის ჭურჭელია ჩამაგრებული და გვხვდება ხიზანანთ გორაზე²³³, ლუგოვოეს, დოლინსკოეს ნასახლარზე²³⁴, ქიულ-თეფეზე²³⁵ და სხვ.

საკვლევ რეგიონში აღმოჩენილი კერის სადგარებიდან ყველაზე მრავალრიცხოვანი ნალისებრი ფორმის თიხის ზესადგარებია, რომელიც სადღეისოდ მხოლოდ სამცხიდანაა ცნობილი.

იგი მსხვილმარცვლოვანი თიხით ნაძერწი, მოვარდისფროდ ან მოყავისფროდ გაპრიალებული ნალისებრი ფორმის ნაკეთობაა, ხშირად ანტროპომორფული შემადგენელი ცენტრალური ნაწილით (ტაბ. 8, 1—5; 13, 1). უნდა ითქვას, რომ ანტროპომორფულ გამოსახულებიანი ასეთი სადგარები მხოლოდ ახალციხის ამირანის გორის უბნის ზედა ფენიდან მომდინარეობს. ამ მხრივ, ის ერთადერთი ძეგლია საქართველოში და ამ ტიპის სადგარების გავრცელების უკიდურესი ჩრდილო პუნქტი. მისთვის დამახასიათებელია კონუსური, ელიფსური, მრგვალი და ოთხკუთხა ვანიკვეთის მქონე ანტროპომორფული

²²⁵ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 77.

²²⁶ გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, სურ. 15.

²²⁷ გ. ფხაკაძე, ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი მეტეხთან, გვ. 320.

²²⁸ ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის..., გვ. 84.

²²⁹ გ. ფხაკაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 320; ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

²³⁰ Б. А. К у ф т и н, Археологические раскопки 1947..., табл. 42.

²³¹ Т. Х а ч а т р я н, დასახ. ნაშრომი, გვ. 71.

²³² Т. Н. Ч у б и н и ш в и л и, К древней истории..., с. 75.

²³³ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

²³⁴ Р. М. М у н ч а е в, Древнейшая культура..., с. 38—43.

²³⁵ О. А. А б и б у л а е в, Остатки жилищ во втором слое поселения Кюльтепе, около Нахчевани. МИА, 125, М.—Л., 1965, с. 443.

შემაღლება, რომელიც სადგრის ცენტრში, კიდესთან იწყება. მას წინ, დაბალი ღარიტ გამოყოფილ შიდა მხარეზე, პატარა ფალოსი აქვს გამოყვანილი. თვალეზი და პირი გამოსახულია გამოწვამდე გაკეთებული მრგვალი ფოსოებით. უმეტესობას რელიეფური ცხვირი ამკობს, ზოგჯერ ანტროპომორფული გამოსახულების ნაცვლად სხვადასხვა ფორმის შევარილიცაა გამოყვანილი. მათაც, შიდა მხარეს, აქვთ ფალოსი, რაც ამ სადგრებსაც ანტროპომორფული შესადგრების რიგში აყენებს.

ნალისებრი შესადგრები ახალციხის ამირანის გორის II უბნის ზედა ფენის შენობებსა და III უბნის ქვედა ფენაშია აღმოჩენილი. იგი ცნობილია ზველის „სამარხი ყანებიდან“ (ტაბ. 28, 8—9), ბენარადან (ტაბ. 35, 9) და სხვ.

საქართველოს ტერიტორიაზე ამგვარი სადგრები მცირერიცხოვანია და ხიზანანთ გორის E ფენიდან²³⁶, ოზნიდან²³⁷ და ზღურის გვერდიდან მოგვეპოვება²³⁸. იგი არც აზერბაიჯანსა და ჩრდილო კავკასიაში გავრცელებულა მაინცდამაინც.

მრავლადაა ნალისებრი სადგრები აღმოჩენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების სამხრეთ რაიონებში. სომხეთში იგი ცნობილია მოხრახლურიდან²³⁹, შენგავითიდან²⁴⁰, არიჩიდან²⁴¹ და სხვ. აქაც, ანტროპომორფულის გარდა, გვხვდება სხვადასხვა სახის ცენტრალური შემაღლებებიც, უკან ყურით, არის ცხვირის თავებით შემკული ნალისებრი სადგრებიც.

ახლო დგას სამცხის ნალისებრი სადგრები ჰირბერტ-კერაკის შესადგრებთანაც. სირია-პალესტინაში აღმოჩენილი ამგვარი სადგრები, ჩვენგან განსხვავებით, უფრო მრავალფეროვნად—ღარებითა და ფოსოებითაა შემკული²⁴².

მრავლადაა წარმოდგენილი ნალისებრი სადგრები აღმოსავლეთ ანატოლიაშიც. მას ვხვდებით ყარა-კურტში²⁴³, თეფე-სიკზე²⁴⁴, ბეიჯესულტანში²⁴⁵, ქიულ-თეფეზე²⁴⁶, ალიშარ ჰუიუკის ხალკოლითურ ფენაში²⁴⁷ და სხვ.

²³⁶ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 28.

²³⁷ Б. А. К у ф т и н, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

²³⁸ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 83.

²³⁹ Э. Ханзадян, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 17.

²⁴⁰ С. Сардарян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 175.

²⁴¹ Т. Хачатрян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72.

²⁴² R. Amiran, დასახ. ნაშრ., გვ. 70; S. Hood, დასახ. ნაშრ., ტაბ. II.

²⁴³ W. Lamb, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26.

²⁴⁴ V. Esin, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 110.

²⁴⁵ S. Lloyd, J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 24.

²⁴⁶ T. Ozgüç, Kültepe-Kanis. TTKB, Ankara, 1959, ტაბ. 20.

²⁴⁷ H. H. Osten, The Alishar Hüyük part I, p. 100.

ნალისებრი სადგარი მამაკაცის არაპროპორციულად შემცირებული გამოსახულებას წარმოადგენს და მის ფეტიშად გადაქცევასთანა დაკავშირებული²⁴⁸. ზოგი მკვლევარი რჩისებრი და ნალისებრი სადგრების განხილვისას უფრო იმ აზრამდე მიდის, რომ ისინი ხარის ან მთვარის კულტს უნდა გამოსახავდეს²⁴⁹.

შემდეგ ტიპს რჩისებრი ზესადგარი წარმოადგენს. მისი ფრაგმენტები ნახულია ზველის „რაბათზე“ (ტაბ. 30, 4), ლოდობანაზე (ტაბ. 32, 14), ახალციხის ამირანის გორაზე (ტაბ. 9, 2) და დილისკაში (ტაბ. 33, 3).

ლოდობანასა და ზველის ამგვარი სადგრები მსგავსია ფორმით. ერთ-მათგანს ქიმის ცალ მხარეს ორი ღარი მიუყვება, მეორეს ქიმთან მრგვალი ხვრელი აქვს გაკეთებული (ტაბ. 32, 14). ზველის ერთ სადგარს ზემოდან ორი და შიდა მხრიდან ერთი შვერილი აქვს გამოყვანილი, მსგავსი სადგარი იშვიათია (ტაბ. 30, 3).

ამირანის გორისა და დილისკას რჩისებრი სადგრები უფრო ნაკლებად სტილიზებული ხარის ქანდაკებებია. რჩისებრი სადგრები აღმოჩენილია კიკეთში²⁵⁰, ხიზანანთ გორის E ფენაში²⁵¹, ზემო ავჭალაში²⁵² და სხვ. სომხეთის ძეგლებიდან მას ვხვდებით შენგავითზე²⁵³, შრეშ-ბლურზე²⁵⁴, არიჭში²⁵⁵. ცნობილია იგი ჩრდილო კავკასიაშიც დოლინსკოესა და ლუგოვოეს ნამოსახლარებზეც²⁵⁶. ეს სადგრებიც ხარის ან მთვარის კულტს უნდა გამოსახავდეს.

რაც შეეხება ცილინდრულ-ბლოკისებრი ტიპის სადგარს, მას სამცხე-ჯავახეთის ძეგლებიდან მხოლოდ ახალციხის ამირანის გორაზე (ტაბ. 17, 3) და ზველში (ტაბ. 28, 4) ვხვდებით. პირველს ოდნავ გამოყვანილი კოჭისებრი ტანი აქვს, ზედ ყურიით; ზველის სადგარი კი უფრო კონუსური ფორმისაა.

მსგავსი სადგრები ცნობილია კიკეთში, ოზნაში²⁵⁷, ხიზანანთ

²⁴⁸ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, გვ. 66.

²⁴⁹ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 87, ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

²⁵⁰ გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, გვ. 58.

²⁵¹ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 28.

²⁵² ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

²⁵³ С. Сардарян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 175.

²⁵⁴ იქვე, გვ. 175.

²⁵⁵ Т. Хачатрян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 80.

²⁵⁶ Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125.

²⁵⁷ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

გორის C ფენაში²⁵⁸, შენგავითზე²⁵⁹, ლუგოვოეს ნასახლარზე²⁶⁰, ქე-
ბანში²⁶¹, თერმიში²⁶² და სხვ.

ამგვარი სადგრების დანიშნულება გაურკვეველია, ცნობილია მხო-
ლოდ, რომ ისინი კერასთან იყო დაკავშირებული.

თიხის შუაგულამოღებული ფილა-ზესადგრები ამირანის გორის
I შენობიდან და II უბნიდან მომდინარეობს. ზოგ მათგანს ზედაპირ-
ზე რელიეფური წერო აქვს გამოყვანილი (ტაბ. 17, 6).

მსგავსი ზესადგრები იშვიათია მტკვარ-არაქსის კულტურაში. მი-
სი ერთეული ცალეები შენგავითსა და ყარა-თეფეზეა აღმოჩენილი,
თუმცა რამდენადმე განსხვავებული სახისა²⁶³. ერთი შუაგულამოღე-
ბული ზესადგარი ქარაზშია ც არის ნახული²⁶⁴.

ამირანის გორის მაგალითზე ჩანს, რომ ამგვარი სადგრები
მრგვალ, ბორდიურთან კერაზე იდგმებოდა²⁶⁵.

ამგვარად, სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე აღჩებრინჯაოს ხა-
ნაში გავრცელებული კერები და კერის ზესადგრები საკმაოდ მრავალ-
რიცხოვან და მრავალფეროვან სერიებს ქმნის. მათი უმრავლესობა
მჭიდრო კავშირშია მტკვარ-არაქსის კულტურის მსგავს ნაწარმთან.

თიხის სხვა ნაკეთობებიდან აღსანიშნავია ბორბლის მოდელები
(ტაბ. 13, 2; 32, 16). მათ ხშირად ვხვდებით ხიზანანთ გორაზე²⁶⁶,
ილტოზე²⁶⁷, შენგავითზე²⁶⁸, ბაბა-დერვიშზე²⁶⁹, ველიკენტში²⁷⁰ და სხვ.

მტკვარ-არაქსის კულტურის მასალებში ასევე მრავალ პარალელს
პოულობს ახალციხის ამირანის გორაზე და აბასთუმანში აღმოჩენილი
ცხვრის მცირე ზომის ქანდაკებებიც (ტაბ. 33, 5).

²⁵⁸ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51.

²⁵⁹ Э. Ханзадян, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 7.

²⁶⁰ Р. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 124.

²⁶¹ К. К ö k t e n, Stone age explorations in the Keban dam lake area. K.P
1970, pl. 8.

²⁶² W. L a m b, Excavations at Thermi in Lesbos. Cambridge, 1936, pl.
23.

²⁶³ Э. Ханзадян, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 7.

²⁶⁴ Н. Z. K o s a y, К. Turfan, დასახ. ნაშრომი, გვ. 412—413.

²⁶⁵ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, გვ. 64.

²⁶⁶ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26.

²⁶⁷ Ш. Ш. Дедабришвили, Памятники эпохи ранней..., с. 64.

²⁶⁸ С. Сардарян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 175.

²⁶⁹ Г. Исмаилов, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 18.

²⁷⁰ Т. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 99.

ამრიგად, სამცხე-ჯავახეთის საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი კერამიკული კომპლექსების განხილვამ დაგვანახა, რომ მათი უმეტესობა დამზადების ტექნიკით, ფორმებითა და ორნამენტის მოტივით ტიპური მტკვარარაქსული ნაწარმია. აქ წარმოდგენილი დიდ-პატარა ზომის ჭურჭლები რელიეფური, ჩაღარულ-ამობურცული და ნაკაწრით გამოყვანილი სპირალები, ზოომორფული და გეომეტრიული ორნამენტით ცხადყოფს, რომ ეს რეგიონი ამ კულტურის გავრცელების ძირითად არეალშია მოქცეული. ამის მიუხედავად, აღნიშნულის გვერდით ვხვდებით ფორმითა და შემკობის ხასიათით აშკარად განსხვავებულ კერამიკულ ჯგუფებსაც, თუმცა, ზოგჯერ აქაც გარკვეული მტკვარარაქსული გავლენა იგრძნობა, რაც ყველაზე თვალსაჩინოდ ჭურჭლის დამზადების ტექნიკასა და ორნამენტის ზოგ მოტივში ვლინდება.

2. ლ ი თ ო ნ ი ს ნ ი ვ თ ე ბ ი. სამცხე-ჯავახეთში ორ ათეულზე მეტი სპილენძის ბრინჯაოს, ვერცხლისა და ტყვიის საბრძოლო თუ სამეურნეო დანიშნულების იარაღი და სამკაულია აღმოჩენილი. მათი უმეტესობა ახალციხის ამირანის გორიდან და სოფ. ზველიდან მომდინარეობს.

საბრძოლო იარაღებიდან აღსანიშნავია ახალციხის ამირანის გორის № № 7, 24 და 36 სამარხებში აღმოჩენილი სამი ყუნწიანი სატევრისპირი²⁷¹. პირველ ორს აქვს მაღალი ვიწრო ყუნწი, ასიმეტრიულად დაქანებული მხრები და გრძელი, სამკუთხა ფორმის პირი, რომელსაც ორივე მხრიდან კიდის პარალელური წყვილი ქედი გასდევს (ტაბ. 22, 4—5). № 36 სამარხის სატევრისპირი კი უფრო პატარა ზომითა და ქედის უქონლობით განირჩევა (ტაბ. 22, 3). მას ახლო პარალელი ეძებნება ქვაცხელას C₁ ფენის ჭურჭლის ფრაგმენტზე გამოსახულ სატევრისპირის ფორმასთან²⁷². უახლოვდება ცარცის გორის ლითონისტარიან ბრტყელ სატევრებსა²⁷³ და მაიკოპის კულტურის ანალოგიურ სატევრებს²⁷⁴. ახლო მსგავსება შეინიშნება თეკეკოის სატევრისპირთანაც²⁷⁵. მასვე უახლოვდება სტრონახის მიერ I ტიპში გაერთიანებული ზოგი ანატოლიური სატევრისპირი ვიწ-

²⁷¹ ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, ამირანის გორა, გვ. 47.

²⁷² აღ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ლ. ლ ლ ო ნ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 4.

²⁷³ ოთ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., ტაბ. 32.

²⁷⁴ P. M. Мунчаев, Кавказ на заре..., рис. 50, 13.

²⁷⁵ T. Örgüç, M. Akok, Objects from Horoztepe, TTK, Belleten, vol. 21, № 82, 1957, pl. 22.

რო მაღალი ყუნწითა და განიკვეთში ბრტყელი ან ოდნავ რომბული პირით²⁷⁶. ფორმით ჩვენსას უახლოვდება დუნდარ-თეფეს, ალიშარის ხალკოლითური ფენის, კირილოვოსა და იაზილიკ-ყაიას სატევრებიც იმ განსხვავებით, რომ ორ უკანასკნელს პირი განიკვეთში უფრო რომბული აქვს²⁷⁷.

№№ 7 და 24 სამარხების სატევრისპირებსაც ახლო პარალელი ექებნებათ საჩხერის ყორღანული სამარხების სატევართა ერთ ჯგუფთან. განსაკუთრებული სიახლოვე ჩანს ნაჩერქეზევის ერთ სატევრისპირთან²⁷⁸, ახლოა, ასევე ქორეთისა და ნაჩერქეზევის ზოგ სატევართანაც²⁷⁹. გარკვეული მსგავსება ჩანს ხიზანანთ გორის D ფენის სატევრებთანაც იმ განსხვავებით, რომ მათ შედარებით განიერი ყუნწი აქვთ²⁸⁰.

ჩამოთვლილი ძეგლების სატევრისპირებთან ახალციხის ამირანის გორის ცალების მსგავსების მიუხედავად შეიმჩნევა სხვაობაც: საჩხერის სატევრები რამდენადმე მხრებმომრგვალებულია, რაც ზოგ მკვლევარს აფიქრებინებს, რომ ამირანის გორის სატევრისპირები ტიპოლოგიურად შუალედურ ადგილს იკავებს შედარებით არქაულ ხიზანანთ გორის D ფენის სატევრებსა და საჩხერის ცალებს შორის²⁸¹. რამდენადმე განსხვავებულია სომხეთში აღმოჩენილი სატევრისპირები. მათ ხშირად პირზე ქედი მოუყვება, თუმცა ზოგიერთი სიახლოვე დეტალებში აშკარაა (მაღალი, ვიწრო ყუნწი, დაქანებული კუთხური მხრები და სხვ).

ზოგადი მსგავსება ჩანს მაიკოპის კულტურის სატევრებთანაც, თუმცა დაღარული და მომრგვალებულწვერიანი პირით ისინი ცალკე დგას²⁸².

კავკასიის ფარგლებს გარეთ ჩვენს სატევრებს ყველაზე მეტად ანატოლიის — ბაინდირკოის სატევრისპირები უახლოვდება, ჩვენი ეგზემპლარებისაგან განსხვავებით მათი უმეტესობა ტარზე სამანჭვალე ხვრელის შემცველია²⁸³, რაც მათ შედარებით უფრო განვითარებულ იერს აძლევს²⁸⁴.

ახალციხური სატევრისპირების ზოგადი მსგავსება შეიძლება და-

²⁷⁶ D. Stronach, The development and diffusion of metal tubes in early bronze age Anatolia. AS, № 7, 1957, p. 90.

²⁷⁷ იქვე, გვ. 90.

²⁷⁸ ოთ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 19, 8.

²⁷⁹ იქვე, ტაბ. 19, 9.

²⁸⁰ ი. კ ი კ ვ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8.

²⁸¹ ე. გ ო გ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 31.

²⁸² P. M. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, სურ. 56.

²⁸³ D. Stronach, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. I.

²⁸⁴ ე. გ ო გ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

ვინახოთ ქარაზისა და იანიკ-თეფეს ყუნწიან მოზრდილ სატევრისპირებთანაც²⁸⁵.

მოტანილი პარალელების საფუძველზე ჩანს, რომ ახალციხის ამირანის გორის სატევრისპირები უკავშირდება უძველესი ტიპის იმ სატევრისპირებს, რომელთა გამოჩენა ჩვენში მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურიტაა განსაზღვრული²⁸⁶.

საბრძოლო იარაღს მიეკუთვნება ახალციხის მუზეუმში დაცული სპილენძის შუბისპირიც. მას აქვს ქედიანი, ფოთლისებრი მოყვანილობის პირი, მასიური მრგვალი ღერო და ოთხწახნაგა წვეტიანი ყუნწი (ტაბ. 22, 1).

მსგავსი იარაღი სხვადასხვა ვარიაციებში ფართოდ იყო გავრცელებული წინააზიურ სამყაროში, საიდანაც, როგორც მიჩნეულია, შემოდის ამიერკავკასიაში²⁸⁷. აქ, უმთავრესად ორი ტიპი — სწორღეროანი და მოკაულღეროანი გვხვდება²⁸⁸. ახალციხის ეგზემპლარი სწორღეროან ტიპს მიეკუთვნება. ამიერკავკასიაში ამგვარი იარაღი აღმოჩენილია ცარცის გორაზე. მასაც აქვს ფოთლისებრი მოყვანილობის პირი მკვეთრი შუაქედით, რომელიც თითქმის ღეროს გაგრძელებას წარმოადგენს. ოთხწახნაგა ყუნწზე ღერო აქაც შესქელებით გადადის. ჩვენი ცალისაგან განსხვავებით, იგი უფრო მასიურია, აქვს დაწახნაგებული ღერო და ხვრელიანი ყუნწი²⁸⁹.

ახლო დგას ოსფრისის მახლობლად აღმოჩენილი შუბისპირიც იმ განსხვავებით, რომ მას შედარებით გრძელი, ვიწრო ღერო და პატარა, უქედო პირი აქვს. ასევე ახლოა ცხინვალის მუზეუმის შუბისპირიც²⁹⁰.

ახალციხურ შუბისპირს კონსტრუქციულად უახლოვდება მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში დაცული ერთი ღერომოკაული შუბიც²⁹¹.

ძალზე ახლოსაა ჩრდილო კავკასიაში — ნოვოსვობოდნაისა²⁹² და პრეზაისკოეს²⁹³ ყორღანებში აღმოჩენილი შუბისპირებიც. ამ

²⁸⁵ Н. З. Косая, К. Турфан, დასახ. ნაშრომი, გვ. 409.

²⁸⁶ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 156; მისივე, ქართველი ტომების ეთნიკური... გვ. 136.

²⁸⁷ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 163.

²⁸⁸ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური..., გვ. 133.

²⁸⁹ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის, სურ. 33, 3.

²⁹⁰ იქვე, სურ. 33, 5. Б. В. Техов, Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии, Тб., 1971, с. 66.

²⁹¹ იქვე, სურ. 33, 4.

²⁹² Т. Б. Попова, Дольмены станицы Новосвободной. М., 1963, табл. 10, 1.

²⁹³ С. Н. Кореневский, Комплекс бронзовых орудий Майкопского погребения у станицы Псебайской, КСИА, № 142, с. 71.

მსგავსების საფუძველზე სამართლიანადაა მიჩნეული ყუბანისპირეთში ამგვარი შუბისპირების გავრცელების ამიერკავკასიული გზა²⁹⁴.

ახალციხის შუბისპირთან გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს აზერბაიჯანში — ასტარინის ყორღანში აღმოჩენილი შუბისპირი²⁹⁵. მასვე უახლოვდება ჰოროზ-თეფესა²⁹⁶ და დუნდარ-თეფეს²⁹⁷ ცალებიც. ამ უკანასკნელს დერო ძალზე დამოკლებული აქვს ასტარინის ყორღანის შუბისპირის მსგავსად. დაახლოებით ამგვარივეა სევანიდან მომდინარე ერთი შუბისპირი²⁹⁸.

მჭიდრო ანალოგები ეძებნება ახალციხურ იარაღს ანატოლიის ისეთ ძეგლებზეც, როგორიცაა ყარა-ჰუიუკი და ტელ-ბარსიბი, რომლის შუბისპირებიც სტრონახის IV და V ტიპშია გაერთიანებული²⁹⁹.

მათ აქვთ სწორი, ქედიანი პირი, მრგვალი დერო და მრგვალი ან სწორკუთხა, ზოგჯერ მოკაუჭებული ყუნწი³⁰⁰. ამ შუბისპირებსა და მათივე მსგავს იარაღებს სილიფკიდან და ჯუდეიდედან სტრონახი III ათასწ. შუა ხანებით ათარიღებს³⁰¹. ჩვენს შუბისპირს უახლოვდება ამუკის H ფაზის ერთი შუბისპირი³⁰². მსგავსება ჩანს ურის სამეფო სამარხების შუბისპირებთანაც, ოღონდ მათ უფრო გრძელი და ვიწრო პირი ახასიათებთ³⁰³.

მრავალრიცხოვან შესადარებელ მასალასთან შეჯერებით ახალციხის შუბისპირი კავკასიაში ამ ტიპის ერთ-ერთ უადრეს იარაღადაა მიჩნეული³⁰⁴. მის არქაულობაზე მიუთითებს პირის მოყვანილობა და მასიური დერო, რომელიც ქედში გადადის³⁰⁵. ძვ. წ. III ათასწ. პირველი ნახევრით დათარიღებულ წინააზიური წარმომავლობის ამ შუბისპირის ადგილობრივ დამზადებაზე მიუთითებს მისი ჩამოსასხმელი ყალიბის აღმოჩენა ახალციხის ამირანის გორაზე³⁰⁶.

²⁹⁴ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური..., გვ. 239.

²⁹⁵ Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нариманов, О древнейшей металлургии Кавказа, СА, № 4, 1968, с. 21.

²⁹⁶ Т. Ozgüç, М. Акок, დასახ. ნაშრომი, გვ. 216.

²⁹⁷ იქვე, ტაბ. 25.

²⁹⁸ А. А. Мартыросян, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 4.

²⁹⁹ D. Stropach, დასახ. ნაშრომი, გვ. 113.

³⁰⁰ D. Stropach, დასახ. ნაშრომი, სურ. 8—4, 5.

³⁰¹ იქვე, გვ. 115.

³⁰² B. Breidwood, L. Breidwood, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 293.

³⁰³ L. Woolley, Ur excavations. vol. II, New-York, 1934, pl. 189.

³⁰⁴ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის, გვ. 168.

³⁰⁵ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 34.

³⁰⁶ К. Х. Кушнарёва, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., გვ. 125.

ახალციხის ამირანის გორაზევე აღმოჩენილია სპილენძის ორი ისრისპირი. ერთი ოთხწახნაგაა ბიპირამიდული ფორმისა, წამახული ბოლოებით (ტაბ. 22, 10), მეორე უფრო მოზრდილია, ისიც ოთხწახნაგაა. მას ყუნწიდან პირზე გადასვლის ადგილას წახნაგოვანი შემალ-
ლება აქვს (ტაბ. 22, 11).

მსგავსი ისრისპირები ადრებრინჯაოს ხანის ბევრ ძეგლზეა და-
მოწმებული. ორივე ტიპის დაწახნაგებულტანიან ისრისპირებს ვხვდე-
ბით ოზნის³⁰⁷, ხიზანაანთ გორის³⁰⁸, ქვაცხელას C ფენის³⁰⁹, შენგავი-
თის³¹⁰ და სხვ. ნამოსახლარების მასალებში. იგი ცნობილია თრია-
ლეთის ადრეული ყორღანებიდან³¹¹, საჩხერის სამარხეული მასალი-
დან³¹² და სხვ.

არსებული მოსაზრების თანახმად, ისრისპირი წახნაგოვანი შემალ-
ლებით ოთხწახნაგა შუბისპირის პროტოტიპს უნდა წარმოადგენ-
დეს³¹³.

ლითონის სამეურნეო იარაღებიდან ყურადღებას იმსახურებს
ახალციხის მუზეუმში დაცული სპილენძის ბრტყელი ცული. იგი
მასიური, უხეშად დამუშავებული ნაჭრისაგანაა დამზადებული და
ზედა ნაწილში მრგვალხვრელიანი, სატარე ნაწილის გადანუვით გა-
კეთებული ყუა გააჩნია (ტაბ. 22, 2).

ამგვარი ცული ფართოდ იყო გავრცელებული წინააზიურ სამ-
ყაროში. კარგადაა წარმოდგენილი იგი ჩრდილო კავკასიაშიც³¹⁴. ამი-
ერკავკასიაში კი იგი შედარებით იშვიათია და ქვემო ქართლის, საჩ-
ხერის სამაროვნიდან, დილომიდან და სხვ. მომდინარეობს³¹⁵. მისი
ჩამოსახსმელი ყალიბი ქვაცხელას C₁ ფენაშია აღმოჩენილი³¹⁶. აზერ-
ბაიჯანიდან იგი ასტარინის რაიონში გათხრილი ყორღანიდანაა ცნო-

³⁰⁷ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки 1947 года..., табл. 41.

³⁰⁸ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, სურ. 1.

³⁰⁹ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, ტაბ. 33, 2.

³¹⁰ Б. Б. Пиотровский, Поселение медного века в Армении, СА, № 11, 1949, с. 174.

³¹¹ Л. Жоржикашвили, Э. Гогодзе, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 48.

³¹² Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 го-
да в Юго-Осетию и Имеретию. Тб., 1949, табл. 56.

³¹³ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, გვ. 28.

³¹⁴ შ. ჩართოლანი, საქართველოს უძველესი „ბრტყელი ცულების“ შეს-
წავლისათვის, მსკა, V, თბ., 1973, გვ. 116.

³¹⁵ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური..., გვ. 132.

³¹⁶ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, გვ. 68.

ბილი³¹⁷. რაც შეეხება სომხეთის ზეგანს, ამგვარი ცულები მისთვის უცნობია³¹⁸.

ერთი ბრტყელი ცული ქარაზის ზედა ფენებშიცაა აღმოჩენილი³¹⁹. ამიერკავკასიაში აღმოჩენილი ბრტყელი ცულები ფორმის მიხედვით ორ ჯგუფად იყოფა: ვიწრო, გრძელტანიანად და მოკლე, განიერი ტანით. უკანასკნელი არქაული ფორმიდანაა მიჩნეული. ახალციხის ბრტყელი ცული მოყვანილობისა და დამუშავების მიხედვით, სწორედ ამ ჯგუფს უკავშირდება³²⁰ და ძვ. წ. III ათასწ. პირველი ნახევრით თარიღდება³²¹.

ქვაცხელაზე და ზველში აღმოჩენილი ბრტყელი ცულის ჩამოსახმელი ყალიბების აღმოჩენა მის ადგილობრივად დამზადებაზე მიუთითებს. ახალციხის ამირანის გორის სპილენძის ნამგლისპირს აქვს გრძელი და ფართო სატარე ნაწილი, ზედა ოთხკუთხოვანი ნახვრეტით, მოხრილი ტანი და აწეული წვერი. პირის სამუშაო ნაწილი ცალი მხრიდან შეთხელებული და მჭრელია (ტაბ. 23, 2).

ადრებრინჯაოს ხანაში ლითონის ნამგლის პირის აღმოჩენის შემთხვევები საკმაოდ იშვიათია. მისი რამდენიმე ეგზემპლარი ხიზანანთ გორის, ქიულ თეფე II, გარნის, ქარაზისა და პულურის ნამოსახლარებიდან მომდინარეობს³²² და როგორც ფიქრობენ, წინააზიური წარმოშობისა უნდა იყოს, სადაც ის საკმაოდ ადრეული ხანებიდანაა ცნობილი³²³. ხიზანანთ გორაზე აღმოჩენილი ნახევარფაბრიკატული ნამგლისპირის მიხედვით ჩანს, რომ მისი წარმოება ადგილობრივად ხდებოდა³²⁴.

სპილენძის ნემსები და მახათები მრგვალგანიკვეთიანი წვრილი მავთულისგანაა დამზადებული. მათი თავები დაბრტყელებულია და მერე გადაკეცილი (ტაბ. 22, 6—9). მსგავს ნაწარმს მტკვარ-

³¹⁷ Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нариманов,, დასახ. ნაშრომი, სურ. 5.

³¹⁸ ოთ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133.

³¹⁹ Н. Z. Козау, К. Турфан, დასახ. ნაშრომი, გვ. 409.

³²⁰ Т. Н. Чубинишвили, Т. И. Татишвили, О. С. Гамбашидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 125.

³²¹ К. Кушнарёва, Т. Чубинишвили, Древние культуры..., с. 123.

³²² იქვე, გვ. 126.

³²³ იქვე, გვ. 127.

³²⁴ იქვე, გვ. 126.

არაქსის კულტურის განსხვავებული ეტაპის მრგვალ ძეგლზე ვხვდებით. ისე რომ, მისი სახე შეუცვლელადაა შერჩენილი³²⁵.

რაც შეეხება ლითონის სამკაულს, მასში ყურადღებას იქცევს სპილენძის საკინძები, აღმოჩენილი ახალციხის ამირანის გორის XXI შენობასა და № 33 სამარხში. პირველს აქვს ბრტყელი ნახევარმთვარისებრი თავი და გრძელი მრგვალგანიკვეთიანი ღერო, ზედა ნაწილში ხვრელით (ტაბ. 23, 1). მას მტკვარ-არაქსის კულტურაში ზუსტი პარალელები არ ეძებნება. საერთო იერით კი ემსგავსება ორმაგვოლუტიან საკინძებს, რომელთაც მრავლად ვხვდებით როგორც წინააზიურ, ისე კავკასიის ბრინჯაოს ხანის კულტურებში. თრიალეთის XXII ყორღანის ორმაგვოლუტიანი ტექნიკურად განსხვავებული ოქროს საკინძის პროტოტიპად სხვებთან ერთად ამირანის გორის ეს საკინძიცაა მიჩნეული³²⁶.

№ 33 სამარხში აღმოჩენილი სპილენძის საკინძი თავხვიაა, ზედა ნაწილში გრეხილღეროანი (ტაბ. 23, 4). მისი ანალოგები ცნობილია შენგავითიდან³²⁷, ქიულ-თეფედან³²⁸ და სხვ. გრეხილღეროიანობით ეს საკინძი მრავალ პარალელს პოულობს ადრებრინჯაოს ხანის საჩხერის სამარხებიდან მომდინარე განსხვავებული ტიპის საკინძებშიც³²⁹.

ლითონის სამკაულის ცალკე ჯგუფს ქმნის ვერცხლის, ტყვიის და სპილენძის მავთულისგან დამზადებული ერთნახევრიანი ხვრები და ზამბარები (ტაბ. 24, 3—4).

ერთნახევრიანი ხვრები საკმაოდ მრავლადაა ნაპოვნი მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე. მას ვხვდებით ყვირილას ხეობის ყორღანულ სამარხებში³³⁰ სამშვილდეში³³¹, ურბნისში³³² და სხვ.

ადრეული ხანის ძეგლებზე აღმოჩენილ ხვრებს მრგვალი ფორმა აქვს, მოგვიანებით კი რამდენადმე ოვალური ფორმა ჩნდება³³³. ახალციხის ამირანის გორის ხვრები მრგვალი ფორმისაა და მტკვარ-

³²⁵ К. Кушнарёва, Т. Чубинишвили, древние культуры..., 33. 127.

³²⁶ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 31.

³²⁷ Э. Ханзадян, Культура Армянского нагорья..., с. 59.

³²⁸ О. А. Абибулаев, К вопросу о древней металлургии Азербайджана, МИА, 125, М.—Л., 1965, с. 67.

³²⁹ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., ტაბ. 9; 12.

³³⁰ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., ტაბ. 20.

³³¹ გ. მირცხულავა, სამშვილდე, ტაბ. 40.

³³² ლ. ქილაშვილი, ურბნისი, გვ. 20.

³³³ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176.

არაქსის კულტურის განვითარებული ეტაპის ძეგლებზე აღმოჩენილ ხვებზე შეესაბამება.

რაც შეეხება ზამბარისებრ ხვებზე, ისინი ცნობილია სამშვილდის სამაროვნიდან³³⁴, ქორეთიდან³³⁵, ქვაცხელას სამაროვნიდან³³⁶, ჩრდილოეთ კავკასიიდან³³⁷ და სხვ.

ლითონის დანარჩენ სამკაულს სპილენძის მძივები და საკიდები წარმოადგენს. ესაა ბიკონუსური ფორმის ორი მძივი ახალციხის ამირანის გორის № 16 სამარხიდან (ტაბ. 22, 12) და ნახევარმთვარისებრი ფორმის საკიდები ამავე ძეგლის № 56 სამარხიდან (ტაბ. 24, 2). ანალოგიური ფორმისა და სამი მსხლისებრი საკიდი ცნობილია ძველიდანაც³³⁸.

ლითონის ბიკონუსური მძივები გვხვდება ქვაცხელაზე³³⁹, ქორეთში³⁴⁰, ჩრდილო კავკასიაში — გონობის სამაროვანზე³⁴¹ და სხვ. ამგვარი მძივები ძალზე გავრცელებულია წინა აზიაში ძვ. წ. III ათასწ. განმავლობაში³⁴². ნახევარმთვარისებრი საკიდებიც ასევე ფართოდაა გავრცელებული ადრებრინჯაოს ხანის საბერძნეთში, რამდენაღმე მოგვიანოდ — მალტაზე და სიცილიაში³⁴³. ამიერკავკასიაში იგი იშვიათია და მხოლოდ ქორეთის № 3 სამარხიდან მომდინარეობს³⁴⁴. ამგვარი ფორმის შემკობას კი ხშირად ვხვდებით მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკაზე.

მსხლისებრი საკიდები ცნობილია ქორეთიდან³⁴⁵, ქვაცხელას სამარხებიდან³⁴⁶. მრავლადაა ამგვარი საკიდები ჩრდილოეთ კავკასიაში³⁴⁷.

სამცხე-ჯავახეთის ლითონის ნაწარმი ცხადყოფს ამ რეგიონში მეტალურგიის საკმაოდ მაღალი დონის არსებობას. ამ ნივთების უმე-

³³⁴ გ. მირცხულავა, სამშვილდე, ტაბ. 40.

³³⁵ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 20.

³³⁶ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, ტაბ. 36.

³³⁷ P. M. Мунчаев, К. Ф. Смирнов, დასახ. ნაშრომი, სურ. 7.

³³⁸ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური..., გვ. 110.

³³⁹ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი I, ტაბ. 34.

³⁴⁰ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური..., ტაბ. 20.

³⁴¹ В. Котович, Археологические работы..., рис. 18.

³⁴² K. R. Maxwell-Hyslop, Western Asiatic jewellery. London, 1971, p. 8—10.

³⁴³ W. Bray, D. Tramp, The penquin dictionary of archaeology, p. 16.

³⁴⁴ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ..., ტაბ. 36.

³⁴⁵ იქვე, სურ. 36.

³⁴⁶ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, ტაბ. 34.

³⁴⁷ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 180.

ტესობა, ისევე როგორც საერთოდ მტკვარ-არაქსის კულტურის ლითონის ნივთების დიდი ნაწილი, წინააზიურ მეტალურგიულ ცენტრებში ჩამოყალიბებულ ფორმებს იმეორებს. ცნობილია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის წინააზიურ სამყაროსთან ურთიერთობა ყველაზე მეტად ლითონის ნივთებით ჩანს³⁴⁸. მიუხედავად ამისა, მათი ადგილობრივად წარმოება ეჭვს არ იწვევს, რაზეც ამ კულტურის, კერძოდ კი — სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებზე აღმოჩენილი თიხის ჩამოსასხმელი ყალიბები და ახალციხის ამირანის გორაზე „ლითონსადნობი სახელოსნოს“ არსებობაც მეტყველებს³⁴⁹.

3. ქვისა და ძვლის ნივთები. სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებზე კარგადაა წარმოდგენილი ქვის ინდუსტრია. გვხვდება როგორც საბრძოლო-სანადირო და სამეურნეო დანიშნულების იარაღები, ასევე სამკაულიც.

საბრძოლო-სანადირო იარაღიდან აღსანიშნავია კაჟისა და ობსიდიანის მცირერიცხოვანი ისრისპირები. მათი უმეტესობა ორი მხრიდანაა დამუშავებული მცოცავი რეტუშით; ხშირად კიდეზე დამატებითი წვრილი რეტუში შემოუყვება, რის გამოც ისრისპირი ძალზე წამახულია. ფორმის მიხედვით ორი ტიპის გამოყოფა ხერხდება: ყუნწიანის და ფუძეამოღარულის.

პირველი ტიპის კაჟისა და ობსიდიანის ისრისპირები მრავლადაა აღმოჩენილი ამიერკავკასიის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებზე. ჩვენ ისრისპირებს ახლო პარალელი გააჩნია სამშვილდის³⁵⁰, ქვაცხელას B, ხიზანანთ გორის C, B ფენების³⁵¹, ოზნის³⁵², შენგავითის³⁵³, ელარის³⁵⁴, ბაბადერვიშის³⁵⁵, გონობისა³⁵⁶, და სხვ. ძეგლების მასალებში.

მეორე ტიპის ისრისპირებიც საკმაოდ მრავალრიცხოვანია. მას ვხვდებით გუდაბერტყაზე, ზღუდრისგვერდზე, საჩხერეში³⁵⁷, ქვაცხე-

³⁴⁸ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური ..., გვ. 108.

³⁴⁹ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., с. 114.

³⁵⁰ გ. მირცხულავა, სამშვილდე, ტაბ. 40.

³⁵¹ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. ლლონტი, ურბნისი, I, ტაბ. 34; ი. კიკიძე, დასახ. ნაშრომი, სურ 5.

³⁵² Л. Жоржикашвили, Э. Гогодзе, დასახ. ნაშრ., ტაბ. 36.

³⁵³ С. Сардарян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 180.

³⁵⁴ Э. Ханзаян, Культура Армянского ..., табл. 6.

³⁵⁵ Г. Исмаилов, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 25.

³⁵⁶ В. Котович, Археологические работы..., рис. 18.

³⁵⁷ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 88.

ლაზე³⁵⁸, მოხრახლურზე³⁵⁹, სტეპანაკერტში³⁶⁰, ბაბა-დერვიშზე³⁶¹, სერჟენ-იურტზე³⁶² და სხვა ძეგლებზე.

ახალციხის ამირანის გორის ობსიდიანის ერთი ფუძემოლარული ისრისპირი ფაქიზი, წვრილი რეტუშით ბედენურსა და შუაბრინჯაოს ხანის ისრისპირებს მოგვაგონებს, თუმცა მათ ძალზე დაშვებული ფრთები და სიმეტრიულად ამოღარული ფუძე აქვთ (ტაბ. 26, 5). საერთოდ, მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ ხანებში უფრო ყუნწიანი ისრისპირებია გავრცელებული, მოგვიანო საფეხურზე მას თითქმის მთლიანად ასიმეტრიულად ფუძემოლარული ისრისპირი ცვლის, ხოლო მომდევნო პერიოდში ბატონდება სიმეტრიულად ქუსლამოღარული ფორმა³⁶³.

კაჯის შუბისპირები ძირითადად წაგრძელებული სამკუთხა ფორმისაა. ორივე მხრიდან უხეში მცოცავი რეტუშით დამუშავებული (ტაბ. 26). ცალკეა ერთი ობსიდიანის შუბისპირი ახალციხის ამირანის გორიდან. მას ფოთლისებრი ფორმა აქვს, თხელია და ფაქიზად დამუშავებული, რითაც მოგვიანო ხანის ისრისპირებს ემსგავსება (ტაბ. 26).

ისრისპირების მსგავსად შუბისპირებშიც განირჩევა ყუნწიანი და ფუძემოლარული ტიპები. ჩვენ ცალკეობან ახლო მსგავსებას იჩენს ხიზანანთ გორის B ფენის³⁶⁴, თეთრამიწის³⁶⁵, დაბლა-გომის³⁶⁶, ცარცის-გორის³⁶⁷ და სხვა ძეგლებზე აღმოჩენილი შუბისპირები.

რაც შეეხება ქვის ერთადერთ გახვრეტილ ცულს სვირიდან (ტაბ. 34, 6), მისი მხოლოდ ფრაგმენტია შერჩენილი. ფორმის მიხედვით იგი ქორეთისა და ცარცის გორის ქვის ცულების ანალოგიური უნდა იყოს. რამდენაღმე ემსგავსება მას სომხეთის ეჩმიაწინის, კეტის, შენგავითის და სხვ. ცულები³⁶⁸.

³⁵⁸ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. დღონტი, ურბნისი, I, ტაბ. 34.

³⁵⁹ С. Сардарян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 180.

³⁶⁰ Я. И. Гуммель, Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана, КСИИМК, вып. 20, 1948, рис. 8.

³⁶¹ Г. Исмаилов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 80.

³⁶² Р. Мунчаев, Кавказ на заре..., рис. 75.

³⁶³ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 88.

³⁶⁴ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, სურ. 5.

³⁶⁵ ნ. კილაძე, ახალი ქვის ხანის ძეგლები თეთრამიწიდან, მსკი, 29, თბ., 1951, ტაბ. 2.

³⁶⁶ Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, Тб., 1950, с. 184.

³⁶⁷ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 183.

³⁶⁸ С. Сардарян, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 48.

განცალკევებით დგას ზველსა და თმოგვში აღმოჩენილი ქვის ორი თოხი (ტაბ. 26). ორივე დაახლოებით ერთი ტიპისაა, დამზადებულია მაგარი ჯიშის ქვისაგან და კარგადაა გაპრიალებული. ორივეს შუაზე სატარე ხვრელი გააჩნია მათი ანალოგები ამიერკავკასიაში არ მოგვეპოვება, თუ არ ჩავთვლით ტ. ჩუბინიშვილის მიერ ჩოლოქიდან მოტანილ პარალელს, „ენეოლითური“ თანმხლები კერამიკით³⁶⁹. ამგვარი თოხები კარგადაა ცნობილი წინა აზიის ადრეულ კულტურებში. ჩვენ ცალეებს განსაკუთრებით უახლოვდება აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის ძვ. წ. ა. IV ათასწ. II ნახევრით დათარიღებული ქვის თოხები³⁷⁰.

ქვის ხელსაფქვავეები უმეტესად ნავისებრი ფორმისაა. მათში ორი ჯგუფი გამოიყოფა, რომელსაც ხელსაფქვავეს ქვედა და ზედა ნაწილები ქმნის. ქვედა ფართოა, მასიური. სამუშაო ზედაპირი სწორი და კიდეებისაკენ ოდნავ აწეული აქვს (ტაბ. 26), ზედა კი — შედარებით ვიწროა, სამუშაო მხარის ბოლოებში ორი ბურცობით (ტაბ. 26). ხელსაფქვავეთა უმეტესობა ხმარებისაგან საკმაოდაა გაცვეთილი. მსგავსი ხელსაფქვავეები ძალზე დამახასიათებელია მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის. მრავალი პარალელი ამავე კულტურის ძეგლებზე მოეძებნება ქვასანაყებსაც (ტაბ. 26).

სამცხე-ჯავახეთის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი კაჟის ნამგლის ჩასართები უმთავრესად მცოცავი რეტუშითაა დამუშავებული. უნდა ითქვას, რომ იგი მტკვარ-არაქსის ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული სამეურნეო იარაღია.

ქვის დანარჩენი იარაღებიდან აღსანიშნავია აბასთუმნის „ყანობილის“ ნასახლარზე აღმოჩენილი კაჟისა და ობსიდიანის სახოკები და საფხეკები, ბურღები და სახვრეტები, ბაზალტის საჩეხები, მერგელოვანი არგილიტის სათლელ-სატეხი და სხვ³⁷¹.

ამგვარი იარაღი მტკვარ-არაქსის კულტურას მაინცდამაინც არ ახასიათებს და უფრო წინამტკვარარაქსული ხანის ძეგლებზე ვხვდებით.

ქვისა და პასტის მძივები ძირითადად ახალციხის ამირანის გორის

³⁶⁹ Т. Н. Чубинишвили, К древней..., стр. 75.

³⁷⁰ Х. Кинк, Восточное средиземноморье в древнейшую эпоху. М., 1970, с. 126; С. Epshtein, A new aspect of Chalcolithic culture. BASOR, 229, 1978, p. 30. არაა გამორიცხული, რომ სოფ. ზველში აღმოჩენილი ეს იარაღი მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარიდან მიმდინარეობდეს (ოთ. ჯაფარიძე, ი. კიკვიძე, გ. ავალიშვილი, ა. წერეთელი, მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები, თბ., 1981, გვ. 12).

³⁷¹ კ. კალანდაძე, ადრემიწათმოქმედი ტომების კულტურის ნაშთები აბასთუმანში, სკ, V, 1976, გვ. 374—375.

№ № 14, 16, 56 და 61 სამარხებიდან მომდინარეობს. ფორმის მიხედვით გამოიყოფა ცილინდრული, ბიკონუსური, სამკუთხა, ცულისებრი და სხვა დამზადებული აქატის, პასტის, სარდიონის, გიშრის, მინდვრის შპატისა და სხვა მასალისაგან (ტაბ. 23, 24). ყოველ მათგანს აქვს ერთი ან ორი მხრიდან გაკეთებული ნახვრეტი. ცილინდრული და ბიკონუსური ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული ფორმაა მძივისა როგორც წინა აზიაში, ისე კავკასიაში. მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე ამგვარი ფორმის ქვისა და პასტის მძივები ცნობილია კიკეთიდან³⁷², სამშვილდიდან³⁷³, ქვაცხელადან³⁷⁴ ოზნიდან, სადაც ის ზოგჯერ წიწვისებრი ორნამენტითაა შემკული³⁷⁵, ბაბა-დერვიშიდან³⁷⁶ და სხვ. სამკუთხა ფორმის მძივებს ვხვდებით ქვაცხელას სამაროვანზე³⁷⁷, თრიალეთის XIV ყორღანში³⁷⁸, საჩხერის ყორღანულ სამარხებში³⁷⁹, დაღესტანში — გინჩის სამაროვანზე³⁸⁰, კარგადაა ცნობილი იგი წინა აზიაში — პისარ II³⁸¹, თეფე გავრაში³⁸² და სხვ.

არ ეძებნება ზუსტი პარალელი ახალციხის ამირანის გორის № 61 სამარხის გიშრის, ქვის ცულის ფორმის მქონე მძივებს (ტაბ. 23, 5).

მცირერიცხოვანი ძვლის ნაწარმი წარმოდგენილია ცხვრის ლულოვან ძვალზე ჩამოყალიბებული სადგისებით, მახათებითა და კვირისტავებით (ტაბ. 24). მათი ანალოგი ადრებრინჯაოს ხანის მრავალ ძეგლზე მოიძებნება.

³⁷² გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, გვ. 21—22.

³⁷³ გ. მირცხულავა, სამშვილდე, ტაბ. 41.

³⁷⁴ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, ტაბ. 36.

³⁷⁵ Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 29.

³⁷⁶ Г. Исмаилов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 84.

³⁷⁷ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, ტაბ. 36.

³⁷⁸ Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе, დასახ. ნაშრომ., ტაბ. 14.

³⁷⁹ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 181.

³⁸⁰ М. Г. Гаджиев, Из истории культуры Дагестана..., табл. 3.

³⁸¹ С. Schaeffer, Stratigraphie..., pl. 32.

³⁸² R. Tobler, Excavations at tepe Gawra, , II, Philadelphia, 1950, pl.

თ ა ვ ი I I I

სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლების პერიოდიზაცია და ქრონოლოგია; საბარემო კავშირ-ურთიერთობანი

ვიდრე სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლების პერიოდიზაციისა და დათარიღების პრობლემას შევეხებოდეთ, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია მოკლედ მიმოვიხილოთ ამ საკითხებზე დღემდე არსებული შეხედულებანი.

პირველ ნაშრომს, რომელშიც შემუშავებულია სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლების პერიოდიზაცია, 1963 წელს გამოქვეყნებული ტ. ჩუბინიშვილის მონოგრაფია „ამირანის გორა“ წარმოადგენს.

მასში რეგიონის ერთადერთი სტრატეგიცირებული ძეგლის — ახალციხის ამირანის გორის მონაცემებზე დაყრდნობით ავტორმა აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის სამი ქრონოლოგიური საფეხური გამოყო. უძველესს მან მიაკუთვნა X და XX ნაგებობების ქვეშ აღმოჩენილი ნივთთა კომპლექსი¹ და II უბნის სამარხები². მომდევნო ხანისად იგი სტრატეგრაფიულად ზემოთ მდებარე, ერთმანეთის გვერდით განლაგებულ შენობებს თვლის³, ხოლო ბოლო საფეხურს III უბნის ორმოსამარხებს უკავშირებს⁴.

რაც შეეხება ამ ორმოსამარხების ქვემოთ გამოვლენილ ნაგებობათა ნაშთებსა და სამსხვერპლოს (I უბანი) შენობებს, მათი რომელიმე პერიოდისადმი მიკუთვნებისაგან იგი თავს იკავებს.

ამირანის გორის სამაროვანზე და ნასახლარის კომპლექსებში წარმოდგენილი მასალის დათარიღებას ავტორი სავსებით სამართლიანად მტკვარ-არაქსის კულტურის სტრატეგიცირებული და შედარებით ვიწრო ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში მოქცეული ძეგლების

¹ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, გვ. 28.

² იქვე, გვ. 36.

³ იქვე, გვ. 23.

⁴ იქვე, გვ. 36.

მიხედვით ცდილობს. ამ მხრივ, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იგი ქიულ-თეფეს, გეოი-თეფეს, ქარაზისა და სხვა ძეგლების მასალებს ანიჭებს⁵. ორნამენტად ირიბი რელიეფური ზოლებისა და მარტივი რელიეფური სახეების გამოყენება ჩამოთვლილი ძეგლების მხოლოდ ქვედა ფენებისა და ამირანის გორის ადრეულ სამარხებსა და ნასახლარის უძველესი დონის კერამიკაზე ავტორს საშუალებას აძლევს ამირანის გორის ეს კომპლექსები ქრონოლოგიურად გაუთანაბროს ამ ძეგლებს⁶. ითვალისწინებს რა იმ ფაქტს, რომ ქიულ-თეფეს 8,5 მ სიღრმეზე მდებარე ფენა, რომელშიაც აღარ ჩანს ადრე ცნობილი რელიეფურ-ორნამენტიანი ჭურჭლები, C^{14} მეთოდით 4880 ± 90 წწ. თარიღდება, ხოლო მის ქვეშ მტკვარ-არაქსის კულტურის კიდევ რამდენიმე მეტრი სისქის არქაული ფენა დევს. ამირანის გორის ამ კომპლექსების თარიღად ავტორს ძვ. წ. IV—III ათასწლეულების მიჯნა მიაჩნია⁷. ამასთან თვლის, რომ ტიპობრივად უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული ფორმებით წარმოდგენილი ამირანის გორის ეს ადრეული კერამიკული ნაწარმიც კი ვერ ასახავს მტკვარ-არაქსის კულტურის საწყის ეტაპს⁸.

ამავე ნაშრომში განხილულია ამირანის გორის ნასახლარის ზედა ფენის კერამიკული მასალაც, თუმცა ძალზე ზოგად ხაზებში⁹. ძირითადად X შენობის ხარჯზე გამოყოფილ ამ პერიოდის კერამიკის შესახებ ავტორი აღნიშნავს, რომ ამირანის გორის კერამიკულ კომპლექსებში ვერ დგინდება საკუთრივ მისთვის დამახასიათებელი ფორმები და იგი მხოლოდ ზოგადად ემსგავსება აღმოსავლეთ ანატოლიის, არაქსის ხეობის, ვანის ტბის მიდამოებისა და შიდა ქართლში აღმოჩენილ ჭურჭლებს¹⁰. იგი ყურადღებას აქცევს ამირანის გორაზე მრგვალი შვერილიანი კერების არარსებობის ფაქტს, რის გამოც ამ ძეგლს მკვეთრად გამოყოფს ქარაზის, ქვაცხელას, ოზნის, შენგავითისა და სხვ. ნასახლარებისაგან. სადაც სწორედ ქიმებიანი კერებია წარმოდგენილი და უახლოებს ქიულ-თეფეს, მალაქლუსა და გეოი-თეფეს ნასახლარებს, სადაც ასეთი კერები უცნობია¹¹. ამირანის გორის ამ პერიოდის კომპლექსების თარიღის დადგენისათვის ავტორი დიდ მნიშვნე-

⁵ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, გვ. 78.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე, გვ. 80.

⁸ იქვე, გვ. 74.

⁹ იქვე, გვ. 70—71.

¹⁰ იქვე, გვ. 75.

¹¹ იქვე, გვ. 65; მოგვიანებით, ამირანის გორაზე აღმოჩნდა ამგვარი კერის ნაშთები (იხ. ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის..., გვ. 82).

ლობას ანიჭებს X და XIII შენობებში თიხის ბრტყელი სარკველები-
სა და ცალგვერდგახსნილი ტაფისებრი ჭურჭლების არსებობას, რო-
მელთა ანალოგები ქვაცხელას C₁ ფენის მასალებთან (4760±90) მას
ძვ. წ. 2800—2700 წწ. ათარიღებს¹². ამირანის გორის III უბნის ორ-
მოსამარხების ჭურჭლების უახლოეს პარალელურად დასახელებულია
თრიალეთის ადრეული ყორღანების, ქვაცხელასა და შენგავითის
გვიანი ფენების და ჰიბერტ-კერაკის კულტურის კერამიკა, რის გამოც
მისი თარიღი ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრითაა განსაზღვ-
რული¹³.

ამავე უბანზე გათხრილ № 19 სამარხის თარიღს ეხება ე. ხანზა-
დიანიც. იგი მას თრიალეთის IV ყორღანის, ცარცის გორის, ბეშთაშე-
ნის III კომპლექსის თანადროულად თვლის და ძვ. წ. III ათასწ. მე-
ორე ნახევარში აქცევს¹⁴.

თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაციისა და გე-
ნეზისის საკითხების კვლევისას ე. გოგაძე ეხება ამირანის გორის ორ-
მოსამარხების თარიღსაც. იგი არ თვლის ამ სამარხებს თრიალეთის
ადრეული ყორღანების სინქრონულად ამირანის გორის კერამიკის
რამდენადმე არქაული იერის გამო და მას ძვ. წ. III ათასწლეულის
შუა ხანებით ათარიღებს¹⁵.

შემდეგ მონოგრაფიაში — „მტკვრისა და არაქსის ორმდინარე-
თის უძველესი კულტურა“ ტ. ჩუბინიშვილი არქაულ ჯგუფში აერ-
თიანებს № 45 სამარხს, IX და X შენობებსა და სამსხვერპლოს XV
და XVII ნაგებობებს¹⁶. მისი აზრით, ამ პერიოდის კერამიკა თავი-

¹² იქვე, გვ. 80; თიხის მრგვალი სარკველები და ცალგვერდგახსნილი ტაფები ძვე-
ლის დათარიღებისათვის ნაკლებმნიშვნელოვნად მიგვაჩნია, რადგან პირველი მტკვარ-
არაქსის კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე გამოიყენებოდა, ხოლო მეორე კი —
— ისეთ მოგვიანო ხანის ძეგლზეც გვხვდება, როგორც სოფ. ზველის „რაბათი“. ამას-
თან, ამირანის გორის ამ კომპლექსებსა და ქვაცხელას C₁ ფენის კერამიკულ ნაწარმს
შორის მნიშვნელოვანი სხვაობაც ჩანს: ქვაცხელას, C₁ ფენის ჭურჭლები ბიკონუსურ-
ტანიანია მაშინ, როცა ამირანის გორის ამ ჭურჭლებში კარგად ჩანს სამნაწილადი ფორმა,
რაც მათ შორის არსებულ ქრონოლოგიური სხვაობის ამსახველად გვეჩვენება.

¹³ იქვე, გვ. 82.

¹⁴ Э. В. Ханзаян, Культура Армянского нагорья..., с. 110.

¹⁵ ე. გოგაძე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის..., გვ. 33, 95.

¹⁶ ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის..., გვ. 134;
ამ ჯგუფში უკვე აღარ ფიგურირებს X და XX შენობების ქვეშ აღმოჩენილი არქაული
მასალა. მისი ადგილი სტრატეგრაფიულად ზემოთ მდებარე IX და X შენობების კე-
რამიკას უკავია. იგივე შენობების მასალა სამსხვერპლოს ნაგებობების ჭურჭლებთან
ერთად ზოგჯერ მომდევნო პერიოდის ამსახველადაცაა გამოყენებული (იქვე, გვ. 134,
სურ. 15—8, 10 და სხვ.).

დანვე ფორმების განსაკუთრებული სიმრავლით ხასიათდება. არქაულ ჭურჭელს ახასიათებს შედარებითი სისადავე, უმნიშვნელო დიფერენცირება და ცალკეული ნაწილების მკვეთრი მოხაზულობა, რელიეფური ორნამენტი აქ თითქმის ყოველთვის სიუჟეტურია¹⁷.

მომდევნო ქრონოლოგიურ ჯგუფში ამირანის გორა გაერთიანებულია ბეშთაშენის, ქვაცხელას, ოზნის, ბაბა-დერვიშის, შენგავითის და სხვ. ძეგლებთან ერთად¹⁸. ამ პერიოდის კერამიკა ხასიათდება შევიწროებული ძირით, მკვეთრად გამოყოფილი მუცლითა და დაბალი ყელით, რომელიც, ავტორის აზრით, მტკვარ-არაქსის კულტურის თავისებურებას ყველაზე უფრო თვალსაჩინოდ ავლენს¹⁹. წინა პერიოდის ორნამენტის სიუჟეტური შინაარსი აქ ერთგვარ სტილიზაციას იძენს.

ნაშრომში მოგვიანო პერიოდს ასახავს ამირანის გორის ორმოსამარხებისა და ბალანთის მასალები²⁰. ამ ხანის ჭურჭლებს პირფართო მაღალყურიანი ხელალები, კვერცხისებრი მოყვანილობის დიდი დერგები და სხვ. წარმოადგენს. ამ ჭურჭლებზე ნაკაწრით შესრულებულ ორნამენტს მთლიანად დაკარგული აქვს სიუჟეტური კომპოზიცია და მხოლოდ შემკულობას წარმოადგენს²¹.

ამირანის გორის ანტროპომორფულ ზესადგრებს ს. დიამანტი და ჯ. რუტერი განიხილავენ მახლობელი აღმოსავლეთის აღმოჩენების ფონზე და მათ ერთ-ერთ ყველაზე უძველეს ტიპად თვლიან²².

ამირანის გორის მასალა სამ პერიოდადა დაყოფილი ტ. ჩუბინიშვილისა და კ. კუშნარიოვას ერთობლივ ნაშრომშიაც «Древние культуры Южного Кавказа», თუმცა ადრინდელ პერიოდიზაციასთან შედარებით ახლაც ცალკეული კომპლექსები რამდენადმე განსხვავებულადაა წარმოდგენილი. უძველეს პერიოდს ავტორები აკუთვნებენ ცენტრალურ (II) უბანზე მიკვლეულ ენეოლითური და მტკვარ-არაქსული კულტურის ნაწარმის შემცველ ფენას, № 3 სათავსოს („ლითონსადნობი სახელოსნო“), №№ 16 და 36 ნალისებრ აკლდამებს, ცენტრალური უბნის აღმოსავლეთი ნაწილის სამარხებს, № 7—9 სამეურნეო ორმოებსა და სამსხვერპლოს ნაწილს²³.

¹⁷ ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის..., გვ. 111—112.

¹⁸ იქვე, გვ. 113.

¹⁹ იქვე.

²⁰ იქვე, გვ. 115.

²¹ იქვე.

²² S. Diamant d. Rutter, Horned objects in Anatolia and The Near East and possible connexions with the minoan «Horns of consecration». AS, XIX, 1969, გვ. 175—177.

²³ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., с. 139—140. № 3 სათავსო, მასში აღმოჩენილი მცირეოდენი კერამიკული ინვენტარით ამირანის გორის II უბნის ზედა ფენის თანადროული უფრო ჩანს (ტაბ.

ამ პერიოდისათვის დამახასიათებლად ავტორები თვლიან ღია და რუხ ფერის კერამიკას, ფორმების მრავალგვარობას, რელიეფურ (სპირალი, კონცენტრული წრეები) და ამოკაწრულ ორნამენტს²⁴. ამირანის გორის ამ ჭურჭლების უახლოეს პარალელებად ქარაზის ქვედა ჰორიზონტებისა (რომლებიც, ავტორების აზრით, ყველაზე ადრეულია აღმოსავლეთ ანატოლიაში) და არარატის ველის ძეგლების მასალაა დასახელებული²⁵.

II პერიოდში მოქცეულია ცენტრალური უბნის შენობების უმრავლესობა, ამავე უბნის დასავლეთი ნაწილის სამარხები, ჩვილთა სამარხები და სამსხვერპლოს დიდი ნაწილი²⁶. ამ დროის კერამიკა წინა პერიოდის ტრადიციების გამგრძელებლადაა მიჩნეული²⁷.

ორმაგსპირხლიანი, რელიეფურწეროვანი და ნახევარმთვარის ფორმის ორნამენტით შემკული ჭურჭლების არსებობა X (II უბანი) და XVII (სამსხვერპლო) ნაგებობებში ავტორებს სამართლიანად აფიქრებინებს მათ თანადროულობაზე²⁸. ამავე პერიოდში ჩნდება სამნაწილადტანიანი ჭურჭლები. გარკვეული ცვლილება დაეტყო შემკობასაც: რელიეფური წეროები ახლა თითქოს მოძრაობაშია გადმოცემული²⁹.

უკანასკნელ პერიოდს მიეკუთვნება XXII, XXIII შენობებისა და III უბნის ორმოსამარხების მასალები, რომელთა უახლოეს პარალელებად ავტორებს თრიალეთის ადრეული ყორღანებისა და საჩხერის სამაროვნის ნაწარმი მიაჩნიათ³⁰.

ძირითადად, ასეთივე თანმიმდევრობითაა დაყოფილი ამირანის გორის კომპლექსები ტ. ჩუბინიშვილის 1971 წელს გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში — «К древней истории Южного Кавказа», თუმცა გარკვეული ცვლილებები აქაცაა შეტანილი.

4,1). იგი არც კონსტრუქციულად განსხვავდება ამ ფენის ნაგებობებისაგან (იხ. ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, გვ. 25; А. И. Джавахишвили, Строительное дело и архитектура..., с. 163). ჩვენი აზრით, არც „სამსხვერპლოზე“ ჩანს არქაული პერიოდის შესატყვისი ნაწარმი.

²⁴ იქვე, გვ. 140.

²⁵ იქვე, გვ. 140.

²⁶ იქვე, გვ. 66; გაუმართლებლად მიგვაჩნია ამირანის გორის II უბნის დასავლეთი ნაწილის სამარხების ამ პერიოდში გაერთიანება. ამის შესახებ იხ. ქვემოთ.

²⁷ იქვე, გვ. 151; მიუხედავად ამისა, ამ ორი პერიოდის კერამიკულ ნაწარმს შორის ფორმების, ორნამენტისა და სხვ. მხრივ მნიშვნელოვანი სხვაობაც ჩანს. ამის შესახებ იხ. ქვემოთ.

²⁸ იქვე, გვ. 151.

²⁹ იქვე, გვ. 152.

³⁰ იქვე, გვ. 156.

უძველეს პერიოდს ავტორი აკუთვნებს ენეოლითური და მტკვარ-არაქსული კერამიკის შემცველ ფენას; ორმო 7, 8, 11, III შენობას; II უბნის აღმოსავლეთი ნაწილის სამარხებს; სამსხვერპლოს ნაწილსა და III უბნის შენობებს³¹.

მომდევნო პერიოდი წარმოდგენილია ცენტრალური უბნის შენობების უმრავლესობით, სამსხვერპლოს დიდი ნაწილით, ორმო № 5, ჩვილთა და II უბნის დასავლეთი ნაწილის ქვაყუთებით³².

ბოლო პერიოდში გაერთიანებულია III უბნის ორმოსამარხები, სამსხვერპლოს ნაწილი და IV—VII—XI—X—XIII შენობები³³.

ამის გარდა, ნაშრომში ავტორი ეხება სამცხე-ჯავახეთის სხვა ძეგლებსაც. ზველის ორმოსამარხებს იგი მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ პერიოდს აკუთვნებს, ხოლო თახუმთასა და დუმეილას მასალებს კი ენეოლითურად თვლის და ასკვნის, რომ სამცხე-ჯავახეთის მთიანი ზოლის ათვისება მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბებამდე უნდა მომხდარიყო³⁴.

ამირანის გორის ნასახლარის თარიღის შესახებ ლაპარაკია ჩ. ბარნეისა და დ. ლანგის ერთობლივ ნაშრომშიც, სადაც იგი მტკვარ-არაქსის კულტურის სხვადასხვა პერიოდის ძეგლებთან ერთად „ადრეული ამიერკავკასიური კულტურის“ I საფეხურსაა მიკუთვნებული და ძვ. წ. 2800—2600 წწ. დათარიღებული, ხოლო ამირანის გორის III უბნის ორმოსამარხები საჩხერეს, შენგავით IV, ელარის, გეოი-თეფეს K₃, ქარაზ II და სხვ. ძეგლების მხარდამხარ ამავე კულტურის III საფეხურითა და ძვ. წ. 2200—1800 წწ. არის განსაზღვრული³⁵.

„პიქტოგრაფიანი“ ჭურჭლების არსებობა ამირანის გორასა და იანიკ თეფეზე მ. კელი ბუკელატის აზრით, კავკასიისა და ჩრდილო-დასავლეთ ირანს შორის არსებულ კავშირზე უნდა მიუთითებდეს, ხოლო

³¹ Т. Н. Чубинишвили, К древней истории... с. 55—60; III უბნის შენობებიდან მომდინარე მცირერიცხოვანი კერამიკული ნაწარმი და ანტროპომორფული ზესადგარის ფრაგმენტი ამ შენობებს ქრონოლოგიურად II უბნის შენობებთან უნდა ათანაბრებდეს.

³² იქვე, გვ. 60—70.

³³ იქვე, გვ. 69.

³⁴ იქვე, გვ. 75, 76, 82 დუმეილას ნასახლარი ენეოლითურ პერიოდს მიკუთვნებულია აქ აღმოჩენილი ბაზალტნარევი ჭურჭლის ერთადერთი ფრაგმენტის მიხედვით (იხ. Т. Н. Чубинишвили, К древней истории. გვ. 75). რაც შეეხება თახუმთას, ჩვენ ხელთ არსებული მასალებით იგი ადრე ბრინჯაოს ხანის ფინალურ სტადიას უნდა ეკუთვნოდეს.

³⁵ М. Kelly - Buccellati, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54, 55.

ამირანის გორისა და ქვაცხელას B ფენის ფართო ღარებით შემკული კერამიკა მას აქ ჩრდილოურ გავლენებზე აფიქრებინებს³⁶.

საკმაო ადგილი აქვს დათმობილი ამირანის გორისა და საერთოდ, სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლების მტკვარ-არაქსის კულტურასთან დამოკიდებულების საკითხს ოთ. ჯაფარიძის 1976 წელს გამოსულ მონოგრაფიაში. ავტორი უარყოფს ამ რეგიონში ადრე და წინამტკვარარაქსული პერიოდის არსებობას. იგი აქ ამ კულტურის გავრცელებას შიდა ქართლს (ქვაცხელა — ხიზანაანთ გორის C ფენა) უკავშირებს, ხოლო მოგვიანო პერიოდში კი უფრო სამხრეთულ (არა-რატის ველი) გავლენას ხედავს³⁷.

აბასთუმანში წარმოებულ გათხრების ანგარიშში კ. კალანდაძე ყანობილის ნასახლარს შულავერ—შომუ-თეფეს კულტურას აკუთვნებს და ძვ. წ. V—IV ათასწლეულით ათარიღებს³⁸.

აქვე შემდგომში წარმოებულმა გათხრებმა გამოავლინა ადრევე მოპოვებულ მასალებთან ერთად მტკვარარაქსული კერამიკაც. ერთ ფენაში მათმა თანაარსებობამ შესაძლებელი გახადა ამ ძეგლის ადრებრინჯაოს ხანით განსაზღვრა³⁹. სამცხე-ჯავახეთის ამ რაიონში აღმოჩენილი ადრებრინჯაოს ხანის მასალების დახასიათებისას გამოითქვა მოსაზრება, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისში, ან ცოტა ადრეც, აქ თანაარსებობს დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანისა და მაიკოპის კულტურები, ხოლო მოგვიანებით კი წამყვანი ადგილი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებულ ადრებრინჯაოს ხანის კულტურას უკავია⁴⁰. 1976 წელს გამოქვეყნებულ ზველის „რაბათის“ ნასახლარზე წარმოებულ მუშაობის ანგარიშში ამ ძეგლის თარიღი წინასწარულად ძვ. წ. III—II ათასწლეულთა მიჯნით განისაზღვრება⁴¹. ამავე ძეგლის თარიღი რამდენადმე განსხვავებულადაა მოცემული ოთ. ლამბაშიძისა და კ. კვიფინაძის ერთობლივ ანგარიშში. ავტორები „რაბათის“ ნასახლარზე რამდენიმე ფენას გამოყოფენ. ქვედა ფენას ისინი მტკვარარაქსის

³⁶ M. Kelly-Bucellati, დასახ. ნაშრ., გვ. 51—54.

³⁷ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური..., გვ. 110; 323.

³⁸ კ. კალანდაძე, ადრემიწათმოქმედი ტომების..., გვ. 380; მისივე, Древнейшее поселение..., გვ. 10.

³⁹ Г. Г. Пхакадзе, А. З. Орджоникидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 467.

⁴⁰ ა. ორჯონიკიძე, მასალები სამცხის..., ეს ნასახლარი ლ. ნებერიძეს დასავლეთ კავკასიის ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის კულტურაში შეყავს (იხ. ლ. ნებერიძე, დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი, თ., 1973, გვ. 84 — 85).

⁴¹ Т. Н. Чубинишвили др., დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

კულტურის დასასრულ პერიოდს აკუთვნებენ, ზედა ფენებს კი შუა-ბრინჯაოს ხანის ბოლოსა და გვიანბრინჯაოს ხანის დასაწყისს⁴².

როგორც ვხედავთ, სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლების ურთიერთმიმართება და მათი პერიოდიზაცია საკმაოდ ფართოდაა ასახული სამეცნიერო ლიტერატურაში⁴³. ამასთან, მათი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა ამ რეგიონის ერთადერთი სტრატეგიკირებული ძეგლის — ახალციხის ამირანის გორის მონაცემების გათვალისწინებითაა აგებული, რაც სავსებით სამართლიანია.

მიუხედავად ამისა, იგი ხშირად ვერ ასახავს ობიექტურ სურათს, ერთი მხრივ, საკუთრივ ამირანის გორის სტრატეგიკული მონაცემების ზოგჯერ არასწორი გადმოცემისა და, მეორე მხრივ, როგორც სამცხე-ჯავახეთის, ისე ამირანის გორის მასალების მნიშვნელოვანი ნაწილის არასაკმაო შესწავლის გამო; მართალია, ამირანის გორაზე ადრებრინჯაოს ხანის სამი პერიოდის გამოყოფა ეჭვს არ უნდა იწვევდეს, მაგრამ მათ შორის უშუალო მემკვიდრეობისა და აქედან გამომდინარე, აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის უწყვეტი განვითარების მტკიცება გადასინჯვას მოითხოვს⁴⁴, ასევე, ძალზე გაჭირდება ამირანის გორის წინამტკვარარაქსული ხანის მასალის დაკავშირებაც მის რომელიმე მტკვარარაქსულ კომპლექსთან, მათ შორის არსებული ქრონოლოგიური და კულტურული სხვაობის გამო⁴⁵. თავისი მკვეთრპროფილიანი და უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული ფორმებით ამირანის გორის უადრესი მასალაც კი ვერ ასახავს ამ კულტურის საწყის პერიოდს, ამიტომ აქ ამ კულტურის საწყისი ეტაპის გამოყოფა არ გვეჩვენება გამართლებულად. რაც შეეხება სამცხე-ჯავახეთის დანარჩენ, თითქმის მთლიანად არაილუსტრირებულ ძეგლებს, ისინი კიდევ უფრო ზედაპირულადაა განხილული და ადრებრინჯაოს ხანის ამა თუ იმ პერიოდს პირობითად მიკუთვნებული.

წინამდებარე ნაშრომში წარმოდგენილია სამცხე-ჯავახეთის ტე-

⁴² О. Гамбашидзе, К. Квижинадзе, Месхет-Джавахетская, АО 1977, М., 1978, თავის დროზე, აქ გავლებული საკონტროლო თხრილით ორი ფენის გამოყოფა მოხერხდა (იხ. Т. Н. Чубинишвили и др. გვ. 20); მაგრამ ორივე ფენის მასალის იგივეობამ ცხადყო ამგვარი დაყოფის პირობითობა — ამ ძეგლის გათხრილი ნაწილი მთლიანად ადრებრინჯაოს ხანის ფინალს უნდა ეკუთვნოდეს.

⁴³ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა; მისივე, მტკვრისა და არაქსის..., Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., ოთ. ჯავახეთი, ქართველი ტომების ეთნიკური..., და სხვ.

⁴⁴ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, სურ. 44.

⁴⁵ თ. კილურაძე, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია, თბ., 1976.

რიტორიაზე აღმოჩენილი ადრებრინჯაოს ხანის თითქმის მთელი მასალა, რომლის უმეტესობა მტკვარარაქსული ან მისი გავლენის მქონე კერამიკულ ნაწარმს შეიცავს და გამოწვის ტექნიკით, ფორმითა და ორნამენტის დატანის ხერხებით ერთიან ნიშნებს ავლენს. ამ ერთგვაროვნების მიუხედავად, რაც ახასიათებს მტკვარ-არაქსის კერამიკას დროისა და ლოკალური ვარიანტების არსებობის მიუხედავად და რომლითაც თითქმის ყოველთვის ხერხდება საერთო ძირიდან მომდინარე ელემენტების დაჭერა⁴⁶, სამცხე-ჯავახეთის ამ ნაწარმში შესაძლებელია გამოიყოს ფორმითა და ორნამენტაციის თავისებურებით განსხვავებული რამდენიმე ჯგუფი. მისი მნიშვნელოვანი ნაწილი კარგად შეესაბამება ახალციხის ამირანის გორის სტრატოფიციურებულ მასალებს, ნაწილი კი რამდენადმე განსხვავებულია მისგან და მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების სხვადასხვა პერიოდს მიეკუთვნება. აღნიშნულის გარდა, სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის მასალებში გვხვდება ისეთი ნაწარმიც, რომელსაც არ ეძებნება ანალოგები მტკვარ-არაქსის კულტურაში.

სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლების პერიოდიზაციის შემუშავებისას, ვითვალისწინებთ რა საკვლევ რეგიონში ძირითადად მტკვარ-არაქსის კულტურის არსებობას, რომლის განვითარების ცალკეული ეტაპები კარგადაა წარმოდგენილი ახალციხის ამირანის გორის სტრატოგრაფიული მონაცემებით აუცილებლად მიგვაჩნია როგორც საკუთრივ ამირანის გორის, ისე სხვა ძეგლების კერამიკული ნაწარმის შეფარდება ამ კულტურის გავრცელების ძირითადი არეალის ძეგლებზე მიღებულ პერიოდიზაციის სქემასთან. ეს კულტურა, კავკასიის სხვა ადრეული კულტურებისაგან განსხვავებით, ყველაზე სრულადაა შესწავლილი⁴⁷ და მის პერიოდიზაციაზე დაყრდნობით საშუალება გვეძლევა თვალი გავადევნოთ სამცხე-ჯავახეთის არა მარტო მტკვარარაქსული, არამედ განსხვავებული კულტურის განვითარების სურათსაც, მით უმეტეს, რომ ჩვენს მასალებში ისინი უმთავრესად ერთადაა წარმოდგენილი.

უნდა ითქვას, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკის განვითარების შესახებ არაერთი მოსაზრებაა გამოთქმული. არ შევუდგებით რა სათითაოდ მათ განხილვას, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ სადღეისოდ ყველაზე დამაჯერებლად გამოიყურება პერიოდიზაციის ის სქემა, რომელიც შემუშავებულია სტრატოგრაფიული მონაცემების, ფორმისა და ორნამენტის მარტივიდან რთუ-

⁴⁶ ოთ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 89—90.

⁴⁷ Р. М. М у н ч а е в, Кавказ на заре..., с. 151.

ლისავენ ევოლუციის, წინარე, მომდევნო და მეზობელ კულტურებთან შენიშნული კავშირების გათვალისწინების საფუძველზე და სხვ⁴⁸.

აღნიშნულის შესაბამისად მტკვარ-არაქსის კულტურაში რამდენიმე საფეხურია გამოყოფილი. ადრეულს მიეკუთვნება ე. წ. ღიდუბე-კიკეთის რიგის ძეგლები, რომლისთვისაც დამახასიათებელია მორუნო-მოყვითალო ფერის, მარტივი ფორმის თიხის ჭურჭლები ცილინდრული ყელით, მომრგვალებული ან კვერცხისებრი ტანითა და ნახევარსფერული მოყვანილობის ყურებით. შემკობას წარმოადგენს მარტივი ნაკაწრი სახეები, ფოსოები, კოპები, წყვილი ირიბი რელიეფური ზოლები და სხვ. განსაკუთრებით დამახასიათებელია რელიეფური ორმაგი სპირალის ე. წ. „სათვალისებრი“ სპირალის მოტივი; იშვიათად, გვხვდება რელიეფური ზომომორფული გამოსახულებაც.

ფორმისა და ორნამენტის ამ ნიშნებით ადრეული საფეხურის კერამიკა მეტნაკლებად ერთგვაროვანია და სათავეს უდებს მომდევნო საფეხურის ჭურჭლებს, რომელშიც წამყვანი უკვე შავბრიალა ვარდისფერსარჩულიანი კერამიკა ჩანს. ჭურჭლის ტანი ბიკონუსურ ფორმას იღებს, მრავალფეროვანი ხდება ყურის მოყვანილობა, მისი მიძერწვის მანერა. გარკვეული ცვლილებები ორნამენტსაც დაეტყობა—რელიეფური „სათვალისებრი“ სპირალი ახლა ორმაგი სპირალის ვარიანტებითაა წარმოდგენილი, თითქმის აღარ გვხვდება წყვილი ირიბი რელიეფური ზოლები, ნაკაწრითა და რელიეფით გამოყვანილი ზომომორფული, გეომეტრიული და სხვ. სახის ორნამენტი შედარებით გართულებულადაა მოცემული.

კიდევ უფრო გართულებულია ბოლო პერიოდის ორნამენტი. რელიეფური, ნაკაწრი, ჩაღარულ-ამობურცული და სხვ. ხერხებით კვლავ გვხვდება სპირალური, ზომომორფული და გეომეტრიული მოტივები, რომელიც ახლა უფრო მრავალფეროვანია და ჭურჭლის მთელ ტანს შემოუყვება. წამყვანი ჩანს ჭურჭლის სამნაწილადი ფორმა, თუმცა არსებობას განაგრძობს მომრგვალებული და ბიკონუსურ-ტანიანი ჭურჭლებიც.

ზოგადად, ასე გამოიყურება მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკის განვითარების სურათი, რომელიც, რასაკვირველია, არაა უნივერსალური და უფრო ამ კულტურის გავრცელების ძირითადი არეალის ძეგლებს შეესაბამება. მეტ-ნაკლები ერთიანობით იგი მტკვარ-

⁴⁸ Б. А. Куфтин, Археологические..., с. 115—116; ოთ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 116, გ. ფ ხ ა კ ა ძ ე, ქვემო ქართლის, ენეოლითი, გვ. 107; Б. Б. Пиотровский, Поселение медного века... с. 175; Э. В. Ханзадян, Элар-Дарани.

არაქსის კულტურის პერიფერიულ თუ ლოკალურ ჯგუფებზეც შეიძლება გავრცელდეს.

რაც შეეხება სამცხე-ჯავახეთს, რომელიც ამ კულტურის გავრცელების ძირითად არეალში შედის და ტიპიურ მტკვარარაქსულ კერამიკას შეიცავს, მისი ძეგლებისათვის ამგვარი პერიოდიზაციის გამოყენება სავსებით დასაშვებად მიგვაჩნია, მით უფრო, რომ ამირანის გორის სტრატეგრაფიული მონაცემებიც არ ეწინააღმდეგება მას.

სამცხე-ჯავახეთის ძეგლების შეფარდება ამირანის გორის სტრატეგიცირებულ მასალასთან და მთლიანად, მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების სქემასთან საშუალებას გვაძლევს ამ რეგიონში გამოვყოთ ადრებრინჯაოს ხანის ოთხი ქრონოლოგიური საფეხური:

I — ახალქალაქი; ზველი (ტაბ. 36, 1; 27, 1—4).

II — აბასთუმანის „ყანობილი“; ახალციხის ამირანის გორის II უბნის აღმოსავლეთი და დასავლეთი კიდეების სამარხების უმრავლესობა; XXXI შენობა; I ტერასის შენობებს ქვემოთ გამოვლენილი მასალის ნაწილი (ტაბ. 2, 5—8, 4—7, 9); აბასთუმანი (ტაბ. 34—7); ახალქალაქი (ტაბ. 36—3,4); ბენარა (ტაბ. 35—1,9).

III — ოკამი; ახალქალაქი; ზველის „სამარხი ყანები“; ახალციხის ამირანის გორის შენობები და II უბნის ზოგი სამარხი (ტაბ. 21—5,7).

IV — ახალციხის ამირანის გორის ორმოსამარხები (ტაბ. 21—2—4,6); ზველის „რაბათი“; ლოდობანა; თახუმთა; ახალქალაქი (ტაბ. 35—14, 19), ბალანთა (ტაბ. 33—1, 2, 4).

I. საფეხურს მიკუთვნებული ძეგლები სამცხე-ჯავახეთში ძალზე იშვიათია. სადღეისოდ არ გაგვაჩნია მონაცემები ამ დროის საცხოვრებლის ტიპის შესახებ. რაც შეეხება სამარხებს, ზველის მაგალითზე ჩანს, რომ ორმოსამარხები ყოფილა გამოყენებული. მცირედენი კერამიკული ნაწარმი წარმოდგენილია მორუხო-მოყვითალო ფერის, სქელკედლა ორიოდე ტოლჩითა და ქილისებრი ჭურჭლით. მათთვის დამახასიათებელია განიერი ცილინდრული ყელი, მომრგვალებული კორპუსი და ვიწრო, ბრტყელი ძირი. ამავე საფეხურს მიეკუთვნება ანალოგიური ტექნიკური ნაკეთები თიხის მრგვალი ფორმის სარქველიც. ეს მასალა ახლო პარალელებს პოულობს დიდუბე-კიკეთის რიგის ძეგლებში. თითქმის ზუსტად ასეთივე ჭურჭლებია აღმოჩენილი კიკეთის, თამარისის⁴⁹, სამშვილდის⁵⁰ და სხვ. ადრეულ ძეგლებზე. ამავე რიგის ძეგლების მასალაში პოულობს ახლო ანალოგებს

⁴⁹ გ. ფხაკაძე, დასაბ. ხაშრომი, ტაბ. 15.

⁵⁰ გ. მირცხულავა, სამშვილდე, ტაბ. 13,3; 29, 8; 38, 7.

ზველის ტოლჩაზე მოცემული რელიეფური ზომომორფული გამოსახულებაც, რომელიც ყველაზე მეტად სამშვილდის სამაროვნის ერთი ჭურჭლის ორნამენტს ემსგავსება⁵¹.

როგორც ცნობილია, დიდუბე-კიკეთის რიგის ძეგლები უმთავრესად ქვემო ქართლსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზეა თავმოყრილი⁵². სამცხე-ჯავახეთის მოსაზღვრე ეს რაიონი მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების ერთ-ერთ უმთავრეს კერადაა მიჩნეული⁵³. რამდენადაც ჩვენი მასალა ფორმითა და განსაკუთრებით, რელიეფური ორნამენტის არსებობით ყველაზე მეტად სწორედ ქვემო ქართლურ ნაწარმს უახლოვდება, საშუალება გვეძლევა სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიის აღმოსავლეთი ნაწილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ფორმირების არეალში შევიყვანოთ და უარვყოთ აქ ამ კულტურის გამოჩენის შიდა ქართლური გზის ვარიანტი⁵⁴, რადგან შიდა ქართლურ ჭურჭლებს არ ახასიათებს რელიეფური ორნამენტი⁵⁵.

II საფეხურის ძეგლები წინასაგან განსხვავებით უფრო მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია. ამ დროის ძეგლები სამცხე-ჯავახეთის მრავალ პუნქტშია მიკვლეული. ნასახლარები უმთავრესად მთის ფერდობზეა განლაგებული. საცხოვრებლად გამოყენებულია ოთხკუთხა ფორმის, ქვის საფუძველზე ალიზით ნაგები შენობები, რომლებიც ფერდობის შესაბამისად ტერასულად იყო განლაგებული. სამარხებს კი ქვაყუთები და ნალისებრი ფორმის ქვის აკლდამები წარმოადგენდა. ამიერკავკასიის მაგალითზე ჩანს, რომ ნალისებრი აკლდამები მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურზეა გავრცელებული⁵⁶.

ამ საფეხურზე წამყვანი უკვე შავპრილა ვარდისფერსარჩულიანი კერამიკა ჩანს. იგი წარმოდგენილია საშუალო ან მომცრო ზომის ბიკონუსურტანიანი ჭურჭლებით, რომელთათვისაც დამახასიათებელია ოდნავ გადაშლილი „წაკვეთილი“ პირი, განიერი ცილინდრული ყელი. წიბოიანი მუცელი და ვიწრო ძირი. ბიკონუსურის გვერდით არსებობას განაგრძობს მომრგვალებულტანიანი ჭურჭლებიც, რომლებიც გარკვეულ სიახლოვეს წინა საფეხურის ჭურჭლებთან ამჟღავნებს. როგორც ბიკონუსურ, ისე მომრგვალებულტანიან ჭურჭლებს ყელის ბოლოსა და მხარზე მიძერწილი აქვს ნახევარსფერული ფორმის ყუ-

⁵¹ გ. მირცხულავა, სამშვილდე, ტაბ. 15.

⁵² ოთ. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, გვ. 224.

⁵³ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 82.

⁵⁴ იქვე, გვ. 110.

⁵⁵ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 61; გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, გვ. 96.

⁵⁶ გ. ფხაკაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 138; Э. В. Ханзаян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 152.

რები, რითაც ემსგავსება წინა და მომდევნო საფეხურის ნაწარმს. წამყვანი მაინც ზურგწიბოანი ფორმის ყურები ჩანს. იგი მომცრო ზომის ჭურჭლებზე გვხვდება და პირთან მიერთებისას სამკუთხა მოედანს ქმნის.

ამ დროის ბიკონუსურტანიანი ჭურჭლები ახლო დგას ხიზანანთ გორის D ფენის მასალასთან. ეს ფენა, მის ქვეშ მდებარე E ფენის მასალისაგან გამოირჩევა ბიკონუსურტანიანი ჭურჭლების არსებობით⁵⁷. უახლოვდება აგრეთვე ბეშთაშენის და ოზნის ადრეულ კერამიკას⁵⁸. ნიშანდობლივია, რომ მსგავსი ფორმის ჭურჭლები ძალზე დამახასიათებელია ქარაზის ქვედა ფენებისათვის⁵⁹. კავშირი ჩანს ქულბაქების კერამიკასთანაც, რომლის გარდამავალი ბუნება კარგად შეინიშნება, ერთი მხრივ, დიდუბე-კიკეთის, მეორე მხრივ, კი შიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული ხანის მასალასთან სიახლოვის გამო⁶⁰.

ზურგწიბოიანი ყურებიც, როგორც კიკეთის სამაროვანზე მიღებული სტრატეგრაფიული მონაცემები მოწმობს, დიდუბე-კიკეთის მოგვიანო საფეხურზე იწყებს გამოჩენას და შემდგომშიაც განაგრძობს არსებობას⁶¹. ამგვარი ყურები, უცნობი ხიზანანთ გორის E ფენისათვის, სწორედ D ფენაში ჩნდება და შემდგომ ახასიათებს კიდევ შიდა ქართლურ ნაწარმს⁶².

როგორც ვხედავთ, ამ საფეხურის ჭურჭლები ფორმით ემსგავსება მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული ეტაპის ადრეული ძეგლების მასალას, ამავე დროს ინარჩუნებს კიდევ დიდუბე-კიკეთის კერამიკისათვის დამახასიათებელ ნიშნებსაც. ამ მხრივ, საინტერესოა ორნამენტის ხასიათის მიდრეკილებაც ადრეული ხანის შემკობისაკენ. ახლაც ვხვდებით რელიეფურ ზოომორფულ გამოსახულებას ჭურჭლის მხარზე. მართალია, მსგავსი შემკობა ამ კულტურაში დიდხანს განაგრძობს არსებობას, მაგრამ თავისი რეალისტური ხასიათით იგი მეტ საერთოს მაინც დიდუბე-კიკეთის მოგვიანო პერიოდის მასალებში პოულობს. ორნამენტის ისეთი მოტივიც, როგორიცაა ჭურჭლის მხარზე მიძერწილი ორი წყვილი ირიბი რელიეფური ზოლი, ამავე ხანის კერამიკის შემკობას უკავშირდება. მსგავსი ორნამენტი ცნობილია სამ-

⁵⁷ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

⁵⁸ Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 19, 8—10; 39—110; 40—120.

⁵⁹ H. Z. Kosay, K. Turfan; დასახ. ნაშრომი, გვ. 412—413.

⁶⁰ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 102.

⁶¹ გ. ფხაკაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 83.

⁶² ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

შვილდის, დაბლა-გომის, ელარის, ზაგლიკის და სხვ. ადრეული ძეგლების მასალაზე. საყურადღებოა, რომ ადრეული ხანის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი ეს ორნამენტი მოგვიანებით თითქმის მთლიანად ქრება.

ადრეული ტრადიციების არსებობაზე მეტყველებს წეროებთან და ირიბ რელიეფურ ზოლებთან კომბინაციაში მოცემული ორნამენტის სხვა ხერხიც — ფოსოები და კოპები. აღნიშნულის გარდა, ამავე საფეხურზე ვხვდებით ჭურჭლის მხარს შემოყოლებულ წყვილ ამოკაწრული ხაზებსაც, რომელიც მომდევნო ხანაში გაცილებით გართულებულ სახეს იღებს.

ამავე საფეხურის თიხის დანარჩენი ნაწარმიდან აღსანიშნავია ფრაგმენტებად წარმოდგენილი მრგვალი შვერილიანი კერები. საინტერესოა, რომ ისინი აღარ ჩანს ჩვენ III საფეხურის მასალაში და მხოლოდ IV საფეხურზე იჩენს ისევ თავს. კერებთან ერთად ვხვდებით ცხვრისა და ხარის ქანდაკებებსა და ზესადგრებს.

ლითონის ნივთები წარმოდგენილია სპილენძის სატევრისპირებით, ღეროიანი შუბისპირითა და ბრტყელი ცულით. აქვეა სპილენძის, ვერცხლისა და ტყვიის სამკაულებიც.

სატევრები ბრტყელია, ყუნწიანი, შუა ქედისა და სახელურზე ნახვრეტის გარეშე. მსგავსი სატევრისპირები ამიერკავკასიაში უძველესადაა მიჩნეული⁶³. ახალციხის ამირანის გორაზე აღმოჩენილი ეს სატევრები ტიპოლოგიურად საჩხერის ადრეულ სამარხებსა და ხიზანანთ გორის D ფენის იარაღებს შორის თავსდება⁶⁴. ღეროიანი შუბისპირი და ბრტყელი ცულიც ამიერკავკასიურ მსგავს იარაღებში, ერთ-ერთ ადრეულ ტიპს წარმოადგენს⁶⁵.

ლითონის სამკაულებში აღსანიშნავია ბიკონუსური ფორმის მძივები, ერთნახევრიანი ან მრავალხვიანი ზამბარები, წვრილი რგოლები და ლუზისებრი საკიდები. ეს უკანასკნელი უახლოვდება რა საჩხერის ადრეული სამარხებისა და ურბნისის სამარხულ მასალას, შედარებით მოგვიანო ხანის კერამიკაზე მოცემულ შემკობასაც ემსგავსება.

არსებობის უფრო ფართო დიაპაზონი აქვს პასტისა და ქვის მძივებს, რომელთა ნაწილი ზუსტად იმეორებს განსხვავებული პერიოდების სამკაულთა ფორმას. ამ მძივების უმეტესობა ორი მხრი-

⁶³ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 156.

⁶⁴ გ. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

⁶⁵ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 168; Т. Н. Чубинишвили, Т. Н. Татишвили, О. С. Гамбашидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125.

დანაა გაბურღული, რაც მძივების დამუშავების არქაულ ტექნიკადაა მიჩნეული⁶⁶.

ქვის სხვა ნივთებიდან ვხვდებით ობსიდიანისა და კაჟის სამკუთხა ფორმის შუბისპირებსა და ყუნწიან ისრისპირებს.

როგორც ცნობილია, მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ ხანებში უფრო ყუნწიანი ისრისპირებია გავრცელებული, მოგვიანოდ კი მას ასიმეტრიულად ფუძეამოღარული ისრისპირი ცვლის⁶⁷.

შედარებით იშვიათია ძვლის ნაწარმი, რომელიც კვირისტავებით, ცხვრის ლულოვან ძვალზე ჩამოყალიბებული მახათებით, სადგისებითა და სხვა ნივთებითაა წარმოდგენილი. იგი სავსებით ანალოგიურია მომდევნო საფეხურების ნაწარმისა, რის გამოც ქრონოლოგიური განსაზღვრისათვის ნაკლებ მნიშვნელოვანია.

ამ საფეხურზე გრძელდება კავშირი ქვემო ქართლთან, განსაკუთრებით კი — თრიალეთთან. ორივეგან გავრცელებულია ქვის შენობები, ქვაყუთები და ნალისებრი ფორმის აკლდამები. მკვეთრად დიფერენცირებულტანიანი ბიკონუსური ჭურჭლებიც მორთული წეროებით, რელიეფური ირიბი ზოლებით, კოპებითა და ფოსოებით ამ ორი რაიონის სიახლოვეზე მიუთითებს. მიუხედავად ამისა, შეინიშნება გარკვეული სხვაობაც — ქვემო ქართლში ფართოდ გავრცელებული სპირალური ორნამენტი ჩვენ მასალაში არ ჩანს. უცხოა სამცხე-ჯავახეთისათვის ქვემო ქართლში დადასტურებული მრგვალი ფორმის შენობებიც.

ქვემო ქართლის პარალელურად ურთიერთობა შეინიშნება შიდა ქართლთანაც, რომელთანაც სამცხე-ჯავახეთის ძეგლებს აახლოვებს ოთხკუთხა ფორმის შენობების არსებობა, მრგვალი შვერილიანი კერები და ჭურჭლის ზოგიერთი ფორმა. შიდა ქართლის ანალოგიური ჭურჭლების მსგავსად ამ საფეხურის კოჭობებისა და ქოთნების ნაწილს აქვს ბიკონუსური ტანი და გადაშლილი, არადიფერენცირებული კორპუსის ზედა ნაწილი (ტაბ. 20—1, 8; 19—3, 9). ამგვარი ფორმის ჭურჭლები ძალზე დამახასიათებელია შიდა ქართლისათვის და ნაკლებად იჩენს თავს ქვემო ქართლისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის თანადროულ მასალაში, სადაც წამყვანი, მკვეთრად დიფერენცირებულტანიანი ჭურჭლებია. სამცხე-ჯავახეთის ამ ნაწარმსაც მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების სამხრეთი რაიონებისათვის დამახასიათებელი ორნამენტი გააჩნია (რელიეფური წეროები, ირიბი

⁶⁶ Г. Г. Леммлен, Техника сверления каменных бус из раскопок на Кавказе, КСИИМК, 18, 1947, с. 24—26.

⁶⁷ ოთ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 88.

ზოლები, კოპები, ფოსოები). ის ფაქტი, რომ შიდაქართლური ფორმის მქონე ჭურჭლებზე სამხრეთული ხასიათის შემკულობაა მოცემული, გვიჩვენებს, რომ ამ პერიოდის სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე ხდებოდა ამ ოლქებისათვის დამახასიათებელი ტრადიციების შერწყმა.

ჩვენი მასალის შიდაქართლურთან კავშირი განსაკუთრებით კარგად აისახა ლითონის ნაწარმით. სატევრისპირები და სამკაულები ახალციხის ამირანის გორიდან და ზველიდან სავსებით ისეთივეა, როგორც ურბნისისა და საჩხერის ცალები.

ჩამოთვლის მიუხედავად, შიდა ქართლი ზოგიერთი ნიშნით მნიშვნელოვან სხვაობასაც ავლენს. მაგალითად, ოთხკუთხა არქიტექტურის არსებობის მიუხედავად, შიდა ქართლში განსხვავებული სამშენებლო მასალა გამოიყენება. სხვაობა ჩანს იქ ქვაყუთებისა და ქვის ნაღისებრი აკლდამების არსებობის გამოც.

ამავე საფეხურზე ახლო კავშირი ჩანს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიასთანაც. განსაკუთრებულ სიახლოვეს იჩენს ისეთი ადრეული ძეგლი, როგორიცაა ქარაზი. აქ, ისევე როგორც სამცხე-ჯავახეთში, არ გვხვდება მრგვალი არქიტექტურა და მთლიანად ქვის ოთხკუთხა ფორმის შენობებია გავრცელებული⁶⁸. მისი ქვედა ფენებისათვის დამახასიათებელია მსგავსი — ცილინდრულყელიანი და ბიკონუსურტანიანი ჭურჭლები შემკული ფოსოებით, ირიბი ზოლებით, კოპებით და სხვ. თუმცა, ჩვენგან განსხვავებით, იგი უფრო მდიდრულადაა ორნამენტირებული. ჩვენ მასალაში არ ჩანს ქარაზისათვის კარგად ცნობილი რელიეფური სპირალური ორნამენტიც. მისი მრგვალი შვერილიანი კერებიც რამდენადმე განსხვავდება ჩვენი და შიდაქართლური ცალებისაგან.

რაც შეეხება სომხეთის, აზერბაიჯანისა და ჩრდილო-დასავლეთ ირანის მეტ-ნაკლებად თანადროულ ძეგლებს, ისინი ჩვენ მასალებს ზოგადად ემსგავსება, რაც ქრონოლოგიური სიახლოვით უფრო უნდა იყოს გამოწვეული, ვიდრე მჭიდრო კულტურული ერთიანობით.

უმთავრესად ამით განისაზღვრება კავშირურობის მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების იმ რაიონებთან, რომელთა ძეგლებიც ყველაზე მეტ სიახლოვეს იჩენს სამცხე-ჯავახეთის II საფეხურის თანადროულ ძეგლებთან.

ამავე საფეხურის ძეგლებში რამდენადმე განცალკევებით დგას აბასთუმანის „ყანობილის“ ნასახლარი, რომელიც ამ საფეხურის უადრეს ძეგლს უნდა წარმოადგენდეს. აქ აღმოჩენილი კერამიკული

⁶⁸ H. Z. Kosay, K. Turfan, დასახ. ნაშრომი, გვ. 349.

მასალა ორ, ერთმანეთისაგან მკვეთრად გამორჩეულ ნაწარმს შეიცავს, ერთი შავპრიალა ვარდისფერსარჩულიანი ტიპური მტკვარარაქსული, ნაწარმია, მეორე — მორუხო-მოვარდისფრო, უხეშუდაპირიანი სხვადასხვა ზომის ჭურჭლის ფრაგმენტებია, რომლისთვისაც დამახასიათებელია გადაშლილი თხელი პირი, არადიფერენცირებული, გამობერილი კორპუსი და ბრტყელი ან მომრგვალებული ძირი. კეცში მრავლად ურევია ქვიშა, კვარცი, ქარსი და სხვ. არაორგანული მინარევი. ამ ჯგუფთან ერთიანდება ბირთვისებრტანიანი და მრგვალძირიანი ერთი, ძალზე ფაქიზად დამუშავებული და წითლად შეღებილ-ზედაპირიანი ჭურჭელიც. საქმე ისაა, რომ მეორე ჯგუფის ეს არამტკვარარაქსული ნაწარმი ერთადაა წარმოდგენილი დასავლეთ საქართველოს გამოქვაბულების მასალებში და, თავის მხრივ, მაიკოპის კულტურის ადრეული ნამოსახლარების ნაწარმსაც უკავშირდება და ეს კავშირი იმდენად საგრძნობია, რომ მაიკოპის კულტურის ფორმირება ზოგიერთმა ავტორმა უფრო სამხრეთ რაიონებში ივარაუდა⁶⁹.

აბასთუმნის „ყანობილის“ ქრონოლოგიური განსაზღვრისათვის მნიშვნელოვანია აქ მტკვარარაქსული ნაწარმის არსებობა; ეს შავპრიალა ვარდისფერსარჩულიანი კერამიკა ფრაგმენტულობისა და ზედ ორნამენტის არარსებობის მიუხედავად გვიჩვენებს, რომ იგი მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე ადრეული არ უნდა იყოს.

როგორც ცნობილია, დასავლეთ საქართველოს (იმერეთი) გამოქვაბულებში აღნიშნული ჯგუფის კერამიკა მის ზედა ჰორიზონტებშია თავმოყრილი. აქ წარმოდგენილი მტკვარ-არაქსული კერამიკა მოყვითალო-მორუხო ფერისაა და საკმაოდ ადრეული ნიშნებით ხასიათდება⁷⁰. იგი აშკარად უფრო ადრეული ჩანს აბასთუმნის „ყანობილის“ ამავე კულტურის ნაწარმზე.

ანალოგიური შემთხვევა დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს კულტურების შეხვედრისა დადასტურებულია შიდა ქართლშიც — ხიზანანთ გორის E ფენაში⁷¹. აქაც მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ეტაპის კერამიკა თანაარსებობს დასავლეთ საქართველოს გამოქვაბულებისათვის დამახასიათებელ ნაწარმთან და დროით წინ უსწრებს „ყანობილის“ მასალას.

მართალია, აბასთუმნის ნასახლარზე გაცილებით მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი, მტკვარარაქსულისაგან განსხვავებული ხა-

⁶⁹ А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья. М., 1965, с. 150.

⁷⁰ ლ. ნებერიძე, დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი, თბ., 1978, გვ. 90.

⁷¹ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

სიათის ქვის ინდუსტრიაა აღმოჩენილი, რომელიც გაცილებით არქაულ ნიშნებს ატარებს, მაგრამ ეს, როგორც დასავლეთ საქართველოს გამოქვაბულების მასალაზე დაკვირვებითაა შენიშნული, ბუნებრივი პირობებით განსაზღვრულ სამეურნეო ხასიათის ტრადიციებს უფრო ასახავს, ვიდრე ქრონოლოგიურ მომენტს⁷².

ამრიგად, აბასთუმნის „ყანობილის“ ნასახლარი წარმოადგენს დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის კულტურების შეხვედრის პუნქტს, II საფეხურის საწყისი ხანებით შეიძლება განისაზღვროს. თუ რომელ კულტურულ წრეს მიეკუთვნებოდა დასავლეთ საქართველოს მომიჯნავე სამცხე-ჯავახეთის ეს რაიონი უფრო ადრეულ ხანაში, მასალის უქონლობის გამო რაიმეს თქმა შეუძლებელია. II საფეხურის საწყის ხანაში კი დასავლური კულტურის აქ არსებობა აშკარაა და აბასთუმნის გარდა იგი ჯავახეთშიც (ახალქალაქი) ჩანს. იქ კი, როგორც ვიცით, მანამდე მტკვარ-არაქსის კულტურა იყო გავრცელებული.

დასავლეთ საქართველოს ეს კულტურა, როგორც ჩანს, უფრო მკვეთრად სამცხე-ჯავახეთის მოსაზღვრე ზოლში ვრცელდება; რეგიონის სიღრმეში იგი ნაკლებად აღწევს და რამდენადმე მოგვიანებით საერთოდ წყვეტს კიდევ აქ თავის არსებობას, რაც, შესაძლოა მტკვარ-არაქსის კულტურის გაძლიერებით აიხსნებოდეს. ანალოგიური სურათი ჩანს შიდა ქართლშიც, ხიზანანთ გორის E ფენაში ერთადაა წარმოდგენილი დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის მასალები, მოგვიანებით კი მთლიანად ქრება დასავლური ელემენტი და მის ადგილს მტკვარ-არაქსის კულტურა იკავებს⁷².

III საფეხურის ძეგლებიც საკმაო რაოდენობითაა დაფიქსირებული. ნამოსახლარების უმეტესობა მთის ფერდობებზე გვხვდება კვლავ განაგრძობს არსებობას ტერასულად განლაგებული ქვის ოთხკუთხა ფორმის შენობები. ხდება ნამოსახლარების გამსხვილება. ახალციხის ამირანის გორის მაგალითზე ჩანს, რომ ცალკეა გამოყოფილი სამლოცველო, სამეურნეო დანიშნულების ზოგი ნაგებობა და სხვ. სამარხებად გამოყენებული ჩანს ქვაყუთები და ორმოსამარხები. ეს უკანასკნელი ბოლო IV საფეხურზეც განაგრძობს არსებობას.

III საფეხურზე ჩნდება ახალი ტიპის ჭურჭლები — სამყურა ქოთნები და დიდი ზომის დერგები. ამ საფეხურის კერამიკას ფორმებისა და ორნამენტის ნაირგვარობა ახასიათებს. დაახლოებით თანაბარი რაოდენობით გვხვდება შავპრილა ვარდისფერსარჩულიანი და

⁷² ოთ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 56.

⁷² ი. კ ი კ ვ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

მოვარდისფრო პრიალა კერამიკა, იგივე ტექნიკით დამუშავებული, როგორც წინა საფეხურის ჭურჭლები.

წინასაგან განსხვავებით, ახლა ზოგიერთი მნიშვნელოვანი სხვაობა შეინიშნება. ამ მხრივ, განსაკუთრებით აღსანიშნავია აქ სამნაწილადტანიანი ჭურჭლების გამოჩენა, რითაც მეტი საერთო IV საფეხურის მასალასთან ჩანს.

III საფეხურის ჭურჭლებს შედარებით მეტად გადაშლილი პირი და მხრისკენ გაფართოებული ყელი უჩნდება, რაც მათ მომდევნო ხანის მასალასთან უფრო აკავშირებს ისევე, როგორც ლენტური და „მუხლისებრი“ ყურების არსებობა. წინა საფეხურთან შედარებით სხვაობა ჩანს ორნამენტშიც. ახლა აღარ გვხვდება ჭურჭლის მხარზე დაძვრწილი ირიბი რელიეფური ზოლები, ძალზე იშვიათია მრგვალი ფოსოებიც. სიახლეა მოზრდილ ჭურჭლებზე რელიეფური ორმაგი სპირალის გამოჩენაც. მისი უადრესი ტიპი — „სათვალისებრი“ სპირალი თავს იჩენს ჯერ კიდევ დიდუბე-კიკეთის რიგის მასალებში და ხშირად კომბინირებს ირიბ რელიეფურ ზოლებთან და ფოსოებთან ერთად, ე. ი. იმ ორნამენტთან ერთად, რომელიც II საფეხურის ჭურჭლებისათვის იყო დამახასიათებელი. მოგვიანოდ კი „სათვალისებრი“ სპირალი რამდენადმე იცვლის სახეს, ჩნდება ორმაგი სპირალის სხვადასხვა ვარიაციები, რომლის ერთ-ერთ ვარიანტს ახალციხის ამირანის გორის III საფეხურს მიკუთვნებული მასალის შემკობა უნდა წარმოადგენდეს. ამას გარდა, ჩნდება ადრე უცნობი ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტიც, რომლითაც უმეტესად სამკუთხა და ტეხილხაზოვანი სახეებია გამოყვანილი.

ორნამენტის დატანის ამგვარი ტექნიკა მტკვარ-არაქსის კულტურის მოგვიანო პერიოდის ამსახველადაა მიჩნეული⁷³. ნიშანდობლივია, რომ იგი ჩნდება ქვაცხელას, ამირანის გორას და სხვ. სტრატეგიურებული ძეგლების ზედა ფენებში. იგი არსებობას მომდევნო საფეხურზეც განაგრძობს.

რელიეფური და ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტის გარდა ამ საფეხურზე კარგადაა წარმოდგენილი ნაკაწრით გამოყვანილი დაშტრიხული სამკუთხედები, ტეხილხაზოვანი ლენტები, „Z“-ბრი მოტივები და სხვ. გვხვდება წეროსა და თხის სტილიზებული სახეებიც. ამგვარი შემკობით, ამ პერიოდის ჭურჭლები იმდენად ემსგავსება მომდევნო საფეხურის ჭურჭლებს, ახალციხის ამირანის გორაზე მიღებული სტრატეგრაფიული მონაცემები რომ არა, მათი ერთმანეთისაგან გამოყოფა გაჭირდებოდა.

იმ მკვეთრი სხვაობის მიუხედავად, რითაც III საფეხურის ჭურ-

⁷³ გ. ფხაკაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 93.

ქლები წინარე საფეხურის მასალისაგან გამოიყოფა, რაც მათ შორის ქრონოლოგიური ხარვეზის არსებობის მაჩვენებლად მიგვაჩნია, მაინცაა შესაძლებელი ზოგიერთი მსგავსების დანახვა. ამ მხრივ, აღსანიშნავია ისეთი ნიშნების ერთობლიობა, როგორიცაა გადაწეული „წაკვეთილი“ პირი, მხრისგან გამოყოფილი განიერი ცილინდრული ყელი, ვიწრო ძირი და სხვ. ზურგწიბოიან ყური პირთან მიერთებისას აქაც სამკუთხა მოედანს ქმნის. აქვე შეიძლება დავუმატოთ ჭურჭლის მხარეზე ან კორპუსზე მოპირდაპირე მხარეს მიძერწილი ორი მომცრო კოპის არსებობაც. ყოველივეს ეს გარკვეული ტრადიციების გაგრძელებას უნდა ნიშნავდეს.

ამ დროის თიხის კერები წარმოდგენილია მრგვალი ფორმის ბორღურჩიანი და შუაგულამოღებული ტიპებით. აქვეა კერად გამოყენებული თიხატკეპნილი ორმოებიც. ამ საფეხურზე თითქოს აღარ ჩანს მრგვალი შვერილებიანი კერა.

კერებთან დაკავშირებული ნივთებიდან აღსანიშნავია რქისებრი, ცილინდრულ-ბლოკისებრი, მრგვალი შუაგულამოღებული და ნალისებრი ფორმის ანტროპომორფული ზესადგრები. მათი უმეტესობა საკმაოდ დიდხანს არსებობს მტკვარ-არაქსის კულტურაში და ამდენად, კარგავს ქრონოლოგიური განმსაზღვრელის ღირებულებას.

რაც შეეხება ანტროპომორფულ შვერილიან ნალისებრ სადგრებს, მათ უმეტესად ამ კულტურის მოგვიანო საფეხურზე ვხვდებით.

თიხის სხვა ნაწარმიდან აღსანიშნავია მრგვალი ფორმის სარქველები, ცალგვერდგახსნილი ტაფები, ცხვრის ქანდაკებები, ურმის თვლის მოდელები, შუბისა და ბრტყელი ცულის ყალიბები.

ლითონის ნივთები წარმოდგენილია ერთნახევრიანი ხვიებით, ნახევარმთვარის ფორმის თავიანი სპილენძის საკინძით, ოთხწახნაგა ისრისპირებითა და ნემსებით. ამავე საფეხურს უნდა ეკუთვნოდეს ახალციხის ამირანის გორაზე ნაპოვნი სპილენძის ნამგლისპირიც, რომელსაც პარალელები ამ კულტურის მოგვიანო ეტაპზე ეძებნება. აღსანიშნავია ფუძემოლარული კაყის ან ობსიდიანის ისრისპირების გაჩენაც, რაც, ასევე, მტკვარ-არაქსის კულტურის სწორედ მოგვიანო ეტაპს ახასიათებს. აქვეა ნავისებრი ხელსაფქვავეები, რიყის ქვის სანაყსაბეგველები, კაყის ნამგლის ჩასართები და სხვ.

ძვლის ნაწარმს შეადგენს მცირერიცხოვანი სადგისები და კვირისტავეები, სავსებით ანალოგიური წინა საფეხურის მასალასთან.

ამ საფეხურზე კვლავ ჩანს ახლო კავშირი შიდა ქართლთან, საერთოა ნაგებობათა ოთხკუთხა ფორმა, ორმოსამარხები, მრგვალი ფორმის ბორღურჩიანი კერები. ნაკაწრით ან ამოღარვით გამოყვანილი ტეხილხაზოვანი ორნამენტით შემკული ამ ოლქების სამნაწილადტა-

ნიანი მომცრო ზომის ჭურჭლებიც ძალზე ემსგავსება ერთმანეთს⁷⁴. შიდა ქართლისათვის ძალზე დამახასიათებელი სამყურა ჭურჭლები, ცალგვერდგახსნილი და შედრეკილგვერდიანი ტაფები ასევე კარგადაა წარმოდგენილი ჩვენ მასალებში.

ამირანის გორისა და ქვაცხელას B ფენის კერამიკა ხშირადაა შემკული ფართო ღარებით, რაც ზოგ მკვლევარს გარკვეულ ჩრდილოურ გავლენებზე აფიქრებინებს⁷⁵. მაგრამ, რამდენადაც ამგვარი ორნამენტი კარგადაა ცნობილი მტკვარ-არაქსის კულტურაში ადრეული ხანიდანვე და ამასთან, იგი ადგილობრივ კულტურის წრეში ჩამოყალიბებულ ფორმებზეა მოცემული, ჩრდილოური გავლენები ნაკლებ სარწმუნოა. იგი უფრო ტრადიციული ტექნიკური ხერხების ადგილობრივ განვითარებაზე უნდა მიუთითებდეს.

ჩამოთვლილი ერთიანობის მიუხედავად სამცხე-ჯავახეთის კავშირს შიდა ქართლთან მაინცდამაინც არ უნდა გაესვას ხაზი იქ ისეთი მნიშვნელოვანი ელემენტების არარსებობის გამო, როგორიცაა სპირალური ორნამენტი, კოპები, ფოსოები, ნალისებრი ფორმის ანტროპომორფული ზესადგრები და სხვ.

ამ მხრივ, მეტი საერთო ქვემო ქართლთან, განსაკუთრებით კი თრიალეთთან ჩანს: ორივეგან თავს იჩენს ქვით ნაგები შენობები და სამარხები, მრგვალი ფორმის შუაგულამოღებული კერები, თიხის ზოგი სადგარი. ახლოა ჩაღარულ-ამოზურცული ორნამენტით შემკული სამნაწილადი ჭურჭლებიც. თუმცა, შეინიშნება სხვაობაც. ქვემო ქართლში კვლავ განაგრძობს არსებობას ორნამენტის ჩვენთვის უცნობი სახე — რელიეფური „სათვალისებრი“ სპირალი⁷⁶. უცნობია ქვემო ქართლისათვის ანტროპომორფული ზესადგრებიც. მის კერამიკაზე ხშირად ჩაღარვა-ამოზურცვით გამოყვანილია ე. წ. „დროშისებრი“ ორნამენტი, რაც, ჩვენგან განსხვავებით, მის სომხეთის მთიანეთთან მჭიდრო კავშირზე უფრო მიუთითებს⁷⁷. მიუხედავად ამ განსხვავებისა, ჩვენ ძეგლებს სომხეთის მთიანეთისა და საერთოდ, მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთ რაიონების თანადროულ ძეგლებთან მჭიდრო ურთიერთობა გააჩნია.

როგორც ცნობილია, მტკვარ-არაქსის კულტურის სომხეთის მთიანეთში გავრცელებული ვარიანტი ამ პერიოდში ფართო განფენას

⁷⁴ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, ტ. IV.

⁷⁵ M. Kelly-Buccellati, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54.

⁷⁶ გ. გობეჯიშვილი, თეთრიწყაროს ნასახლარი, გვ. 65; სურ. 26.

⁷⁷ ლ. დლონტი, თ. კილურაძე, დანგრეული გორა, „ძეგლის მეგობარი“, № 30, 1972, გვ. 56.

იწყებს და მის გარდა მოიცავს მომიჯნავე ოლქებსაც⁷⁸. მისთვის დამახასიათებელი კერამიკა თავს იჩენს ქვემო და შიდა ქართლშიაც.

გარკვეული გავლენა იგრძნობა სამცხე-ჯავახეთზეც. ამ დროს სომხეთის მთიანეთსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის ძეგლებზე წარმოდგენილია სამნაწილადი ჭურჭლები, რომლებზეც ჩაღარვა-ამოხურცვით, დაბალი რელიეფითა და ნაკაწრით გამოყვანილია სწორედ სამცხე-ჯავახეთის ამ საფეხურის მასალებისათვის დამახასიათებელი ორნამენტი⁷⁹.

მასში აღსანიშნავია წეროები, თხები, სპირალები, ფოსოები, კოპები და სხვ., რომელთაგან ზოგი აგრძელებს მტკვარ-არაქსის კულტურის ჯერ კიდევ ადრეულ საფეხურზე არსებულ, ადგილობრივი ხერხებით შესრულებულ უძველეს ირანო-მესოპოტამიურ (ზოომორფული) და ბალკანო-დუნაისპირულ (სპირალური) კულტურულ წრებში შემუშავებულ ტრადიციებს.

სომხეთსა და ანატოლიაში აღმოჩენილი ნალისებრი ფორმის ანტროპომორფული ზესადგრებიც სირო-პალესტინურ ცალებთან ერთად ყველაზე ახლო კავშირს ახალციხის ამირანის გორის სადგარებთან ავლენს⁸⁰. ამას გარდა, სამცხე-ჯავახეთის ძეგლები სომხეთისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის ძეგლებს უახლოვდება სამშენებლო მასალად ქვისა და ალიზის გამოყენებითაც, თუმცა ოთხკუთხა ნაგებობების შენების ტრადიციებით მეტი მსგავსება ანატოლიასთან უფრო ჩანს.

სომხეთის მთიანეთისაგან ჩვენს ძეგლებს გამოყოფს ასევე ჩვენში სამფება სადგარების არარსებობაც. სამცხე-ჯავახეთის ჭურჭლებიც სომხეთის მასალებისაგან ნაკლებად გამოხატული სამნაწილადობით, სათვალისებრი სპირალის არარსებობითა და საერთოდ, უფრო ღარიბი ორნამენტითაც განირჩევა.

ჩვენთან არ გვხვდება სომხეთის მთიანეთისათვის ძალზე დამახასიათებელი „დროშისებრი“ ორნამენტიც. ყოველივე ეს, როგორც ამირანის გორის მასალაზე დაკვირვებითაცაა შენიშნული, გვაფიქრებინებს, რომ სამცხე-ჯავახეთში სომხეთის მთიანეთის გავლენა მაინცდამაინც ძლიერი არ უნდა ყოფილიყო⁸¹ და იგი ადგილობრივ ტრადიციებზე განვითარებული უფრო ჩანს.

კიდევ უფრო შესამჩნევი და მასშტაბურია საგარეო ურთიერთო-

⁷⁸ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გ. 141.

⁷⁹ Э. В. Ханзаян, Культура Армянского нагорья..., с. 62.

⁸⁰ С. Сардарян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72; S. Hood, დასახ. ნაშრ., ტაბ. II; R. Amiran, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70.

⁸¹ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 142.

ბანი სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ბოლო — IV საფეხურზე, რომლის ცალკე გამოყოფაც, წინა პერიოდის მასალასთან ახლო კავშირის მიუხედავად, მაინცაა შესაძლებელი, ერთი მხრივ, ტრადიციული მტკვარარაქსული, ხოლო, მეორე მხრივ, კი არამტკვარ-არაქსული ნაწარმის არსებობის გამო. ამასთან, ამ დროის კერამიკულ მასალაში ჩნდება რიგი იმ ნიშნებისა, რომელიც მომდევნო-შუაბრინჯაოს ხანის კერამიკული კომპლექსებისთვისაცაა დამახასიათებელი.

ამ საფეხურის შენობების ტიპის შესახებ გარკვეული მონაცემები არ გავაჩნია. ცნობილია მხოლოდ, რომ მის ასაგებად კვლავ გამოიყენებოდა ქვა და ალიზი, დასაკრძალავად კი მიწაყრილიანი ორმოსამარხები იხმარებოდა.

ღარიბი არაკერამიკული მასალა ბრინჯაოს ორიოდ სამკაულითაა წარმოდგენილი.

თიხის მტკვარარაქსული ნაწარმიდან აღსანიშნავია შვერილიანი კერის ფრაგმენტები, მრგვალი ფორმის ბრტყელი სარქველები და სხვ.

ამავე კულტურას მიკუთვნებულ ჭურჭელთა ფორმებზე მსჯელობა ყველაზე უკეთ ახალციხის ამირანის გორის III უბნის ორმოსამარხების მასალებითაა შესაძლებელი. ესაა შავპრილა ვარდისფერ ან მუქსარჩულიანი ხელაღები, რომლებიც თავისი ფორმით, ორნამენტით ყველაზე მეტად წინა საფეხურის ანალოგიურ ჭურჭლებს მოგვაგონებს (ტაბ. 21, 2—4, 6). ამ სიახლოვის მიუხედავად შესამჩნევია სხვაობაც: — ახლა ჭურჭლებს მხრისკენ გაცილებით მკვეთრად გაფართოებული ყელი გააჩნია. ამასთან, სამნაწილადის მხარდამხარ ვითარდება „მსხლისებრი“ ფორმაც, რომელიც შუაბრინჯაოს ხანის თრი-ალეთური ჰიდრიების პროტოტიპადაა მიჩნეული⁸². ჩნდება აგრეთვე წერტილოვანი ორნამენტიც. ამირანის გორის ამ ჭურჭლების მსგავსად დაშტრიხული ლენტები, სამკუთხედები, ტეხილხაზოვანი სახეები და ნაკაწრით გამოყვანილი სხვა მოტივები ასევე ძალზე დამახასიათებელია ამავე საფეხურის დანარჩენი ძეგლების კერამიკისათვისაც.

აღნიშნული კერამიკა ფორმითა და შემკობით ახლო პარალელებს პოულობს ადრებრინჯაოს ხანის მიწურულის ისეთ ძეგლებზე, როგორიცაა თრიალეთის IV, XIII, XXIV ყორღანები⁸³, საჩხერის ზოგიერთი უგვიანესი სამარხი⁸⁴, ხოვლეს ყორღანის № 1 სამარხი⁸⁵, ილ-

⁸² ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

⁸³ იქვე, ტაბ. 5; 8; 10.

⁸⁴ Б. А. К у ф т и н, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имперетию, Тб., 1949, с. 78, рис. 31.

⁸⁵ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

ტოს ორმოსამარხები⁸⁶, დანგრეული გორა და ლაით-მაზი⁸⁷. ანალოგიური სახის ნაწარმი ახასიათებს ზოგიერთი სტრატეგრაფიული ძეგლის ზედა პორიზონტებს⁸⁸. სომხეთისა და თრიალეთის მასალებზე დაკვირვებით, ნაკაწრით შემკული ამგვარი კერამიკა ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტის მქონე ჭურჭლებზე მოგვიანოდაა მიჩნეული⁸⁹. საერთოდ, სამცხე-ჯავახეთის III და IV საფეხურის მასალებს შორის არსებული სხვაობის მიუხედავად, მათ შორის გაცილებით მეტი საერთოა, ვიდრე II და III საფეხურის კერამიკას შორის.

რაც შეეხება IV საფეხურის არამტკვარ-არაქსული იერის კერამიკას, იგი ძირითადად შავად, რუხ-მოყვითალოდ ან მოვარდისფროდ გამომწვარი განსხვავებული ფორმის ჭურჭლებს შეიცავს. უმთავრესად გვხვდება ქილის ფორმის დიდ-პატარა ზომის ჭურჭლები მხარზე მიძერწილი ლენტური, მრგვალგანივკვეთიანი ან „მუხლისებრი“ ყურებით. ხშირად ამ ჭურჭლებს, კარგი გამოწვის მიუხედავად, უსწორმასწორო ზედაპირი აქვთ, რაც არაა დამახასიათებელი მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის ისევე, როგორც ჭურჭლის ქილის ფორმა, ლენტური და „მუხლისებრი“ ყურები და სხვ.

უცნობია მისთვის ამ ჭურჭლებზე დატანილი ორნამენტიც — მხარზე შემოყოლებული დაკეცილი რელიეფური ზოლი და ჩანაჭდეები. აქვე გვხვდება მომრგვალებულტანიანი, თხელკედლა, შავად ან მოვარდისფროდ გაპრიალებული უყულო ჭურჭლები, რომელთაც ასევე არ მოეპოვებათ ანალოგები მტკვარ-არაქსის კულტურის მასალებში. იგივე ფაქტურის კერამიკაში ვხვდებით გადაშლილ პირსა და გამობერილ კორპუსს მკვეთრად გამოყოფილყელიან ჭურჭლებსაც, რომლებიც ფორმითა და ორნამენტით (ზედაპირის გოფრირება, შიგნიდან გამოყვანილი ან ჩაზნექილი კოპები, დაშტრიხული ვერტიკალური ლენტები და სხვ.) ვერ პოულობს პარალელებს მტკვარ-არაქსის კულტურაში. სამაგიეროდ, ახლო მსგავსებას იგი ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულის ისეთ ძეგლებში პოულობს, როგორიცაა ბედენის ყორღანი⁹⁰, ილტო IV—III⁹¹, ხოვლის ყორღანის № 2 სამარხი⁹², საჩხერის ზოგიერთი უგვიანესი სამარხი⁹³,

⁸⁶ Ш. Ш. Дедабришвили, Памятники эпохи ранней..., с. 46—47.

⁸⁷ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 115—116.

⁸⁸ С. Сардарян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 304—305; Э. В. Ханзаян: Эллар-Дарани, გვ. 151.

⁸⁹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, с. 117; Б. Б. Пиотровский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 175.

⁹⁰ გ. გობეჯიშვილი, ბედენის აკლდამა, ძეგლის მეგობარი, № 12, 1967.

⁹¹ Ш. Дедабришвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55—56.

⁹² ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

⁹³ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 138.

თრიალეთის XI, XIII, XXV, XLVI⁹⁴, ქვემო ქართლისა⁹⁵ და კახეთის⁹⁶ ყორღანები, გინჩის სამაროვანი⁹⁷ და სხვ. ჩამოთვლილი ძეგლები ზოგადად ე. წ. ბედენურ კულტურას მიეკუთვნება⁹⁸ და მასში ზოგიერთი მტკვარ არაქსული ნიშნის არსებობის მიუხედავად, ზოგ ისეთ ელემენტსაც შეიცავს, რომელიც ჩრდილოური კულტურების კერამიკისთვისაა დამახასიათებელი, რის გამოც იგი გარკვეულად ჩრდილოური წარმოშობისადაა მიჩნეული⁹⁹.

ამრიგად, სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის IV საფეხურის მასალაში გამოიყოფა კერამიკის ორი, ერთმანეთისაგან რიგი ნიშნებით გამორჩეული ჯგუფი, რომელთა თანადროულობა ზველის მაგალითზე აშკარაა¹⁰⁰.

ამასთან, ერთი მათგანი კავშირს იჩენს ამ ტერიტორიაზე ადრევე გავრცელებულ მტკვარარაქსულ კულტურასთან, ხოლო მეორის მასთან დაკავშირება ზოგიერთი ელემენტის იგივეობის მიუხედავად, ძალზე გაჭირდება. იგი მეტ საერთოს სწორედ ბედენური კულტურის მასალებში პოვებს, რომლის ჭურჭლები შედარებით უფრო ნატიფი ფორმებითა და ბრწყინვალედ გაპრიალებული ზედაპირით გამოირჩევა, რაც მისი სამარხეული ხასიათით უნდა იყოს განპირობებული.

⁹⁴ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. VII, VIII, XI, XIV; ალ. ჯავახიშვილი, თრიალეთის ამ ყორღანებს გამოყოფს ზემოთ ჩამოთვლილი მტკვარარაქსული ხასიათის თრიალეთისავე ყორღანებიდან ოღონდ შუაბრინჯაოს ხანის ადრეული პერიოდით ათარიღებს. იხ. А. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 264—266.

⁹⁵ ოთ. ჯაფარიძე, ბრინჯაოს ხანის ყორღანები, ტაბ. 36, 47.

⁹⁶ Ш. Дедбришвили, Курганы Алазанской Долины; табл. 29, 55, 57.

⁹⁷ М. Гаджиев, Из истории культуры Дагестана..., табл. 4, 15.

⁹⁸ ჩამოთვლილი ძეგლების ნაწილი ადრედას შუაბრინჯაოს ხანაზე გარდამავლადაა მიჩნეული იხ. А. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 267; Ш. Дедбришвили, Памятники эпохи ранней..., с. 63. ბედენური კულტურის შესახებ იხ. ზ. შატბერაშვილი, ახალი ელემენტების შესახებ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის კულტურაში, თბ., 1973 (ხელნაწერი).

⁹⁹ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91; ოთ. ჯაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური... გვ. 206, 250; მისივე, Курганы бронзовой эпохи, გვ. 157, С. Вупнеу, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176.

¹⁰⁰ ამ ორი ჯგუფის კერამიკის სინქრონულობას გვაგარაუდებინებს აგრეთვე მათი თანაარსებობაც ილტოს, გინჩის, ქვასათალის, მარნეულის თრიალეთის ზოგი ადრეულ ყორღანების, არიჭისა და შენგავით IV მასალებში. მეტიც, ხოვლეს ყორღანის სტრატოგრაფიული მონაცემებით (სადაც თრიალეთის, საჩხერის და მათზე რამდენადმე ადრეული იერის ამირანის გორის ორმოსამარხების კერამიკის მსგავსი ჭურჭლების შემცველი № 1 სამარხის ქვეშ მოქცეული იყო ბედენური კერამიკის შემცველი № 2 სამარხი), ბედენური კულტურის ნაწარმი მტკვარ-არაქსული იერის ამ კერამიკაზე ადრეული ჩანს. იხ. ე. გოგაძე, თრიალეთის..., გვ 29; 119. С. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176. ზ. შატბერაშვილი, დასახ. ნაშრომი.

ბედენურ კერამიკაში, ისევე როგორც ჩვენ მასალებში, ჩნდება ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიური და კატაკომბური კერამიკისათვის დამახასიათებელი ქილისებრი ჭურჭლები, რელიეფური სარტყელი ფოსოებით და სხვ. მასთან ერთად თავს იჩენს ტრიპოლიეს და გვიან-მაიკოპურ კულტურებში კარგად ცნობილი შიდაპირიდან გამოყვანილი ან ჩაზნექილი კოპები, ზედაპირის გოფრირება და სხვ.¹⁰¹

ჩვენი მასალისა და ბედენური კერამიკის ერთიანობა, პირველ რიგში, უფრო ამ ჩრდილოური კულტურების ელემენტების მათში არსებობის საფუძველზეა შესამჩნევი. ამ საერთო ნიშნების ამიერკავკასიის სამხრეთით არარსებობა კიდევ ერთი საბუთი უნდა იყოს მსგავსი ნაწარმის სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე ჩრდილო ოლქებიდან შემოღწევის სამტკიცებლად. შესაძლოა, მასვე მეტყველებდეს დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი ძეგლის კერამიკულ ნაწარმში (დაბლაგომი, არგვეთი, დიხაგუძუბა და სხვ.) ისეთი ორნამენტის არსებობა, როგორიცაა დაკეცნილი რელიეფური ზოლი, ნახევარწრეებით შემოხაზული კოპები და სხვ. ამ მხრივ საინტერესოა, რომ თრიალეთის XL ყორღანში დაკეცნილ რელიეფურსარტყლიან ჭურჭლის ფრაგმენტებთან ერთად აღმოჩენილი სატევრისპირი ძალზე უახლოვდება ჩრდილოკავკასიურ და კატაკომბურ იარაღებს¹⁰².

ამრიგად, სამცხე-ჯავახეთის ეს კერამიკა უკავშირდება რა ჩრდილო ოლქების განსხვავებული კულტურული წრეების ნაწარმს, ცხადყოფს საკვლევ რეგიონში ადრებრინჯაოს ხანის მიწურულს გარკვეული ჩრდილოური გავლენების არსებობას. აღნიშნული კულტურების ცალკეული ელემენტების აქ ერთად თავმოყრა მანიშნებელი უნდა იყოს იმ ეპოქალური ძვრებისა, რამაც ამ კულტურების არსებობის გარკვეულ ეტაპზე იჩინა თავი¹⁰³, რომლის ახლა კვლევაც ჩვენ მიზანს არ წარმოადგენს; ამჟამად ჩვენთვის მთავარია იმის კონსტატირება, რომ საკვლევ რეგიონში ადრებრინჯაოს ხანის IV საფეხურზე იჭრება ჩრდილოური წარმომავლობის რაღაც ტალღა, რომელიც მტკვარარაქსულ ტრადიციებზე ჩამოყალიბებულ ადგილობრივ კულტურასთან თანაარსებობს და შემდგომში თითქოს ერწყმის კიდევ მას.

¹⁰¹ Г. Ф. Гобеджишвили, Беденские курганы, ВНС в 1970 г. Тезисы докладов, Тб., 1971, გვ. 47; Р. М. Мунчаев, Кавказ на заре..., с. 294; , ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91; Т. Б. Попова, Этапы развития..., с. 25—27. ო. ჯაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური... გვ. 250.

¹⁰² ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

¹⁰³ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 89—91. ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი; გვ. 250.

ამ დროისათვის, როგორც ცნობილია, მტკვარ-არაქსის კულტურა ძირითადად უკვე ჩამქრალია¹⁰⁴, რაც მისი გავრცელების ჩრდილო ზოლში უფრო თვალსაჩინოა, ხოლო სამხრეთ რაიონებში იგი რამდენადმე შეცვლილი სახით კვლავაც განაგრძობს არსებობას. განსაკუთრებით ნათლად მტკვარ-არაქსული ტრადიციები სომხეთის მთიანეთსა და მის მოსაზღვრე რაიონებში გრძელდება¹⁰⁵.

სამცხე-ჯავახეთში, ამ ოლქებთან ჯერ კიდევ III საფეხურზე შენიშნული გარკვეული კულტურული ურთიერთობანი, ახლაც ვითარდება. არსებული მონაცემებით, სომხეთის მთიანეთისათვის დამახასიათებელი ამ ვარიანტის გავლენა აღმოსავლეთ საქართველოს ჩრდილო ზოლში უმნიშვნელო უნდა იყოს, ხოლო ჩრდილო კავკასიაში იგი საერთოდ არ შეინიშნება¹⁰⁶.

დაკავშირებული იყო თუ არა ეს მოვლენები ჩრდილოური კულტურების გააქტიურებასთან, ძნელი სათქმელია. მაგრამ თუ დავუშვებთ, რომ ბედენური კულტურა ჩრდილოური წარმოშობისაა და მის კერამიკაზე გარკვეული მტკვარ-არაქსული ელემენტები ჩვენში თავიდანვე შეინიშნება, მათ შორის კონტაქტები გაცილებით ადრეულ ხანაშიც უნდა ვივარაუდოთ¹⁰⁷.

როგორც ვნახეთ, სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ჩვენ მიერ გამოყოფილ ოთხივე საფეხურზე წარმოდგენილია მტკვარ-არაქსული ნაწარმი, რომელიც თითქმის მთლიანად ასახავს ამ კულტურის განვითარების ყველა ეტაპს.

ამ კულტურის არსებობის ხანგრძლივობა რადიოკარბონული მონაცემების, სტრატиграფიული დაკვირვებისა და მასალის შედარებითი ანალიზის საფუძველზე ძვ. წ. IV ათასწ. მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. III ათასწ. შუა ხანებითაა განსაზღვრული¹⁰⁸.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ — დიდუბე-კიკეთის ეტაპ-

¹⁰⁴ ო. ჯაფარიძე, ქართული ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 121. А. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 296.

¹⁰⁵ არიკის ნასახლარის ბედენური ფორმის ჭურჭლებზე დატანილია მტკვარ-არაქსული ხასიათის ორნამენტი. იხ. Т. Хачатрян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 66—68. სურ. 24; 25; 29; 30; ზ. შატბერაშვილი, დასახ. ნაშრომი.

¹⁰⁶ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 162.

¹⁰⁷ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 90, ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 246.

¹⁰⁸ ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 121. სადღეისოდ, რადიოკარბონული თარიღების კორექციის გამო ამგვარი დათარიღება მოძველებულია (იხ. გ. ქავთარაძე, საქართველოს ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურების ქრონოლოგია ახალი მონაცემების შუქზე, თბ., 1981). მაგრამ აბსოლუტურ დათარიღებაში აღნიშნული ცვლილებების საბოლოო მიღებამდე კვლავ ვიყენებთ ადრეულ თარიღებს.

თან ზველისა და ახალქალაქის კერამიკის ახლო მსგავსების საფუძველზე სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის I საფეხური ძვ. წ. IV ათასწ. მეორე ნახევრის საწყისი საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.

მომდევნო — მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის ქრონოლოგიური განსაზღვრისათვის რამდენიმე აბსოლუტური თარიღი არსებობს. ქვაცხელას C_1 , ფენის ქვეშ, საიდანაც დასათარიღებელი ნიმუშის აღება მოხერხდა (2800 ± 90), ორი — C_2 და C_3 ფენა, ხოლო მეზობლად მდებარე ხიზანანთ გორის იგივე ფენების ქვეშ ამავე ეტაპის კიდევ ერთი — D ფენა აღმოჩნდა, რის გამოც ამ ორი ძეგლის C და D ფენების თარიღი ზოგადად ძვ. წ. IV ათასწ. დასასრულით განისაზღვრა¹⁰⁹. სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის II საფეხურის მასალა ემსგავსება რა ხიზანანთ გორის D და C ფენის მასალას, ზოგჯერ მასზე ადრეული ნიშნებითაც კი ხასიათდება, რაც შესაძლებლობას გვაძლევს იგი ძვ. წ. IV ათასწ. ბოლო მეოთხედით დავათარიღოთ. აბასთუმნის „ყანობილის“ ნასახლარი, რომელიც ამავე საფეხურში ერთიანდება და დასავლეთ საქართველოს გამოქვაბულებთანაც იჩენს კავშირს, ამ თარიღს არ უნდა უარყოფდეს¹¹⁰. III საფეხურის ძეგლები მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანი ეტაპის ამსახველია. ამ საფეხურს მიკუთვნებულ ახალციხის ამირანის გორის III და XXIX შენობებიდან ორი, განსხვავებული აბსოლუტური თარიღია ცნობილი ძვ. წ. 2885 ± 180 და ძვ. წ. 2675 ± 170 ¹¹¹. სამცხე-ჯავახეთის ამ დროის მასალა მჭიდროდ უკავშირდება რა ქვაცხელას, საჩხერის, ბეშთაშენის და სხვ. ძეგლების მოგვიანო ხანის მასალებს, III საფეხურის არსებობა შეიძლება ძვ. წ. 28—26 სს. განისაზღვროს.

რაც შეეხება ბოლო IV საფეხურს, ამ ხანის მასალის თრიალეთის

¹⁰⁹ სამეცნიერო ლიტერატურაში შიდა ქართლის ორი მეზობელი ძეგლის — ქვაცხელას და ხიზანანთ გორის C და B ფენები სინქრონულადაა მიჩნეული, რაც გაუმართლებლად მიგვაჩნია. კულტურული ერთიანობის მიუხედავად, მათ შორის გარკვეული ქრონოლოგიური სხვაობა ჩანს.

მაგალითად, ხიზანანთ გორას C და B ფენების კერამიკა უორნამენტოა და ბიკონუსურტანიანი მაშინ, როცა ქვაცხელას ამავე ფენის ჭურჭლები შემკულია მოგვიანო ხასიათის ნაკაწრი და ჩადარულ-ამობურცული ორნამენტით, ამასთან, ქვაცხელას B ფენაში ჩნდება ხიზანანთ გორისათვის საერთოდ უცნობი სამნაწილადტანიანი ჭურჭლებიც. ჩამოთვლილი სხვაობის გამო ხიზანანთ გორა მთლიანობაში რამდენადმე არაქველ შთაბეჭდილებას ტოვებს.

¹¹⁰ Л. Глonti, А. Джавахишвили, Г. Джавахишвили, Я. Киквидзе, Д. Тушабрамишвили. Некоторые итоги полевых работ 1964 г. Урбнисской и Квирильской археологических экспедиции. ВГМГ, XXV—V, с. II.

¹¹¹ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 181—182.

ადრეული ყორღანების, საჩხერის უგვიანესი სამარხების, ბედენური ყორღანების, ილტოს IV—III მასალებთან სიახლოვის საფუძველზე¹¹² მისი დათარიღება ძვ. წ. 25—22 სს. გამართლებულად მიგვაჩნია. ამ საფეხურის კერამიკაზე თავს იჩენს რიგი იმ ელემენტებისა, რომელიც მომდევნო შუაბრინჯაოს ხანის მასალისათვისაცაა დამახასიათებელი. ამიტომ, ეს საფეხური ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურებს შორის ერთგვარი გარდამავალი ეტაპის ამსახველად გვეჩვენება.

¹¹² Б. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция..., с. 74—75. თ. ჭაფარიძე; დასახ. ნაშრომი, გვ. 195; ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 95; А. Дж'авахишвили, დასახ. ნაშრომი, ვ. 263—269 გ. გობეჯიშვილი, ბედენის გორასამარხების კულტურა, თბ., 1981, გვ. 133; Ш. Дедабришвили, Памятники..., с. 63.

მეურნეობის ძირითადი დარგები

სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებზე აღმოჩენილი მასალა შესაძლებლობას იძლევა გარკვეული წარმოდგენა ვიქონიოთ ამ მხარის მეურნეობის ძირითადი დარგების შესახებაც.

უნდა ითქვას, რომ სამცხესა და ჯავახეთს შორის, ტერიტორიული სიახლოვის მიუხედავად, ფიზიკურ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი სხვაობა ჩანს, რაც, ძირითადად, განაპირობებს კიდევ ამ ოლქების მეურნეობის ფორმების თავისებურებებს. სამცხე, ზედაპირის მოყვანილობით, მთიან ქვაბურს წარმოადგენს. ძლიერ დანაწევრებული რელიეფის პირობებში, კონტინენტური ჰავა აქ, ცალკეული რაიონის ფარგლებში მრავალფეროვნებას იჩენს და მკვეთრად გამოსახულ ვერტიკალურ ზონალობასთან ერთად განაპირობებს როგორც სამიწათმოქმედო კულტურათა ხასიათს, ასევე მეურნეობის დარგების სპეციალიზაციას. ზონალობის თვალსაზრისით, შედარებით დაბალი სარტყელი ხელს უწყობს მემინდვრობის, მევენახეობის, მეხილეობის და სხვ. განვითარებას, ხოლო შედარებით მაღალ ზოლში ძირითადად მემინდვრობაა წარმოდგენილი. ზაფხულობით იგი ბალახის საფარით იფარება და საუკეთესო საზაფხულო საძოვარს წარმოადგენს¹. როგორც ეთნოგრაფიული მონაცემებით ირკვევა, სოფლის მეურნეობა სამცხეში ისტორიულად ვითარდებოდა თავისებურ სამეურნეო გარემოში და შეფარდებული იყო ბუნებრივი პირობების ადგილობრივ ხასიათთან. ამ თვალსაზრისით, აქაური მიწათმოქმედება ბარულ ხასიათსაც ატარებდა და მთიურსაც².

რაც შეეხება ზღვის დონიდან გაცილებით მაღლა მდებარე მოვაკებული რელიეფის მქონე ჯავახეთის ზეგანს, მკვეთრად გამოხატული კონტინენტური ჰავის არსებობის მიუხედავად მარცვლეული კულტურები მართალია ასწრებენ მოსვლას, მაგრამ წამყვანი აქ მაინც მესაქონლეობა უნდა ყოფილიყო. არაა გამორიცხული ჯავახეთშიც და-

¹ ლ. ბერიაშვილი, მიწათმოქმედება მესხეთში, თბ., 1973, გვ. 32.

² იქვე, გვ. 33.

მოუკიდებელი ეკონომიური ერთეულის — საკუთარი „მთისა“ და „ბარის“ არსებობა³. მის ხეობათა ტერასული დაფერდება და ფსკერი შედარებით თბილი კლიმატით გამოირჩევა და ზოგ შემთხვევაში საზამთრო საძოვრებადაც კი გამოიყენება⁴. ჯავახეთის ზეგანი, ამასთან, უმდიდრესი საზაფხულო საძოვარი იყო, რის გამოც დაბლობში მცხოვრები ტომები მჭიდრო ეკონომიურ ურთიერთობაში უნდა ყოფილიყვნენ მასთან⁵. ზოგი მკვლევარი ჯავახეთისა და მეზობელი თრიალეთის ზეგნის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურის სიჭრელეს, სიმბიოზს სავსებით სამართლიანად, სწორედ ამ მჭიდრო ურთიერთობაში ხედავს⁶.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საკვლევ რეგიონში ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლები უმთავრესად მტკვარ-არაქსის კულტურას მიეკუთვნება და ისევე, როგორც საერთოდ ამ კულტურის ნამოსახლარებისათვისაა დამახასიათებელი, თავმოყრილია მდინარისპირა ტერასებზე, პლატოებზე, მთის ზოლში და სხვ.⁷ შეიძლება ითქვას, რომ მთა და ბარ მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ძირითად არეალზე ერთნაირი სიმჭიდროვეთაა ათვისებული, რასაც იმდროინდელი კლიმატის სირბილაც აპირობებდა⁸. სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლები, მსგავსად მტკვარ-არაქსის კულტურის სხვა ძეგლებისა, ძირითადად კონცენტრირებულია მიწათმოქმედებისათვის ვარგის ზონებში და ნათლად ატარებს დამჯდარი მიწათმოქმედების ხასიათს⁹. მიწათმოქმედებასთანაა დაკავშირებული ისეთი ნივთების აღმოჩენა, როგორიცაა კაუის ნამგლის ჩასართები (ტაბ. 25), სხვადასხვა ზომის ნავისებრი ხელსაფქვავეები, რომლებიც ხანგრძლივი ხმარებისაგან საკმაოდ გადაცვეთილი (ტაბ. 26); ამ ხელსაფქვავეებით დაფქვილი პურეულობა ცხვენოდა ისეთ ღუმელებში, რომლებიც ახალციხის ამირანის გორის საცხოვრებელ სახლებშია აღმოჩენილი¹⁰. როგორც ცნობილია, ამიერკავკასია მიჩნეულია ხორბლის წარმოშობის ერთ-ერთ ძირითად კერად¹¹. სამცხე-ჯავახეთშიც ყველა პირობა არსებობ-

³ ი. კიკვიძე, მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბ., 1976, გვ. 68.

⁴ იქვე, გვ. 67. ოთ. ჯაფარიძე, ი. კიკვიძე, გ. ავალიშვილი, ა. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

⁵ Т. Н. Чубинишвили, К древней истории..., გვ. 54.

⁶ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64—65.

⁷ ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის..., გვ. 69.

⁸ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 184.

⁹ Р. М. Мунчаев, Кавказ на заре..., с. 378.

¹⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 186.

¹¹ П. Жуковский, Культурные растения и их сородичи, М., 1950. с. 65.

და ველურიდან კულტურული ხორბლის გამოსაყვანად¹². მართალია, სამცხე-ჯავახეთის ძეგლებზე ხორბლის ნაშთები არ აღმოჩენილა, მაგრამ მარცვლეული კულტურების არსებობაზე ჩამოთვლილი იარაღების გარდა უნდა მიუთითებდეს მის შესანახად გამიზნულ ორმოებს, კორპუსზე სავენტილაციო ხვრელიანი დიდი ზომის ღერგების და სხვ. აღმოჩენის შემთხვევები.

სათესი ფართობი, რომელიც სოფლის მახლობლად მდებარეობდა, მუშავდებოდა თოხებითა და პრიმიტიული გუთნით¹³. პრიმიტიული გუთნის არსებობაზე ქვაცხელას B ფენაში ნაპოვნი ცალის გარდა, მიუთითებს აგრეთვე მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე დადასტურებული ხარის სკულპტურებიც, რომელთაც კისერზე ხვრელი ან ულლის მსგავსი წანაზარდები აქვს გამოყვანილი, რაც მათ გამწევ საშუალებად გამოყენებაზე ლაპარაკობს¹⁴. ზველში, ლოდობანაზე და ახალციხის ამირანის გორაზე აღმოჩენილი ურმის თვლის მოდელები ცხადყოფს, რომ ადამიანების გადასაყვანად, სოფლის მეურნეობის პროდუქტებისა და სხვ. მასალის შორს გადასატანად ურემი გამოიყენებოდა, რომელშიც ხარი უნდა ყოფილიყო შებმული¹⁵. გუთნურ მიწათმოქმედებას უკავშირებენ ლითონის ნამგლის არსებობას ამირანის გორაზე¹⁶, რომლის გამოყენება მნიშვნელოვნად ზრდიდა შრომის ნაყოფიერებას, აჩქარებდა მკის პროცესს¹⁷. იყო თუ არა ამ დროს მიწათმოქმედება ხელოვნურ მორწყვაზე დამყარებული, ძნელი სათქმელია. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, მტკვარ-არაქსის კულტურის მიწათმოქმედება აშკარად ურწყავია, რასაც სხვათა შორის კარგად ადასტურებს ნამოსახლართა ტოპოგრაფია: ერთნაირი ინტენსივობით არის დასახელებული მთა და ბარი და გათვალისწინებული არ არის მორწყვის პერსპექტივა¹⁸. გვალვის საწინააღმდეგო ხერხი — შერეული თესვაც ამის მანიშნებელი უნდა იყოს¹⁹. სამცხე-ჯავახეთის მდი-

¹² მესხეთ-ჯავახეთი, თბ., 1972, გვ. 5.

¹³ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 242; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., გვ. 106.

¹⁴ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, I, გვ. 37; გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, გვ. 133.

¹⁵ ცხენის ფართო გამოყენება ამერკავკასიის ტომების მიერ შედარებით გვიან იწყება. — იხ. ოთ. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრალეთში, გვ. 201—203.

¹⁶ К. Х. Кушнарева, О времени становления пашенного земледелия на Южном Кавказе. ИФЖ, 4, Ереван, 1977, с. 93.

¹⁷ Р. М. Мунчаев, Кавказ на заре..., с. 380.

¹⁸ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 49.

¹⁹ იქვე, გვ. 55.

ნარეების გამოყენება საირიგაციოდ შეუძლებელია მათი კალაპოტის სიღრმისა და ხეობის შვეული ხასიათის გამო²⁰. მიუხედავად ამისა, ზოგიერთი მონაცემებით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სამცხე-ჯავახეთში მცირე მასშტაბით მორწყვის შესაძლებლობა მაინც არსებობდა, მაგალითად, სამცხეში²¹. ჯავახეთის ტერასებზეც, სადაც მტკვარარაქსული ტიპის კერამიკა იკრებება, შემჩნეულია ნარეულები, რაც არ გამორიცხავს ამ ხანაში ხელოვნური რწყვის შესაძლებლობას²², მართალია, ძალზე შეზღუდული მასშტაბისას.

მიწათმოქმედების ძირითადად ურწყავი ხასიათისა და მიწის ზედაპირული დამუშავების გამო სათესი ფართობი მალე იფიტებოდა და მოსახლეობა იძულებული იყო საცხოვრებლად ახალი ფართობი ეძებნა, გაეკათა ტყის ახალი მასივები²³. ყოველივე ამას სულ უფრო და უფრო მზარდი მესაქონლეობა და მეტალურგიის განვითარებაც უწყობდა ხელს²⁴. აღნიშნულმა პირობებმა გამოიწვია მოსახლეობის უმრავლესობის ბარიდან მთის ზოლში თანდათანობით გადანაცვლება²⁵. ეს პროცესი, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ ეტაპზე შეინიშნება, ბუნებრივია, მჭიდროდ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული სამხრეთ საქართველოს მთიან რეგიონთან, რომლის გარეშეც წარმოუდგენელი იყო მეცხვარეობის ინტენსიფიკაცია. სამცხე-ჯავახეთის ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები, საძოვარ-სათიბების დიდი მასივები აპირობებდა აქ მესაქონლეობის მაღალ განვითარებას²⁶.

სამცხე-ჯავახეთის ძეგლებზე მოპოვებული ოსტეოლოგიური მასალა ცხადყოფს, რომ ამ დროს მოშინაურებულია ხარი, ცხვარი, თხა, ღორი და სხვ. ამირანის გორის მაგალითზე ჩანს, რომ მსხვილფეხა საქონლის სადგომად სამოსახლოს ტერიტორიაზევე აგებული სპეციალური ნაგებობა გამოიყენებოდა²⁷, ხოლო ძაღლისა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები კი მწყემსური მესაქონლეობის არსებობაზე

²⁰ ლ. ბერიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 121.

²¹ იქვე, გვ. 121.

²² ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67.

²³ ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 244; ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის..., გვ. 91.

²⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 184—185; ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

²⁵ ოთ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 246; ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

²⁶ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 68.

²⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 188.

მიუთითებს. მესაქონლეობასთანაა დაკავშირებული ახალციხის ამირანის გორასა და ზველში აღმოჩენილი სადღვებლები, საცრისებრი ჭურჭლები და სხვ.

სამცხე-ჯავახეთის სამოვრებით ადგილობრივი ტომების გარდა უნდა ესარგებლად ქვემო ქართლის, შიდა ქართლისა და კახეთის მოსახლეობასაც²⁸. რეგიონის დასავლეთი და ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი კი დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობისათვისაც იყო ხელმისაწვდომი. სამცხე-ჯავახეთის დიდი სამეურნეო მნიშვნელობა იქიდანაც ჩანს, რომ საქართველოს მიმდებარე დაბლობის მოსახლეობა აქ სსაქონლის აყვანას არ ერიდებოდა იმ დროსაც კი, როცა ის სხვა სახელმწიფოს ხელში იმყოფებოდა²⁹. შესაძლოა, ამის გამო სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურა ატარებს რა მისთვის დამახასიათებელ, საკუთარი სამეურნეო ბაზით განპირობებულ იერს, მჭიდრო ურთიერთობას იჩენს მომიჯნავე რეგიონების თანადროულ კულტურებთანაც.

გარეული ცხოველების ძვლები, კაჟისა და ობსიდიანის შუბისა და ისრისპირები მოწმობს, რომ მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის გარდა, აქ მოსახლე ტომები მისდევდნენ მონადირეობასაც. მდინარეებისა და ტბების სიმრავლე, მათ მახლობლად ნამოსახლარების მდებარეობა, შესაძლოა, ადგილობრივი ტომების მეთევზეობაზეც ლაპარაკობდეს.

დიდ აღმავლობას განიცდის ხელოსნობაც. სწორედ ხელოსნობის მაღალ დონეს მიიჩნევს ზოგი მკვლევარი მტკვარ-არაქსის კულტურის პროგრესის საფუძვლად³⁰.

ამ პერიოდში განსაკუთრებით კარგად არის წარმოდგენილი ლითონის ინდუსტრია და მეთუნეობა. როგორც ცნობილია, წინააზიურ სამყაროსთან მჭიდრო კავშირში მყოფი მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები ადგილობრივად განვითარებული მეტალურგიის ფუძემდებლები იყვნენ³¹.

ნაირგვარი და სხვადასხვა დანიშნულების ლითონის ნივთები, მათი ყალიბები ახალციხის ამირანის გორიდან და სოფ. ზველიდან, „ლითონსადნობი სახელოსნო“ ამირანის გორაზე და სხვ. ცხადყოფს

²⁸ ოთ. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, გვ. II; ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, თბ., 1919, გვ. 44.

³⁰ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

³¹ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., с. 114; ოთ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნიკური..., გვ. 108—109.

მეტალურგიის მაღალ დონეს სამცხე-ჯავახეთშიც. აქ სპილენძისა და დარიშხანის მადნების არარსებობა სამართლიანად აფიქრებინებს ზოგ მკვლევარს, რომ აღნიშნულ ხანაში სამთამადნო და მელითონეთა დარგები ცალ-ცალკე არსებობდა³². იმდროინდელ მეტალურგებს რომ კარგად სცოდნიათ ლითონწარმოებასთან დაკავშირებული დეტალები, ჩანს სპილენძში დარიშხანის განზრახ შერევაშიც, რომლის პროცენტული რაოდენობა ნივთის დანიშნულებაზე იყო დამოკიდებული³³.

მეტალურგიის კვალდაკვალ დიდ აღმავლობას განიცდის სამეთუნეო საქმეც. მეტალურგიაში შემუშავებულ ჩვევებს ემყარება მტკვარ-არაქსის კულტურის დამახასიათებელი შავპრიალა კერამიკა³⁴. დახვეწილი ფორმებითა და დამუშავების მაღალი დონით გამოირჩევა როგორც მტკვარარაქსული, ისე ზოგჯერ განსხვავებული ნაწარმიც. სოფ. ზველის ერთი ჭურჭელი შიგნიდან გამოყვანილი კოპებით, თითქოს ლითონის ჭურჭლის იმიტაციის შთაბეჭდილებას ქმნის. კერამიკა ხელით ნაძერწია, შავად ან მოვარდისფროდ გაპრიალებული. იშვიათად გვხვდება წითლად შეღებილი ნატეხებიც. ორნამენტი ფაქიზად, საქმის დიდი ცოდნითაა დატანილი. ყურადღებას იპყრობს გემოვნებით დამზადებული თიხის კერები, ანტროპო თუ ზოომორფული ზესადგრები, შინაურ ცხოველთა პატარა სკულპტურები და სხვ.

ზოგჯერ თიხის ჭურჭლის კეცზე ჩანს სელის ქსოვილის ანაბეჭდი, რაც საფეიქრო საქმიანობის არსებობაზე მიუთითებს. ძვლისა და ქვის კვირისტავეები, ნაქსოვი ხლართის ხასიათი ადასტურებს, რომ ქსოვა პრიმიტიული დაზგის მეშვეობით წარმოებდა³⁵.

მესაქონლეობის განვითარების მაღალმა დონემ ხელი შეუწყო ტყავის დამუშავების წინსვლას, რაზეც მოწმობს ახალციხის ამირანის გორისა და აბასთუმანის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი ტყავის დასამუშავებელი ძვლისა და ქვის იარაღები.

ხელოსნობის სხვა დარგებიდან აღსანიშნავია ქვისა თუ პასტის მძივ-სამკაულთა დამუშავებაც. აქ აღმოჩენილი ქვის მძივების უმრავლესობა ადგილობრივი მასალის ბაზაზეა დამზადებული. არ არის გამორიცხული, რომ სამცხე-ჯავახეთში მცხოვრებ ტომთა გარდა აქატით, ობსიდიანით და სხვ. მასალით მეზობელ ტომებსაც ესარგებლად. რაც შეეხება იმ სამკაულს, რომელიც სამცხე-ჯავახეთისათვის

³² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 191.

³³ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120—121.

³⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 196.

³⁵ იქვე, გვ. 197.

უცნობი მასალისაგანაა დამზადებული, ცხადყოფს მის შემოტანას სხვა რაიონებიდან (სარდიონი, გიშერი).

გარკვეული მონაცემები ამ პერიოდის საკულტო-სარიტუალო წეს-ჩვეულებებზეც მოიპოვება. ამ მხრივ, საინტერესოა ახალციხის ამირანის გორის თხემზე სამოსახლოს გარეთ აგებული სამსხვერპლო. რამდენიმე ნაგებობისაგან შემდგარ ამ კომპლექსში აღმოჩენილია დიდი ზომის ჭურჭლები, ზედ ასტრალური თუ ზოომორფული ორნამენტით. აქვე იქნა ნაპოვნი ხარის სტილიზებული სადგარიც. როგორც ფიქრობენ აქ ხდებოდა საგვარეულო დოვლათის დაგროვება-შეწირვა³⁶. სარიტუალო დანიშნულების ნაგებობები ამირანის გორას თხემს გარდა ნასახლარის საცხოვრებელ შენობებშიცაა დადასტურებული. კერები, სხვადასხვა შეწირულობით, მასთან დაკავშირებული ანტროპომორფული, რქისებრი და სხვ. ტიპის ზესადგრები ცხადყოფს, რომ სახლი და მისი კერა პატრიარქალური ოჯახის კეთილდღეობის სიმბოლოდ იყო წარმოდგენილი და იმდროინდელი ადამიანის სულიერ სამყაროს ასახავდა³⁷. ასევე, კერის ნაშთები, ზესადგართა სიმრავლე, მძლავრი ნაცროვანი ფენები და სხვ. გვაფიქრებინებს, რომ სოფ. ზველის „რაბათი“ მთლიანად თუ არა, მისი გათხრილი ნაწილი მაინც, საკულტო დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო.

თიხის იტიფალური და რქისებრი სადგრები, ნახევარმთვარისებრი რელიეფური ორნამენტი და ამავე ტიპის საკინძები ასოცირებულია ხარის რქებთან და ამდენად მთვარესთან, რაც, თავის მხრივ, დაკავშირებულია იმ ახალ მოვლენებთან, რომლებიც მესაქონლეობის, მეტალურგიისა და საკუთრივ პატრიარქალური საზოგადოების განვითარებას უნდა მოყვოლოდა³⁸.

მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებამ, ხელოსნობის მაღალმა დონემ შეამზადეს ნიადაგი სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის საზოგადოების შემდგომი სოციალური, ეკონომიკური და კულტურული განვითარებისათვის.

³⁶ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, გვ. 199.

³⁷ იქვე, გვ. 198.

³⁸ იქვე, გვ. 200; ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 172.

ქრონოლოგიური სქემა

ძვ. წ.	სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლები	სინქრონული ძეგლები
3500 I საფეხური	ახალქალაქი; ზველი	კიკეთი; კოდა; დიდუბე; სამ- შვილდე; ხიზანაანთ გორა E.
3200 II საფეხური	აბასთუმანის „ყანობილი“, ახალ- ციხის ამირანის გორის II უბნის აღმ. და დას. კიდეების სამარხები; XXXI შენობა; I ტერასის ქვეშ აღმოჩენილი მტკვარ-არაქსული ნა- წარმი; ახალქალაქის ამირანის გო- რა; ბენარა.	იმერეთის გამოქვაბულების ზედა ფენები; ქულბაქები; დაბლაგომის ქვედა ფენა; ოზნი; ბეშთაშენის სა- კულტო მოედანი; ხიზანაანთ გო- რა II, C; ქვაცხელა C; საჩხერე; ქიულთეფე II; ელარი; გეოი-თეფე K; ერნისი: ქარაზის ქვედა ფენები.
3000 III საფეხური	ოკამი; ახალქალაქის ამირანის გორა; ზველის „სამარხი ყანები“; ახალციხის ამირანის გორის შენო- ბები და ჩვილთა სამარხები.	თეთრიწყარო B; ქვაცხელა B; საჩხერე; ბეშთაშენის II და III კომპლექსები; შრეშ-ბლური; ფრან- განოცი; შენგავითი II—III; ბაბა- დერევიში; ველიყენტი; ქარაზის შუა ფენები; ჰირბეტ-კერაკი.
2800 IV საფეხური	ზველის „რაბათი“; ლოდობანა; ბალანთა; ახალციხის ამირანის გო- რის III უბნის ორმოსამარხები; თახუმთა; ვარხანი; ახალქალაქი.	ხოვლესა და ბედენის ყორღანე- ბი; ქვემო ქართლისა და კახეთის ყორღანები; თრიალეთის ადრეული ყორღანები; ქორეთის № 1 სამარ- ხი; ილტო III—IV; არიკი; შენგა- ვითი IV; ზემო გუნიბი; გინჩის სამარხების ქვედა ფენა. ქარაზის ზედა ფენები.
2500 2200		

САМЦХЕ—ДЖАВАХЕТИ В ЭПОХУ РАННЕЙ БРОНЗЫ

Резюме

Территория Самцхе-Джавахети была плотно заселена в раннебронзовую эпоху. Особенно интенсивно были освоены ее восточные и центральные районы. Поселения этой эпохи встречаются на речных террасах, мысах, склонах гор и т.д. На поселениях представлена каменная архитектура четырехугольной формы с плоским перекрытием. Для погребений использовались грунтовые ямы, каменные ящики и каменные склепы подковообразной формы. Встречаются как индивидуальные, так и коллективные погребения, с ингумационным обрядом.

Господствующее положение в Самцхе-Джавахети в раннебронзовую эпоху занимала куро-араксская культура. Этот регион входил в основной ареал распространения этой культуры. Однако, встречаются признаки и других культур, которые, вместе с отдельными элементами локальных вариантов куро-араксской культуры придают несколько симбиозный облик раннебронзовой культуре Самцхе-Джавахети в целом. Несмотря на это обстоятельство, культура региона в общем сохраняет самобытный характер.

Продолжительность раннебронзовой эпохи в Самцхе-Джавахети определяется с середины IV тыс. по начальные века второй половины III тыс. до н.э. Выделяются четыре хронологические ступени и, соответственно, устанавливаются внешние взаимосвязи.

I ступень относится к начальному — дидубе-кикетскому этапу куро-араксской культуры, что позволяет ввести территорию Самцхе-Джавахети, в особенности ее восточную часть, в ареал формирования этой культуры.

II ступень соответствует развитому этапу куро-араксской культуры. Прослеживаются близкие связи с Триалети, Внутренней Картли, Северо-Восточной Анатолией. Заметны связи и с Западной Грузией. Устанавливается синхронность культур Западной и Восточной Грузии на данном этапе развития. Территория Самцхе-Джавахети представляется нам в качестве зоны контактов на этой ступени раннебронзовой эпохи.

III ступень соответствует позднему этапу куро-араксской культуры. Исчезают взаимосвязи с Западной Грузией, но

продолжаются тесные контакты с Внутренней и Нижней Картли. Усиливаются взаимосвязи с южными областями распространения куро-араксской культуры (Армянское нагорье, Северо-Восточная Анатолия).

IV ступень соответствует концу раннебронзового века. В это время рядом с куро-араксскими появляются признаки, характерные для культур южной полосы Восточной Европы. Встречаются отдельные элементы трипольской, катакомбной культур, новосвободненского этапа майкопской культуры и пр. Начинают проявляться отдельные признаки культуры и последующей-среднебронзовой эпохи, в силу чего эту ступень можно признать переходным этапом от ранней к средней бронзе.

Природные условия содействовали развитию в регионе земледелия и скотоводства, хотя удельный вес этих отраслей хозяйства не был везде одинаковым. Высоко развиты ремесла, особенно металлургия и гончарное дело.

Развитие земледелия и скотоводства, высокий уровень ремесла подготовили почву для дальнейшего социального, экономического и культурного развития общества раннебронзовой эпохи Самцхе-Джавахети.

SAMTSKHE-DJAVAKHETI IN THE EARLY BRONZE AGE

S u m m a r y

The territory of Samtskhe — Djavakheti (Georgian SSR) was densely inhabited in the Early Bronze Age, especially its eastern and central regions. The settlements of this period occur on the river terraces, capes, slopes of the hills, etc.

The architecture of the settlements is represented by stone buildings of rectangular form with plane roofs.

For the graves were used pits, stone cases and stone tombs in a horseshoe form. The graves were both individual and collective with the inhumative ceremony.

In Samtskhe-Djavakheti the Kura-Arakses culture occupied a dominating position during the whole Early Bronze Age. This region belongs to the general area of distribution of this culture. But the signs of other cultures in combination with some elements of local variants of the Kura-Arakses culture gives some symbiosis appearance to the Early Bronze age of Samtskhe-Djavakheti on the whole.

The Early Bronze Age in Samtskhe-Djavakheti lasted from the IV millenium till the beginning of the second half of the III millenium B. C.

Four chronological stages are distinguished and accordingly outward connections are established.

STAGE I is regarded to the early phase of the Kura-Arakses culture, which makes it possible to include the territory of Samtskhe-Djavakheti into the area of formation of the Kura-Arakses culture.

STAGE II corresponds to the developed stage of the Kura-Arakses culture. Close ties exist with Trialeti, Shida Kartli and South East Anatolia. There are noticeable connections with Western Georgia.

It is established simultaneity of the Early Bronze Age cultures of Eastern and Western Georgia on this stage of development, and the territory of Samtskhe-Djavakheti appeared to be the zone of contacts of these cultures.

STAGE III corresponds to the late epoch of the Kura-Arakses culture. The ties with Western Georgia disappear, but the close ties with Shida (middle) and Kvemo (lower) Kartli last. Interconnections with the Southern regions of Kura-Arakses culture becomes stronger. (Armenian upland, N. E. Anatolia).

STAGE IV corresponds to the end of the Early Bronze Age. By this time besides the Kura-Arakses culture the signs peculiar for the South zone of Eastern Europe appear. Individual elements of the Tripolie, Katacombs, Novosvobodien stages of the Maikop culture are met.

Separate signs of the subsequent — Middle Bronze Age culture are already manifested themselves, and this stage can be considered as a transition period from the Early to the Middle Bronze epoch.

Natural conditions influenced the development of agriculture and cattle-breeding in the regions. Handicrafts were highly developed, especially metallurgy and pottery.

The development of agriculture, cattle-breeding and high degree of handicraft promoted for the further development of social, economic and cultural progress of society of the Early Bronze epoch in Samtskhe-Djavakheti.

შემოკლებათა განმარტება

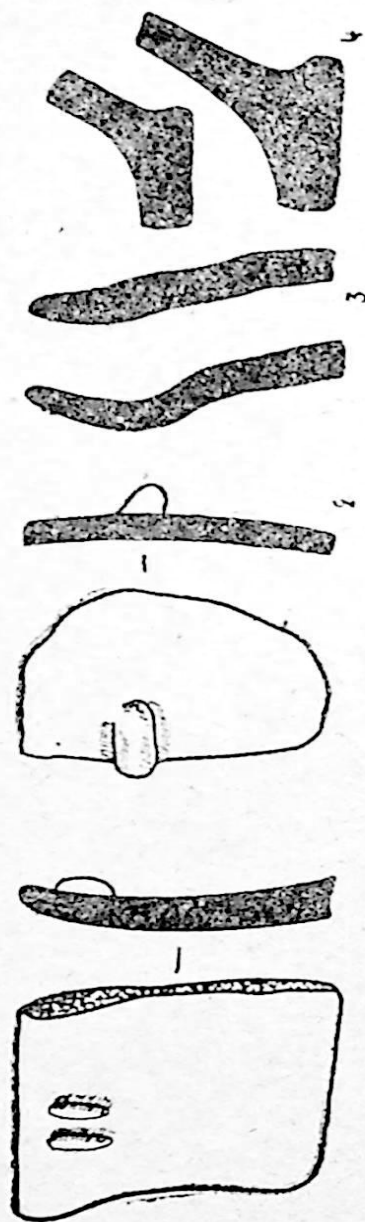
- მსპ — მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის.
მსპი — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის.
სპ — საისტორიო კრებული.
სსმპ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები.
სსმ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.
АО — Археологические открытия.
ВАГ — Вопросы археологии Грузии.
КСИА — Краткие сообщения института археологии.
КСИМК — Краткие сообщения института истории материальной культуры.
МАД — Материалы по археологии Дагестана.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
ПАИ — Полевые археологические исследования в ГССР.
СА — Советская археология
ТКАЭ — Труды Кахетской археологической экспедиции.
AJA — American Journal of Archaeology.
AS — Anatolian Studies.
BASOR — Bulletin of the American Schools of Oriental Research.
KP — Keban Project.
JNES — Journal of Near Eastern Studies.
ТТК — Türk Tarih Kurumu.
ТТКВ — Türk Tarih Kurumu Basimevi.

ტაბულების აღწერილობა

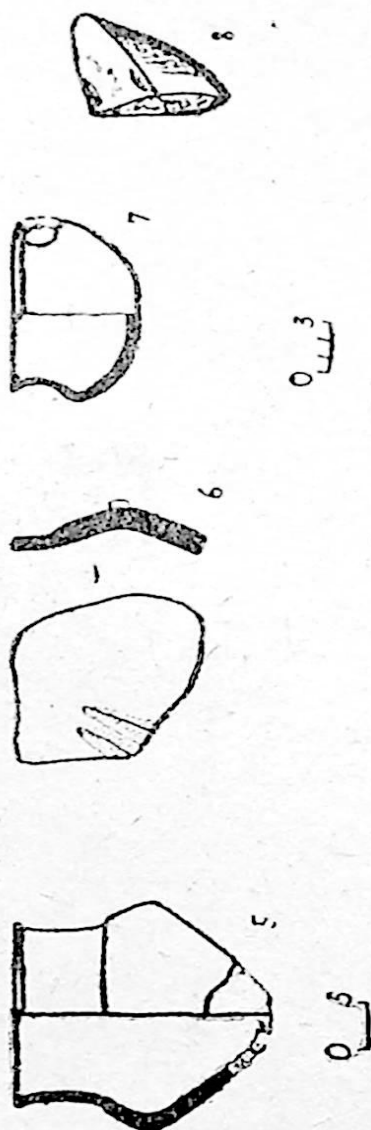
- ტაბ. 1. სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლების რუკა.
- ტაბ. 2. ახალციხის ამირანის გორის II უბნის ქვედა ტერასის შენობების ქვეშ აღმოჩენილი კერამიკა.
- ტაბ. 3. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. I შენობა.
- ტაბ. 4. ახალციხის ამირანის გორა. I—III ნაგებობა; 2,3—VII ნაგებობა; 4—6—IX შენობა. 7—10—№ 7 ორმო.
- ტაბ. 5. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. X შენობა.
- ტაბ. 6. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. X შენობა.
- ტაბ. 7. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. XIII შენობა.
- ტაბ. 8. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. 1,2 — XIII შენობა. 3—10—XIV შენობა.
- ტაბ. 9. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. I უბანი. I—XV შენობა; 2,3—XVI შენობა; 4—10—XVII შენობა.
- ტაბ. 10. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. 1—3—XX შენობა; 4—6—XXI შენობა; 7, 8—XXII შენობა, 9—12—XXIII შენობა.
- ტაბ. 11. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. XXIV შენობა.
- ტაბ. 12. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. XXVII შენობა.
- ტაბ. 13. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. I—XXV შენობა. 2—8 XXIX შენობა.
- ტაბ. 14. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. I—4—XXXI შენობა. 5—II—II უბანი.
- ტაბ. 15. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. II უბანი.
- ტაბ. 16. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. II უბანი.
- ტაბ. 17. კერამიკა. 1—7 ახალციხის ამირანის გორის II უბანი; 8 — ზეელის „რაბათი“.
- ტაბ. 18. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. I—№ 1 სამარხი. 2,3 — № 12 სამარხი; 4,7—II უბანი; 5 — № 29 სამარხი; 6 — № 9 სამარხი; 8—10—№ 49 სამარხი 11 № 23 სამარხი.
- ტაბ. 19. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. I—№ 11 სამარხი; 2—№ 12 სამარხი; 3 — 15 სამარხი; 4—№ 5 სამარხი; 5—№ 56 სამარხი; 6,8,9—II უბანი; 7—№ 25 სამარხი; 10—№ 27 სამარხი; 11—№ 24 სამარხი.
- ტაბ. 20. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა 1,7—№ 45 სამარხი; 2,3,5—II უბანი; 4—№ 24 სამარხი; 6,10—№ 16 სამარხი; 8—№ 7 სამარხი; 9—№ 35 სამარხი.
- ტაბ. 21. ახალციხის ამირანის გორა. კერამიკა. I—№ 36 სამარხი; 2,4,6—№ 19 სამარხი; 3—№ 34 სამარხი; 5—№ 4 სამარხი; 7—№ 52 სამარხი.
- ტაბ. 22. ბრინჯაოს ნივთები. 1—2. ახალციხის მუზეუმიდან. ახალციხის ამირანის გორა 3—№ 36 სამარხი; 4—№ 24 სამარხი; 5—№ 7 სამარხი; 6—8, 10, 11—II უბანი; 9—№ 33 სამარხი; 12—№ 16 სამარხი.
- ტაბ. 23. ახალციხის ამირანის გორა. ბრინჯაოსა და ქვის იარაღ-სამკაული I—XXI შენობა; 2—II უბანი; 3—№ 7 სამარხი; 4 — № 33 სამარხი; 5—№ 61 სამარხი.

- ტაბ. 24. ახალციხის ამირანის გორა. ლითონის, ქვისა და ძვლის ნივთები. 1,6,8—13—№14
სამარხი; 2,8—II—№ 56 სამარხი; 3—№ 16 სამარხი; 5—№ 27 სამარხი; 7 —№ 7
სამარხი; 14—№ 4 სამარხი; 15—№ 36 სამარხი; 4,16—II უბანი.
- ტაბ. 25. კაეის ნამგლის ჩასართები სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის სხვადას-
სხვა ძეგლებიდან.
- ტაბ. 26. ქვის იარაღები. ზველი; სვირი; თმოგვი; ახალციხის ამირანის გორა.
- ტაბ. 27. ზველი. კერამიკა.
- ტაბ. 28. ზველი. კერამიკა.
- ტაბ. 29. ზველის „რაბათი“. კერამიკა.
- ტაბ. 30. ზველის „რაბათი“, კერამიკა.
- ტაბ. 31. 1—3 ზველის „რაბათი“, 4—9 ლოდობანა. კერამიკა.
- ტაბ. 32. ლოდობანა. კერამიკა.
- ტაბ. 33. 1,2,4 — ბალანთა; 3—დილისკა; 5—აბასთუმანი. კერამიკა.
- ტაბ. 34. 1—5—თახუმთა. კერამიკა; 6—სვირი, ქვის ცულის ფრაგმენტები; 7—10
აბასთუმანი, კერამიკა.
- ტაბ. 35. 1—9 ბენარა; 10—13 ვარხანი; 14—19 ახალქალაქის რაიონი. კერამიკა.
- ტაბ. 36. ახალქალაქის რაიონი, კერამიკა.
- ტაბ. 37. 1—3 ახალქალაქის რაიონი; 4 — სარო; 5 ახალციხის მუზეუმი; 6—9 ოკა-
მი. კერამიკა.

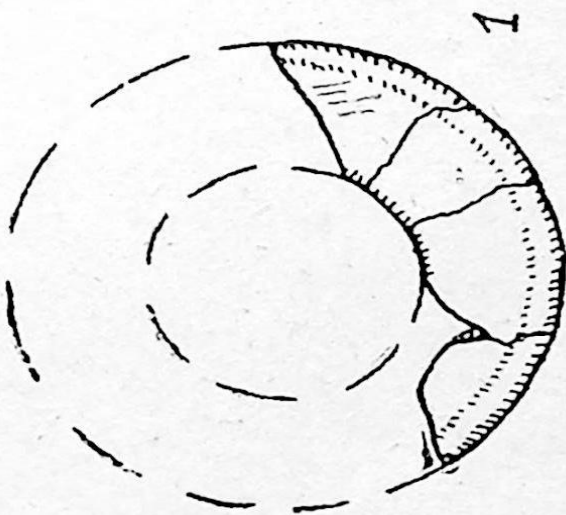

0 1

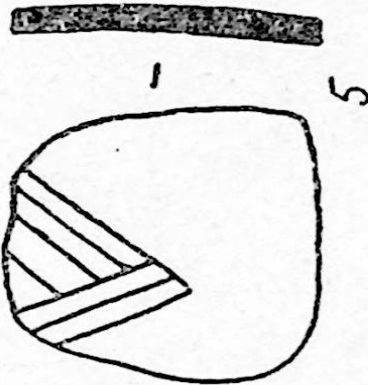

0 3

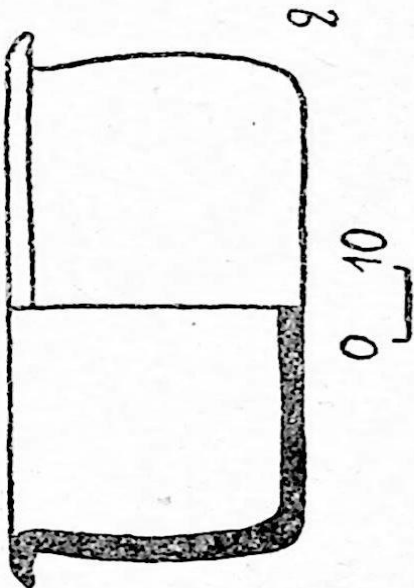
0 5

0.7

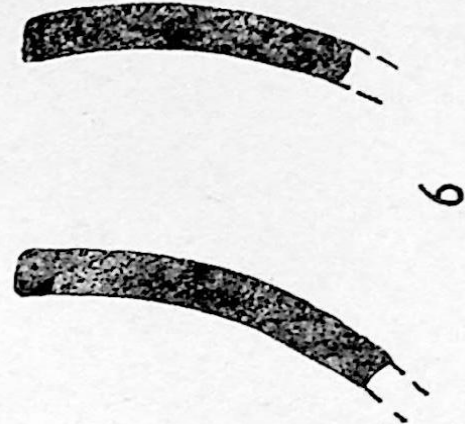
0.2

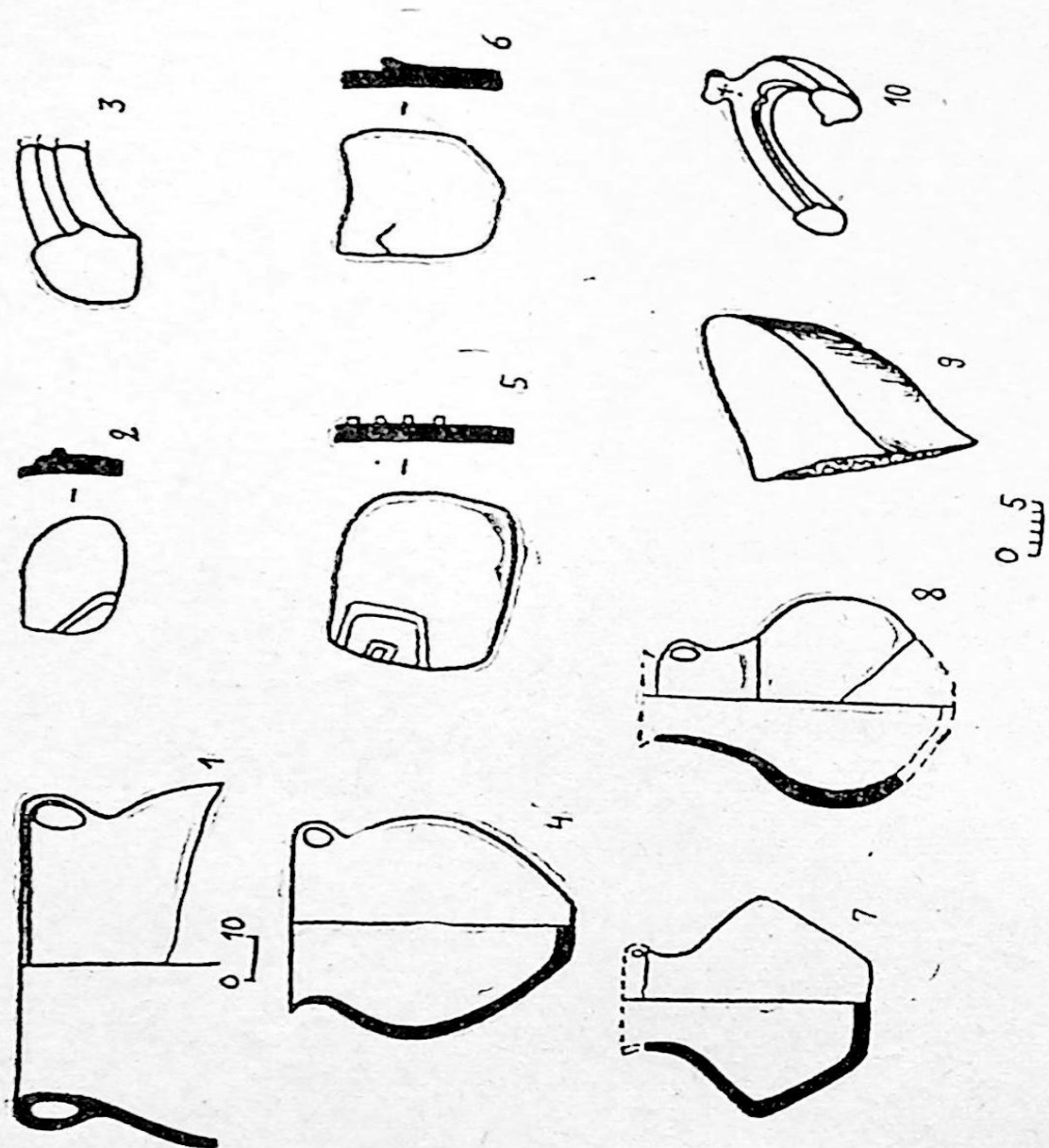

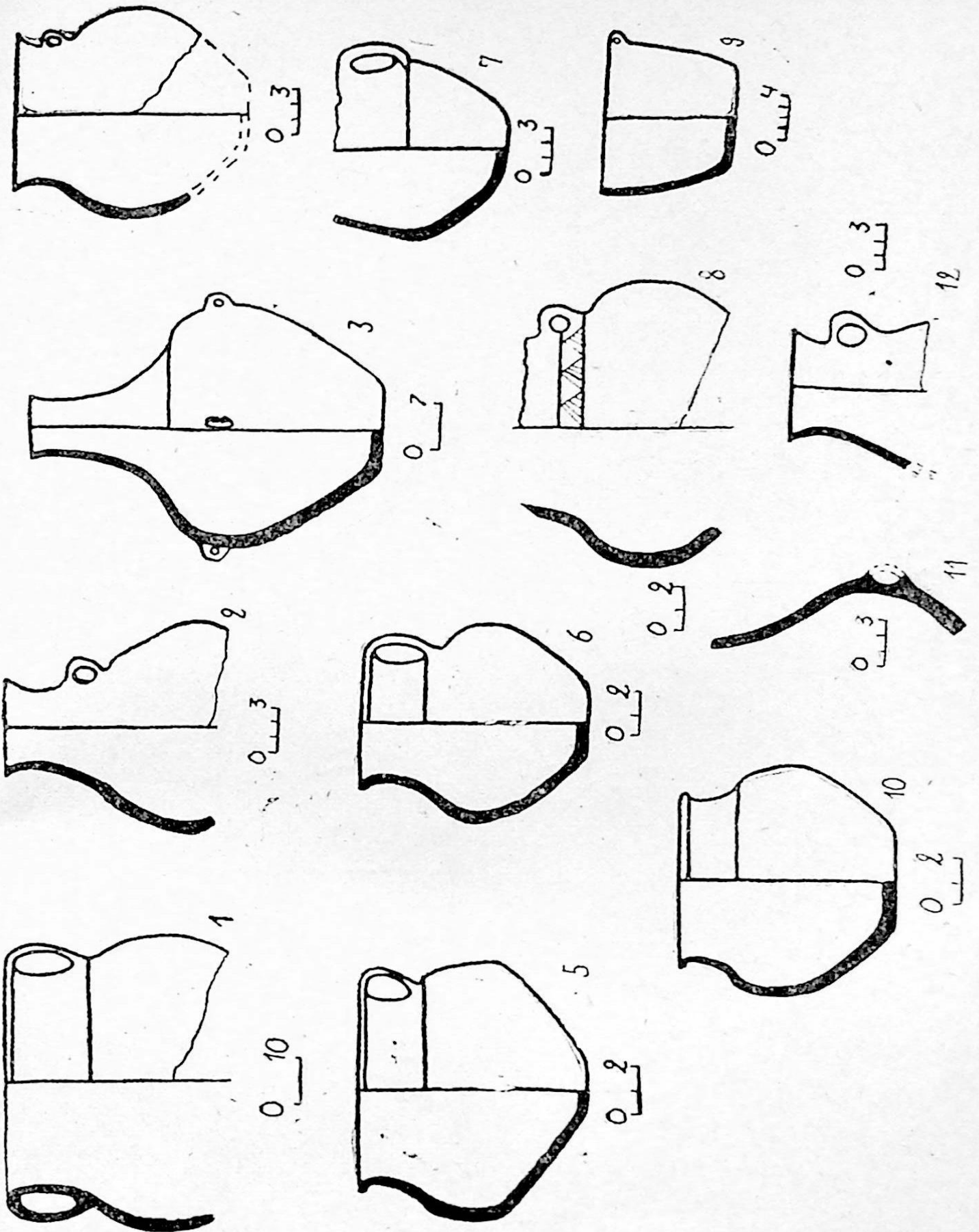
0.10

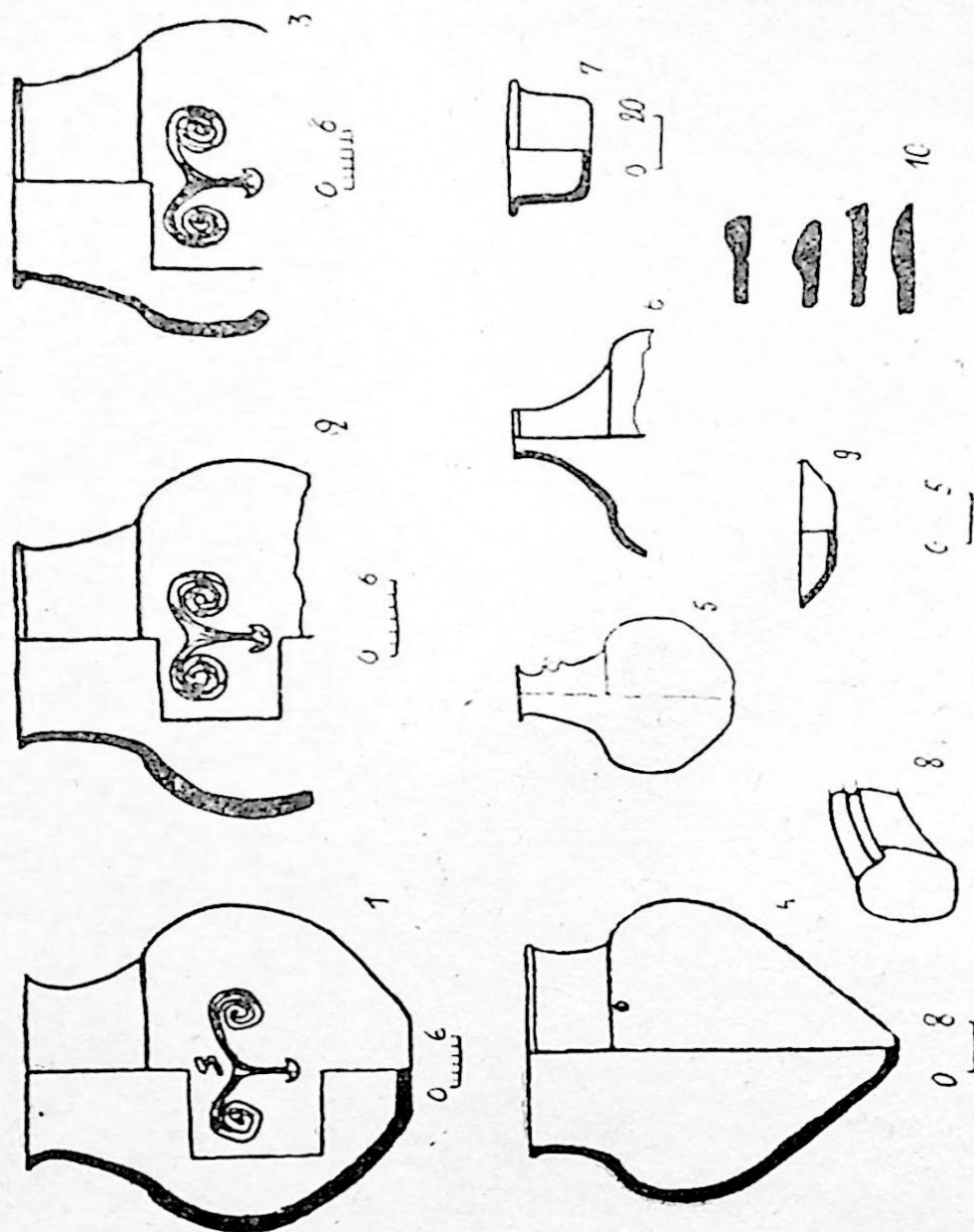

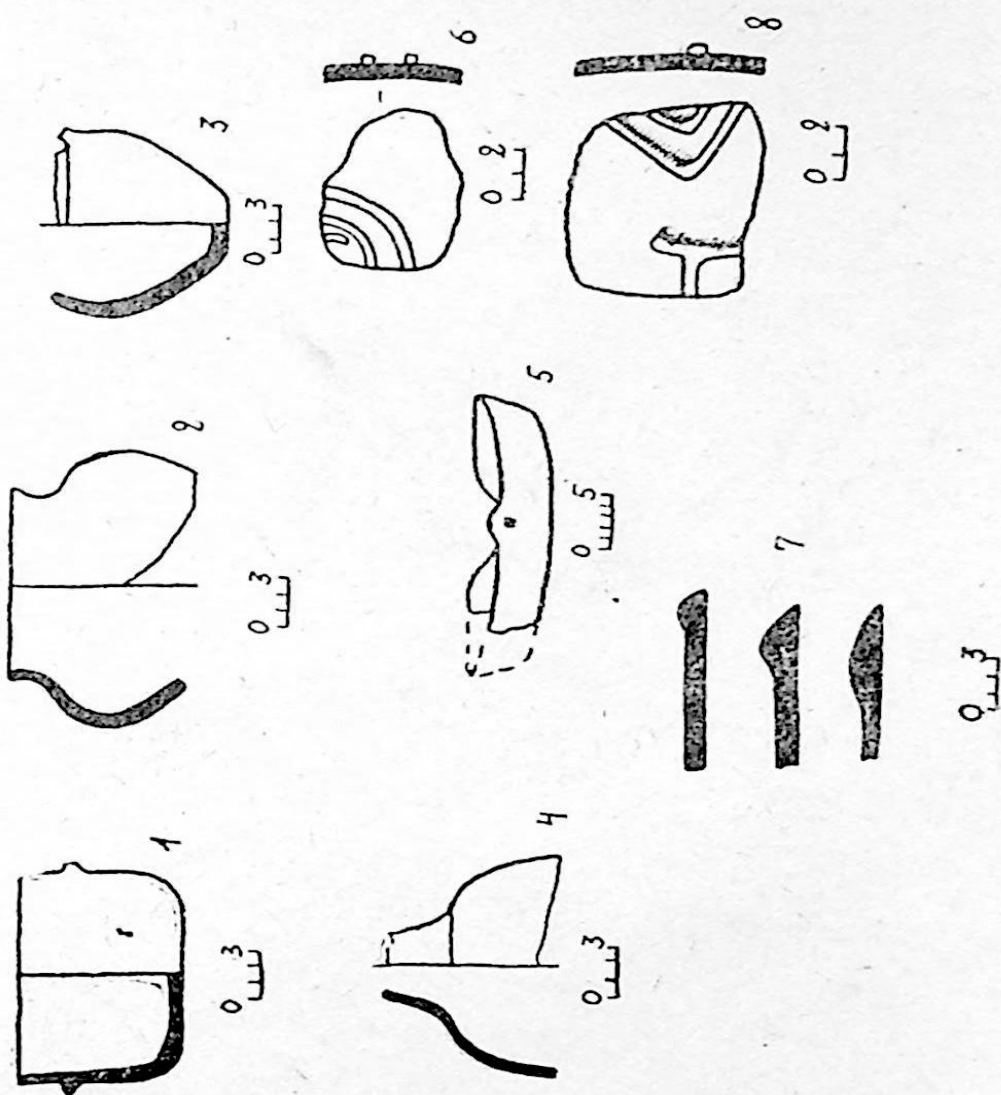
0.2

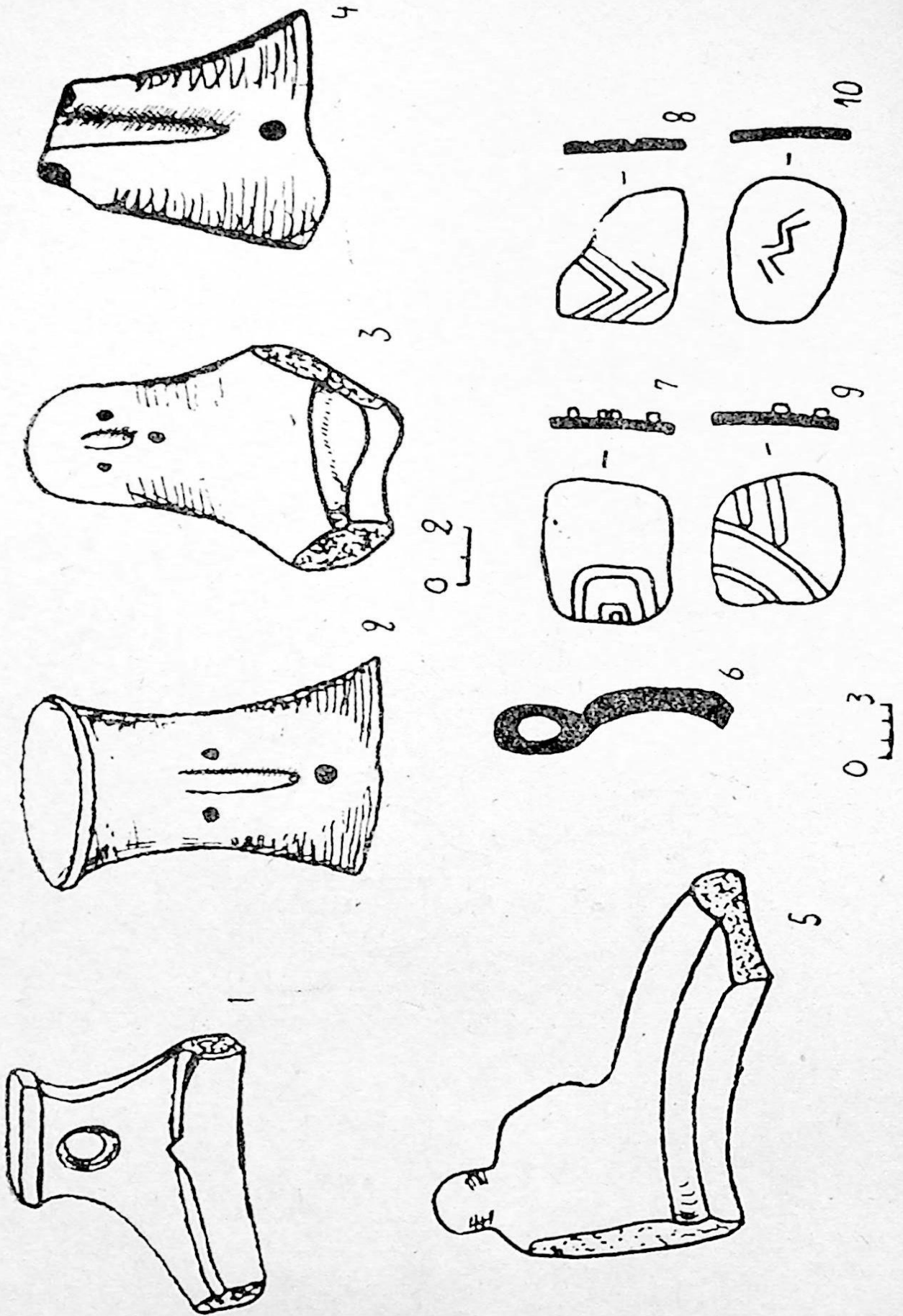

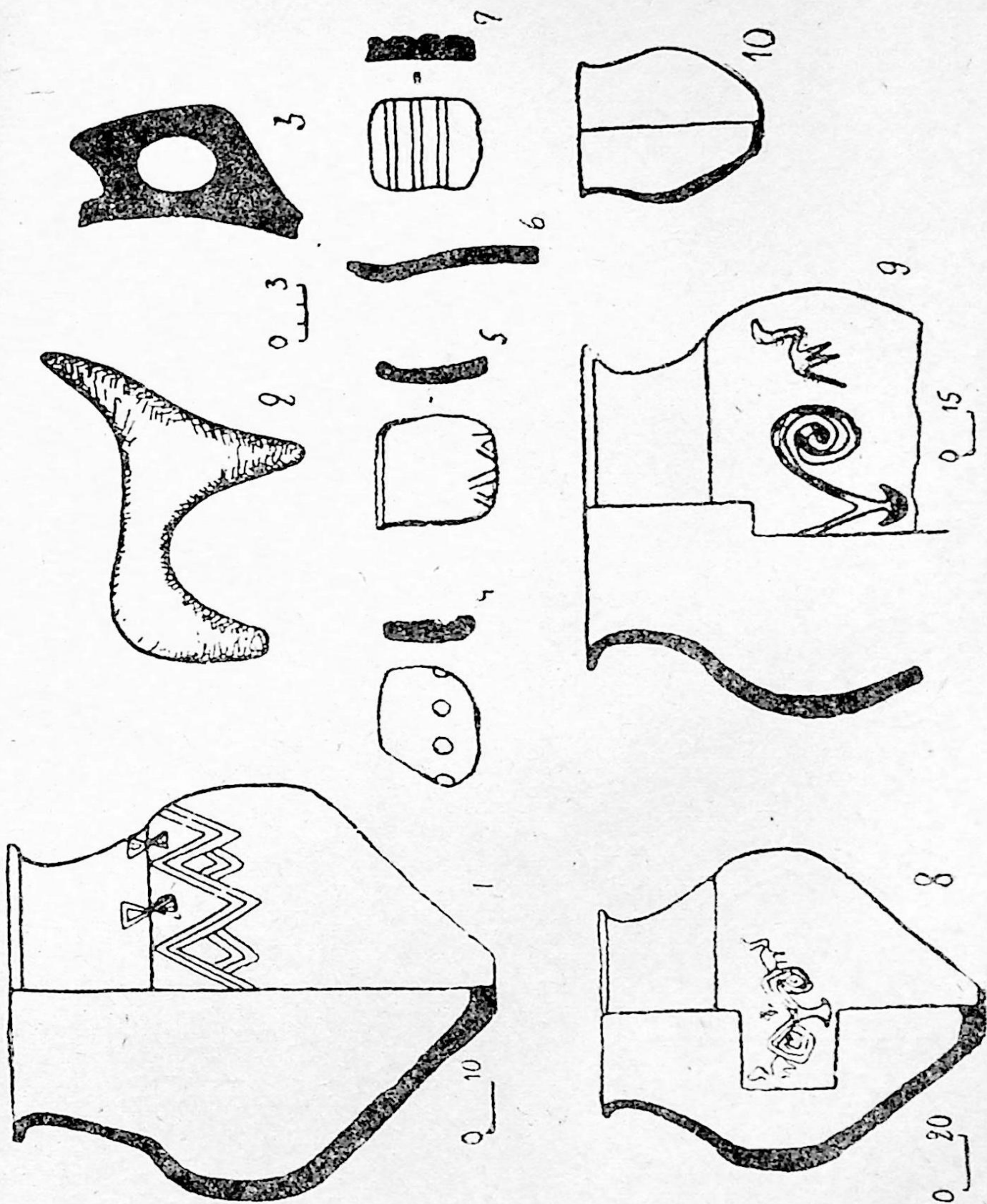

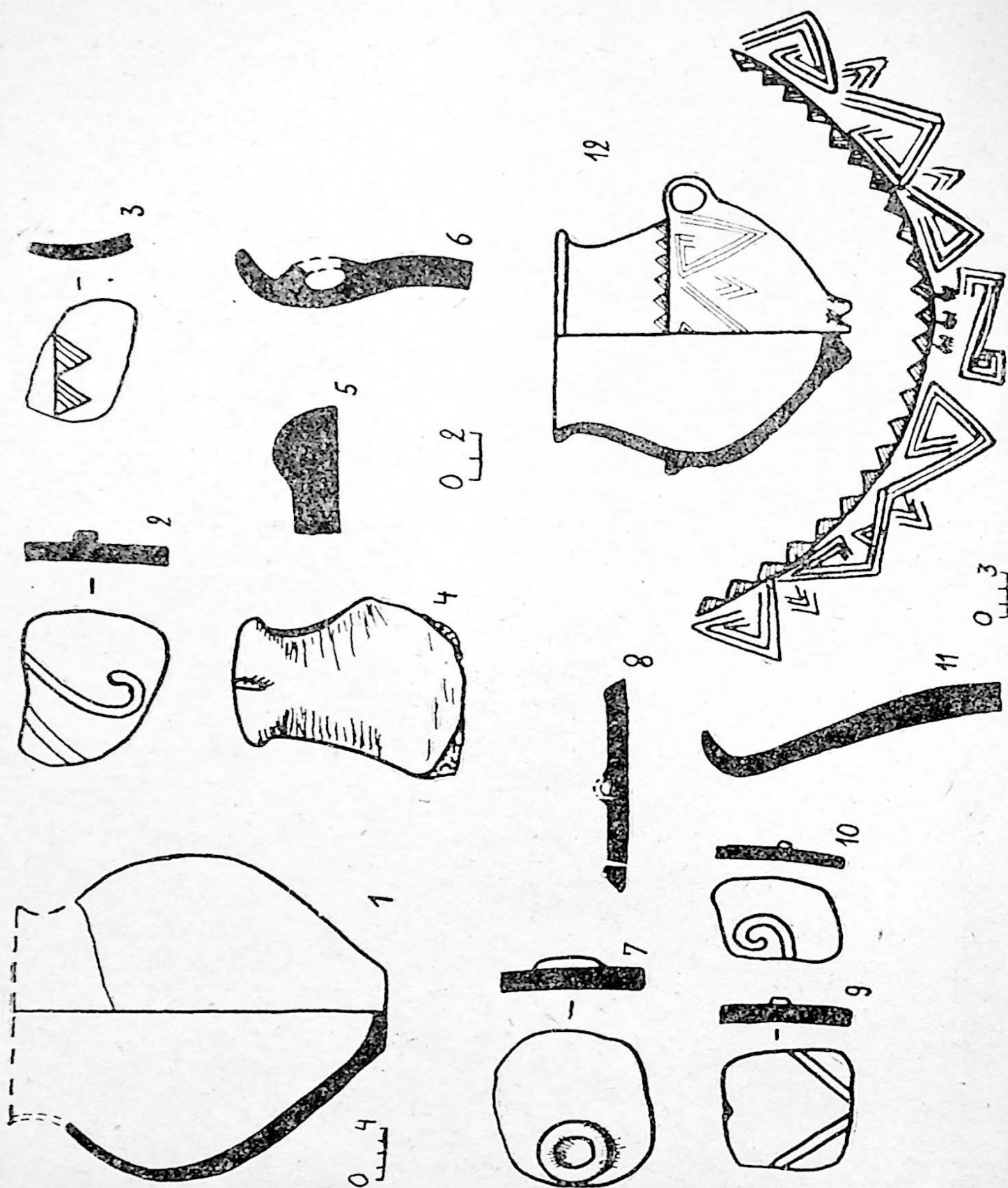

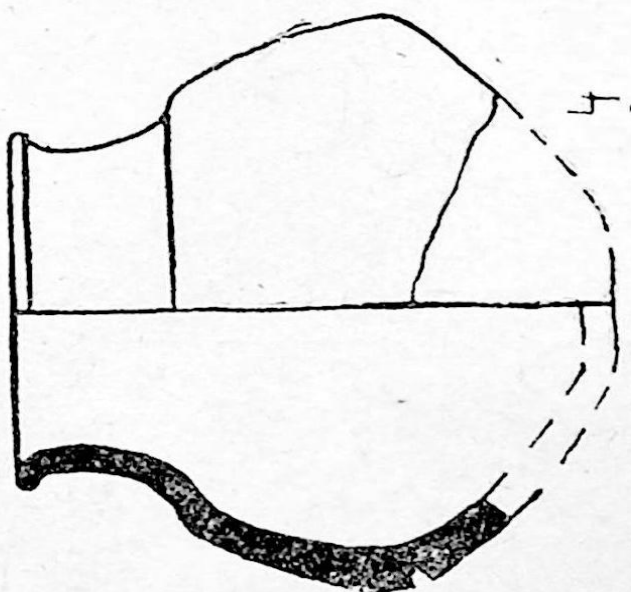
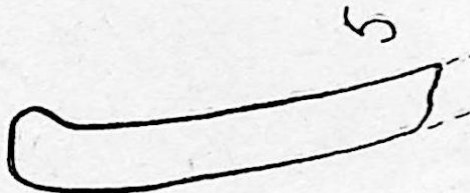
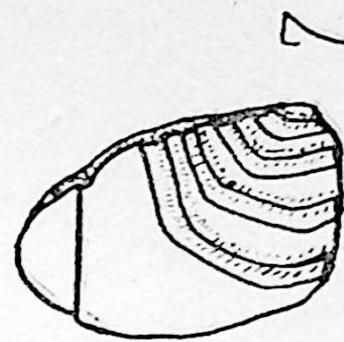
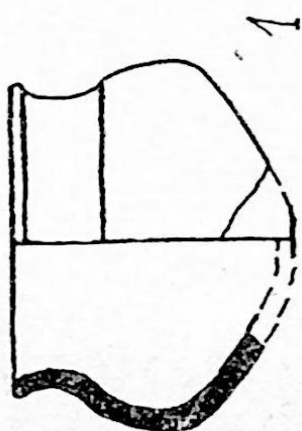
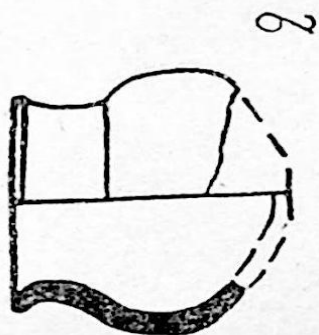
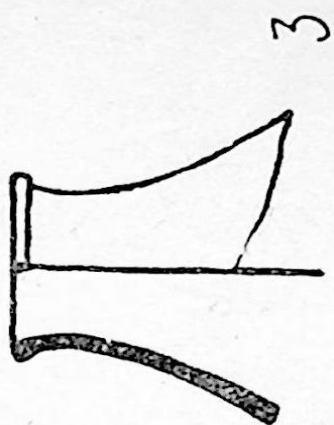

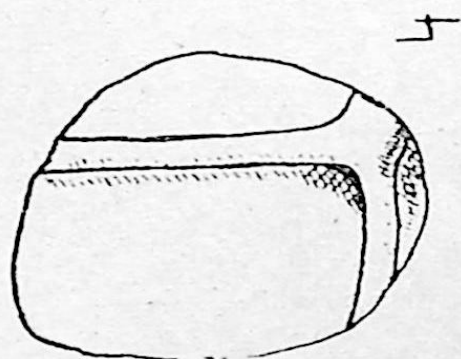
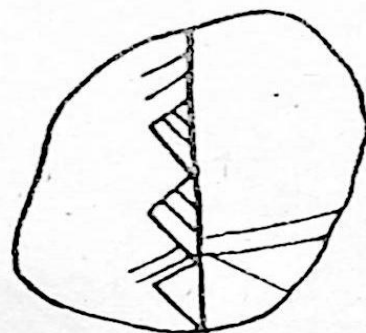
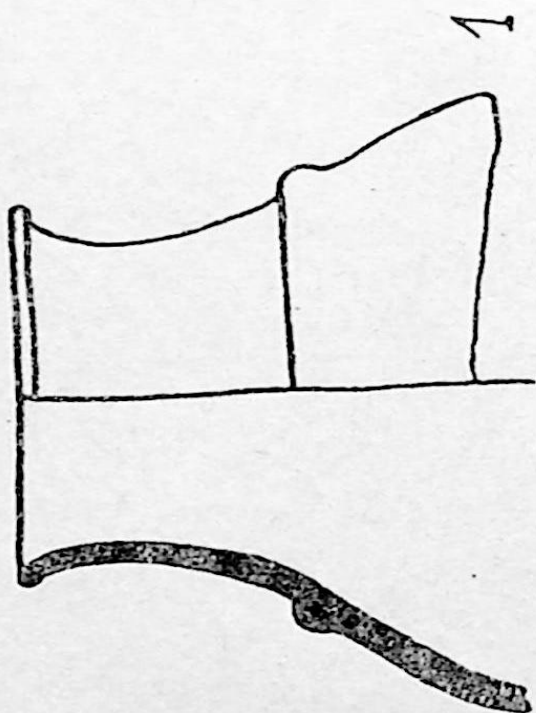
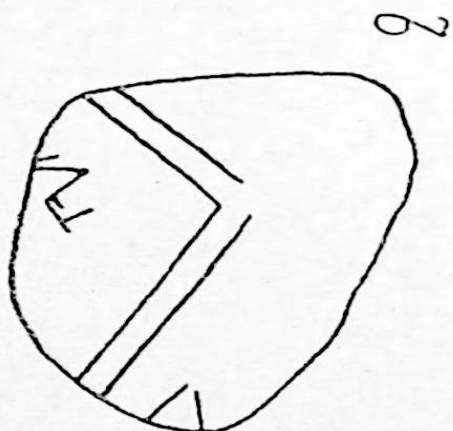
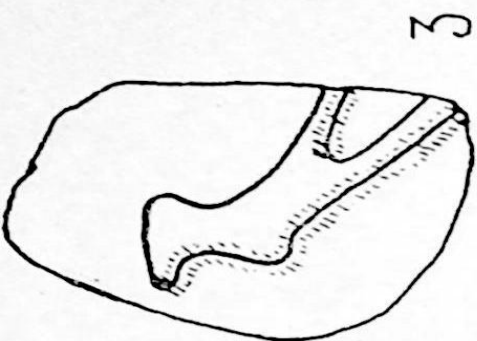

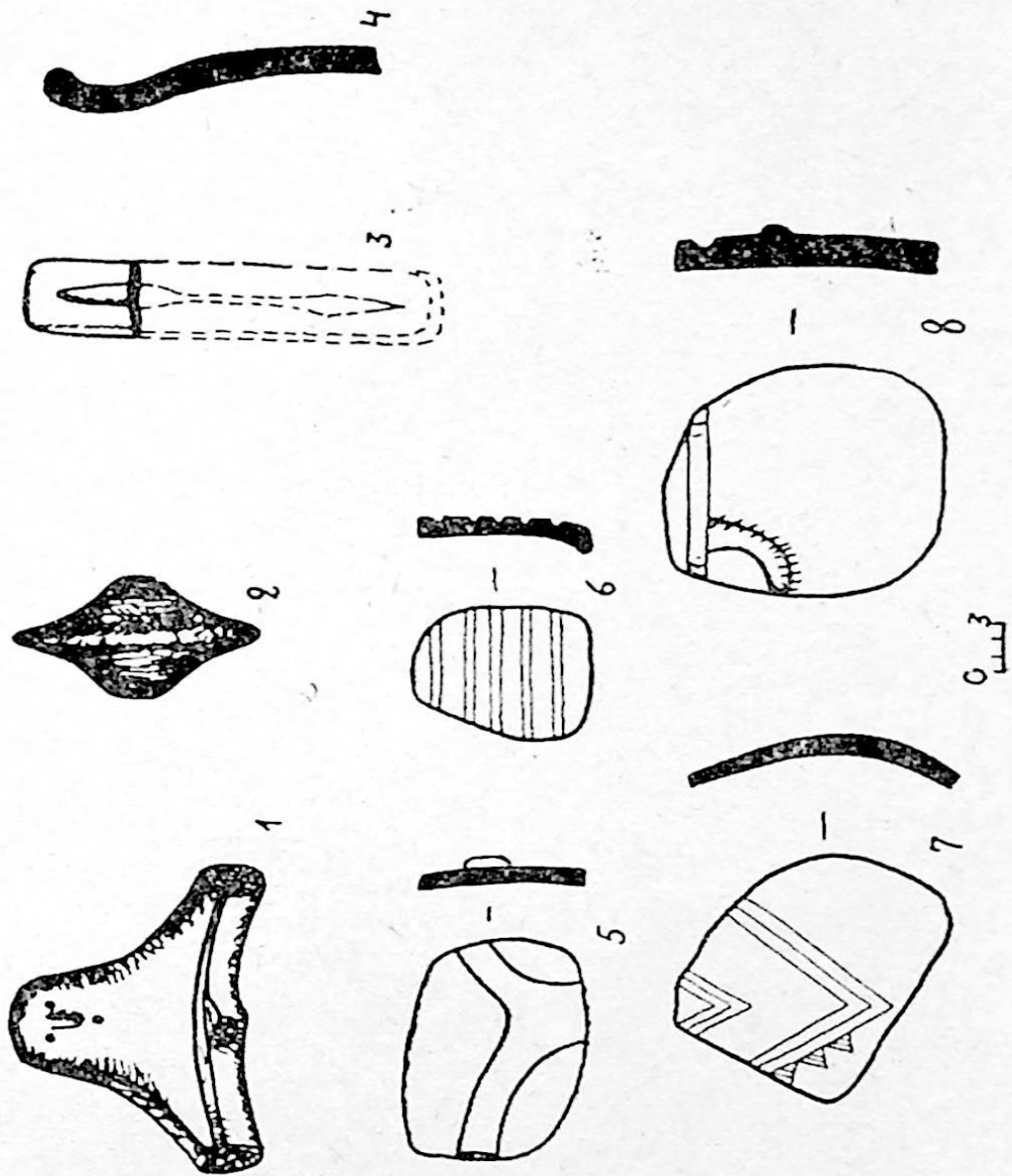

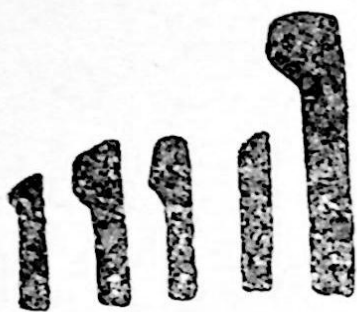
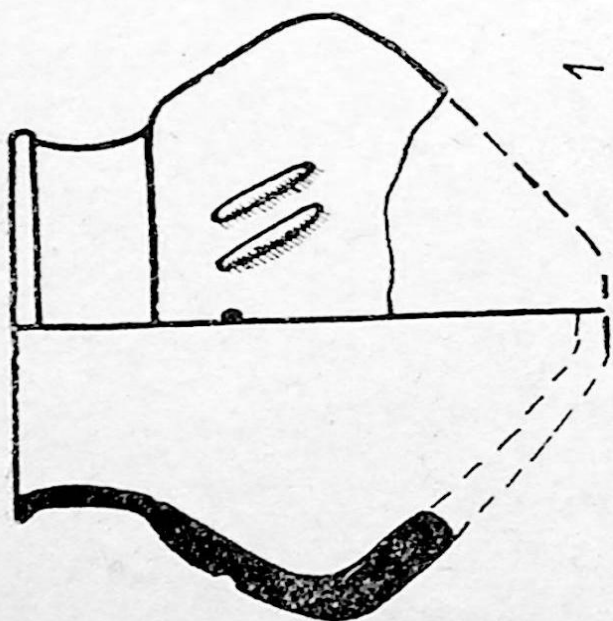

0 5

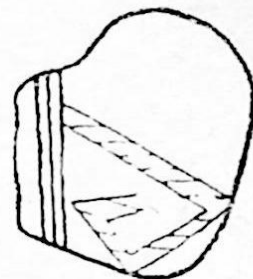
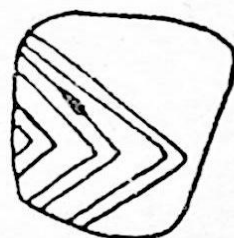
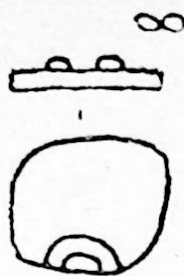

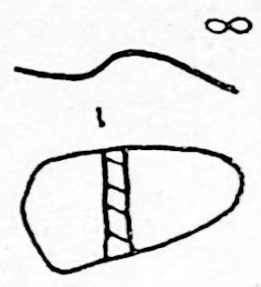
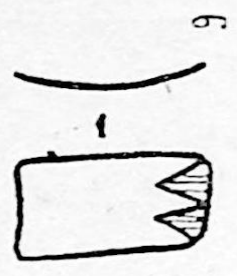
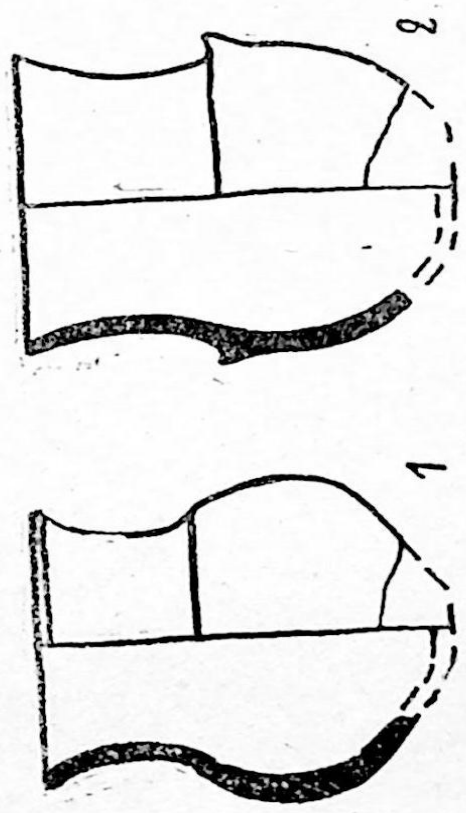
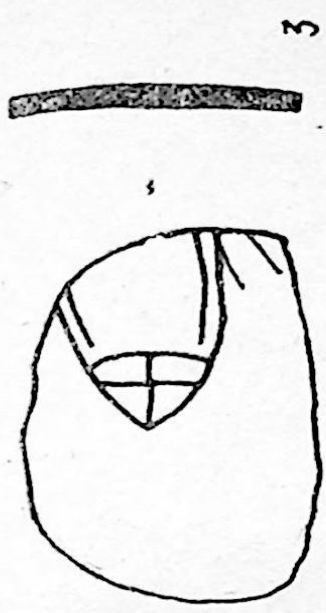
0.3

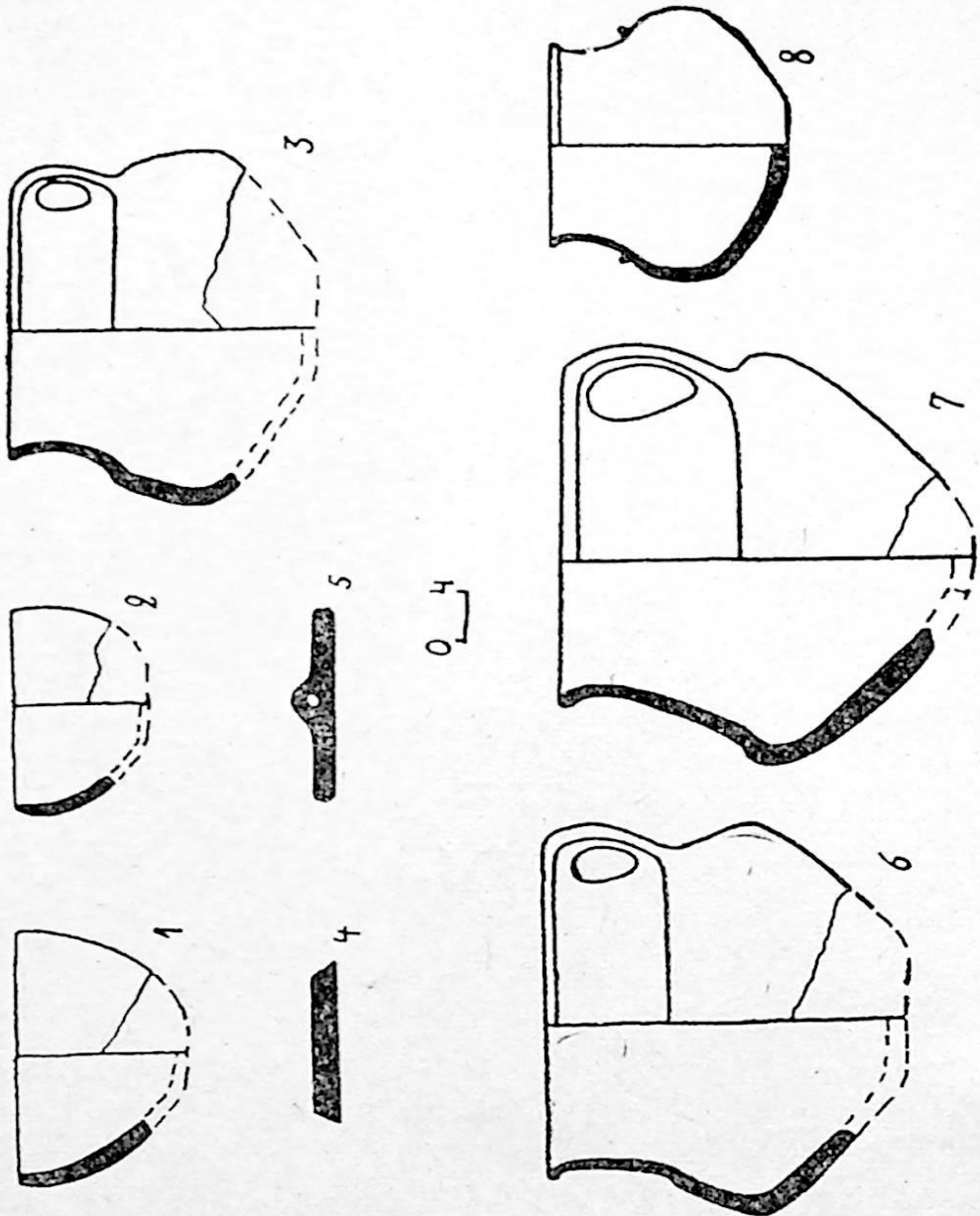

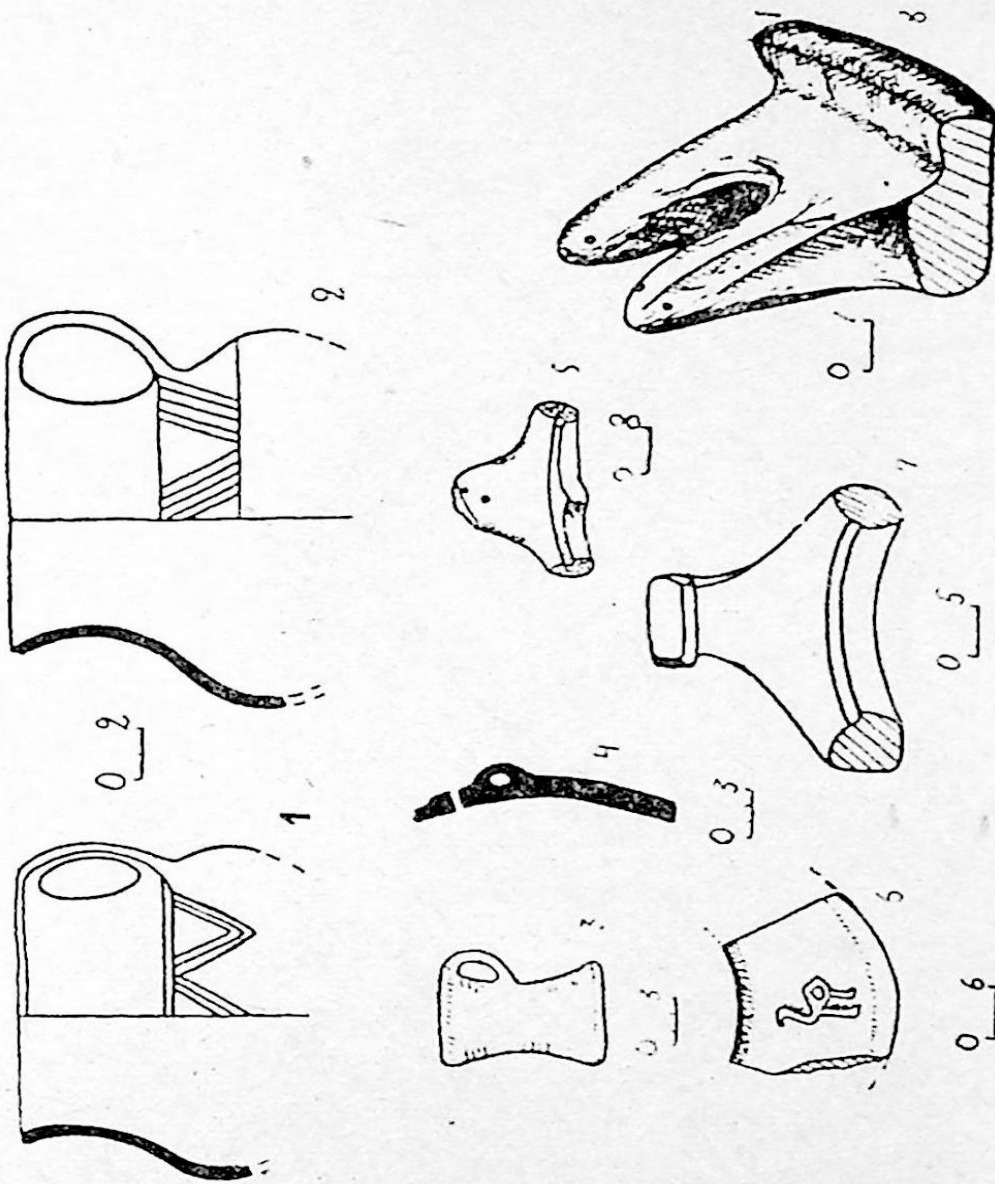
0 3

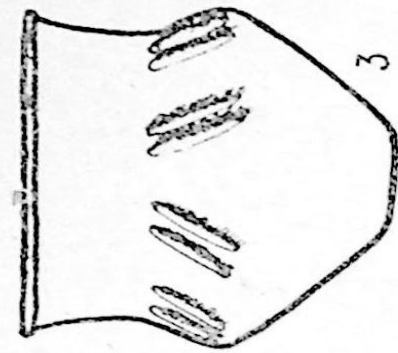

0 3

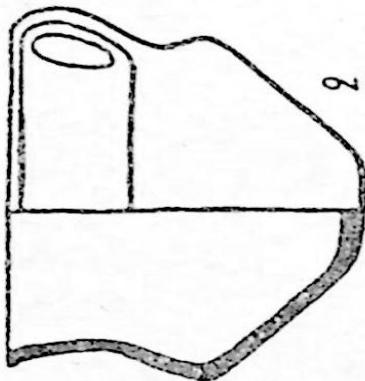

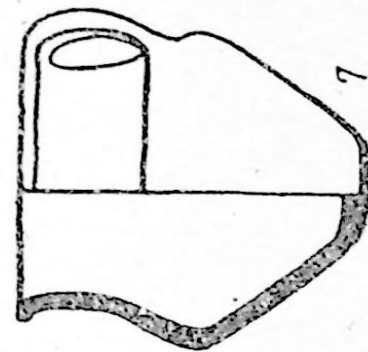

3

0 4

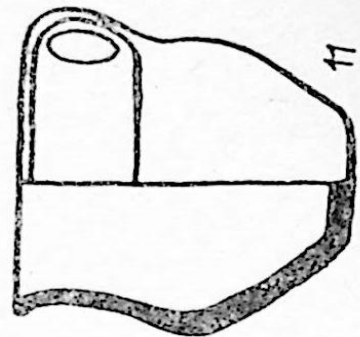

2

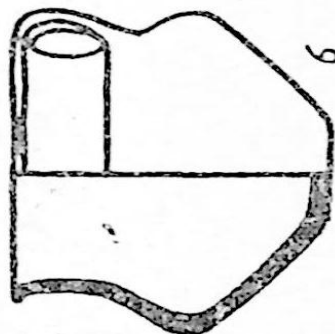
7

0 5

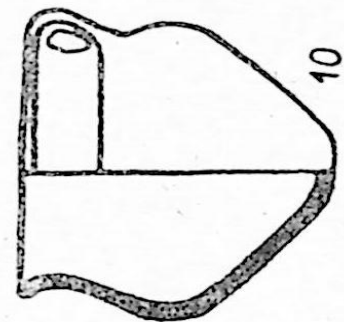
11

0 3

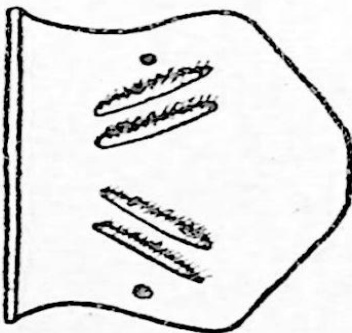
6

0 3

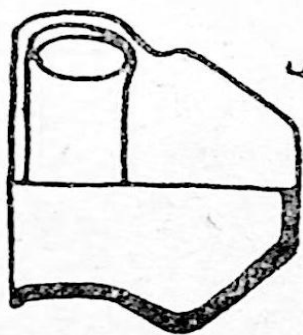
10

0 4

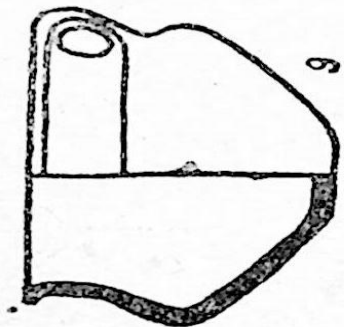
1

0 4

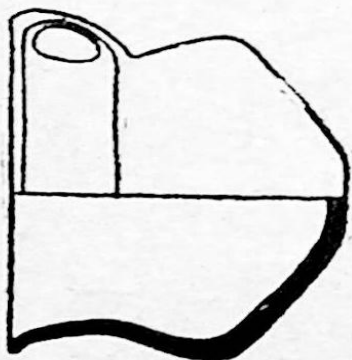
5

0 2

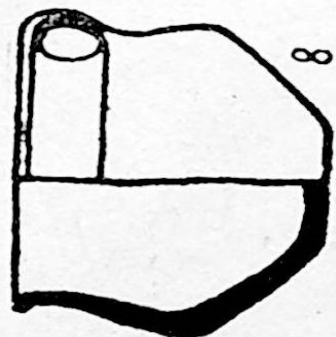
9

0 3

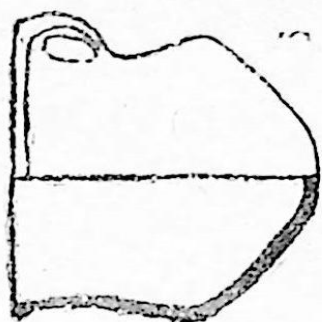
4

0 4

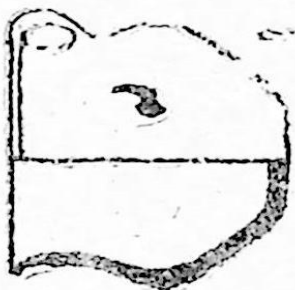

8

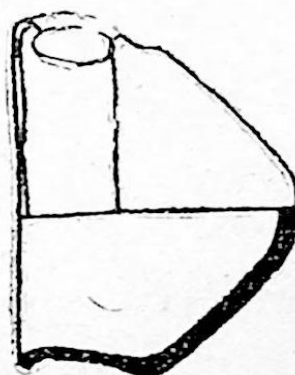
0 3

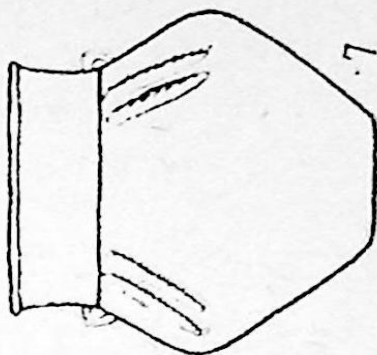
0 2

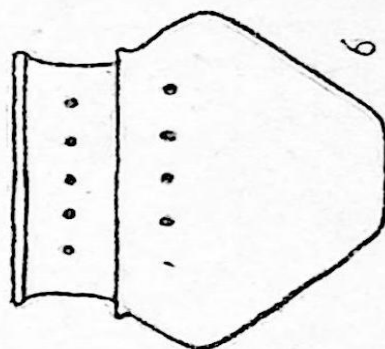
0 4

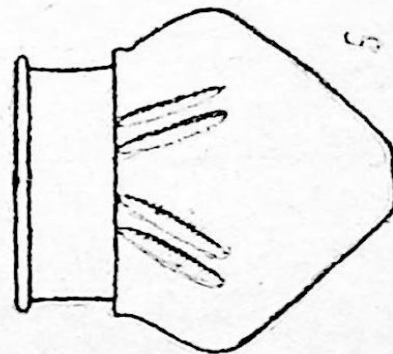
0 3

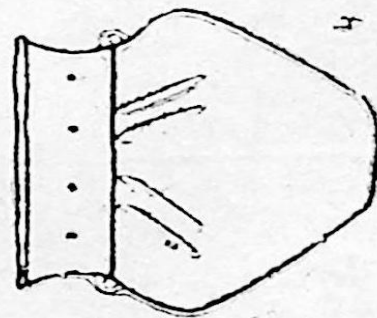
7

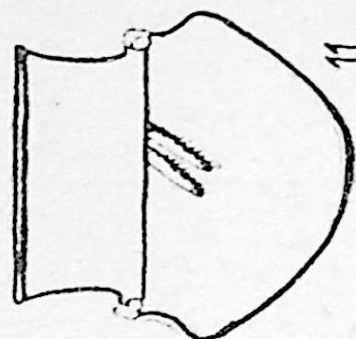
6

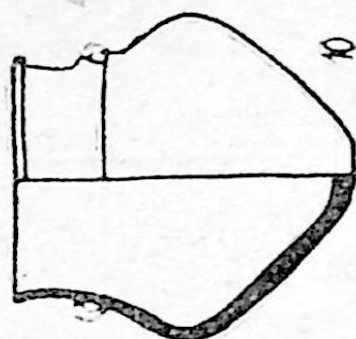
5

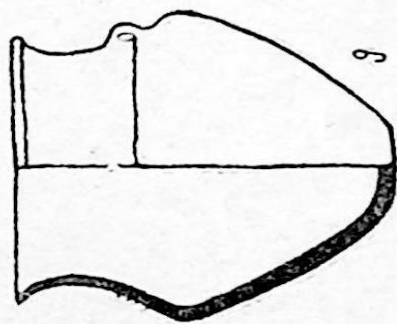
4

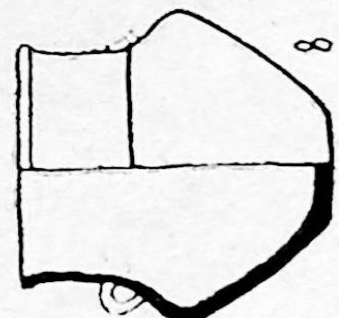
11

10

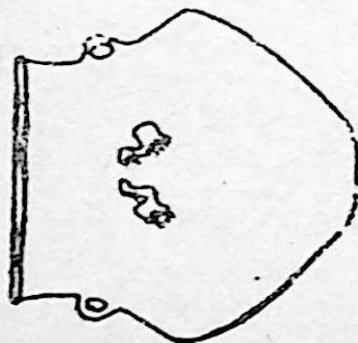

9

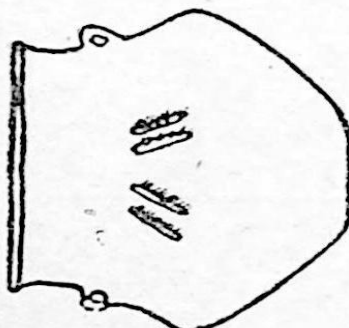

8

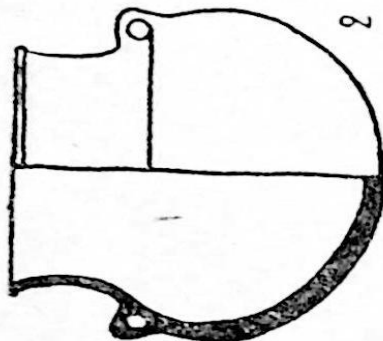
0 5

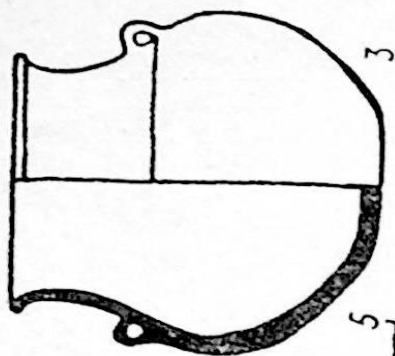
1
0 5

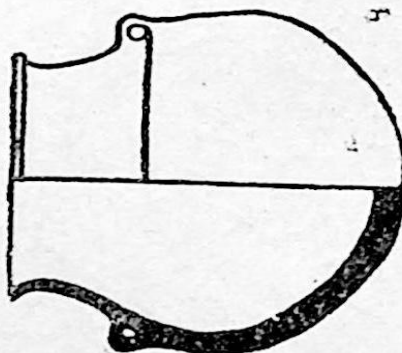
2
0 5

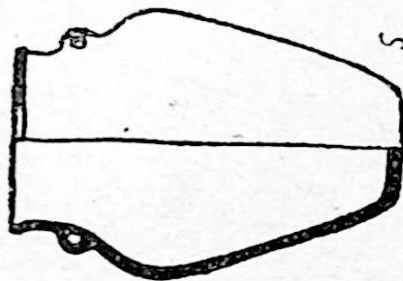
3
0 5

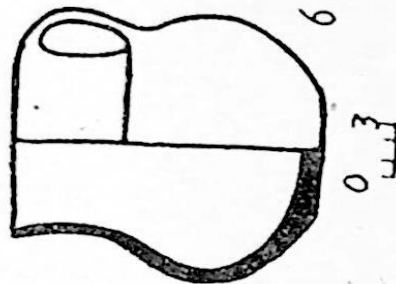
4
0 5

5
0 5

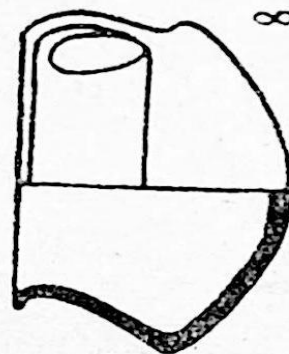
6
0 5

7
0 5

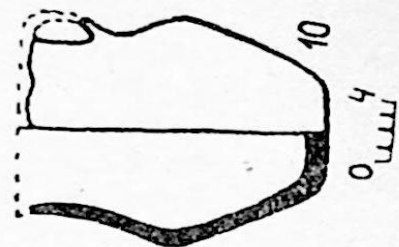
8
0 5

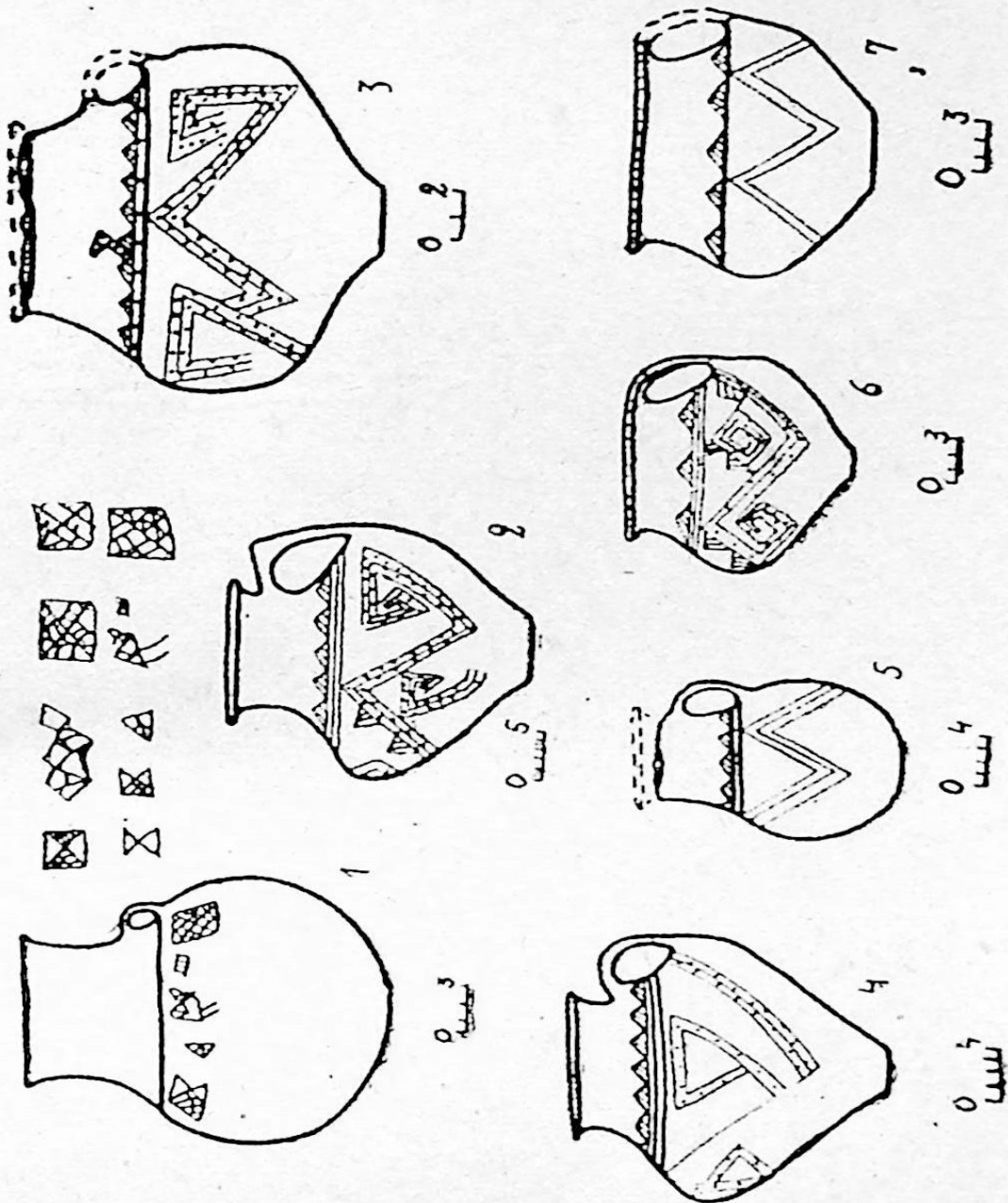
9
0 5

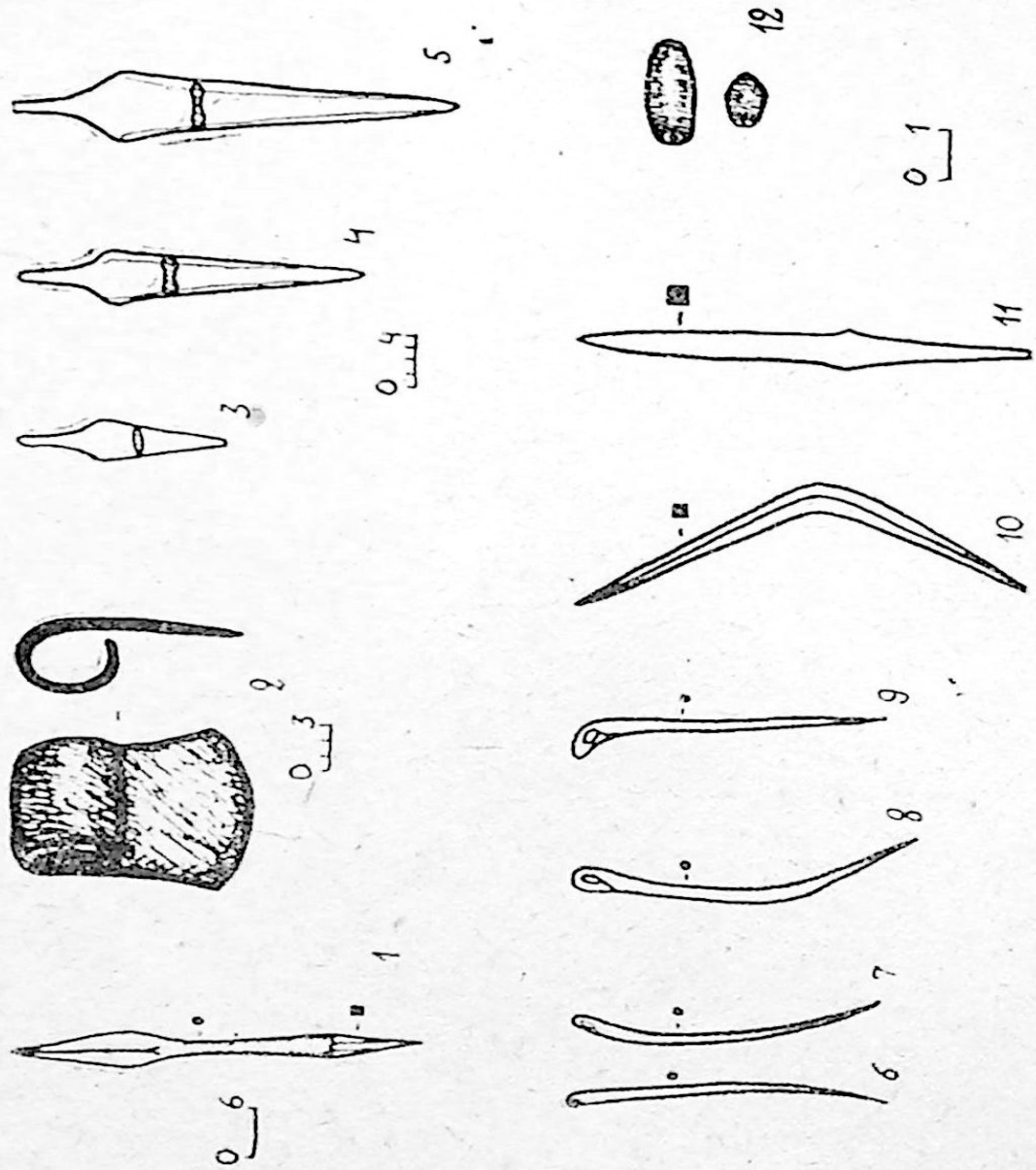

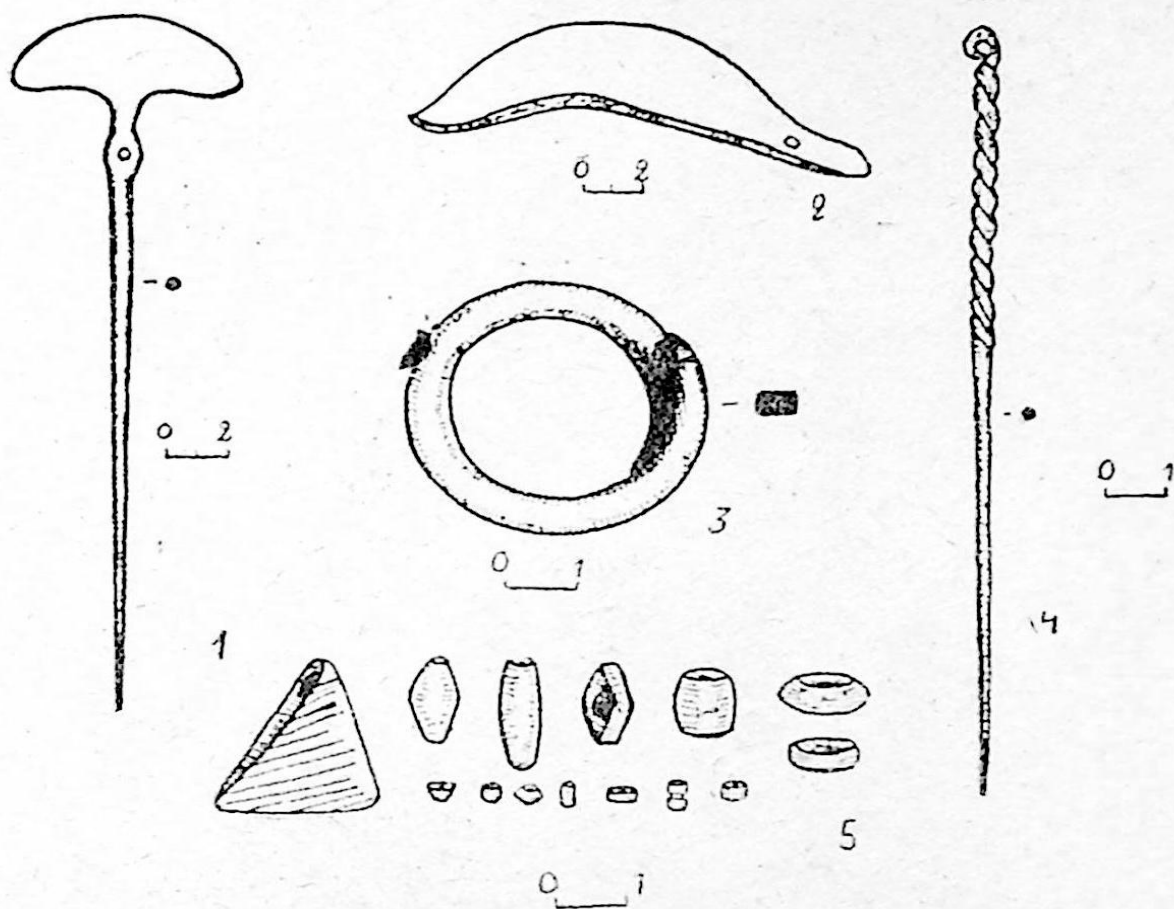
10
0 5

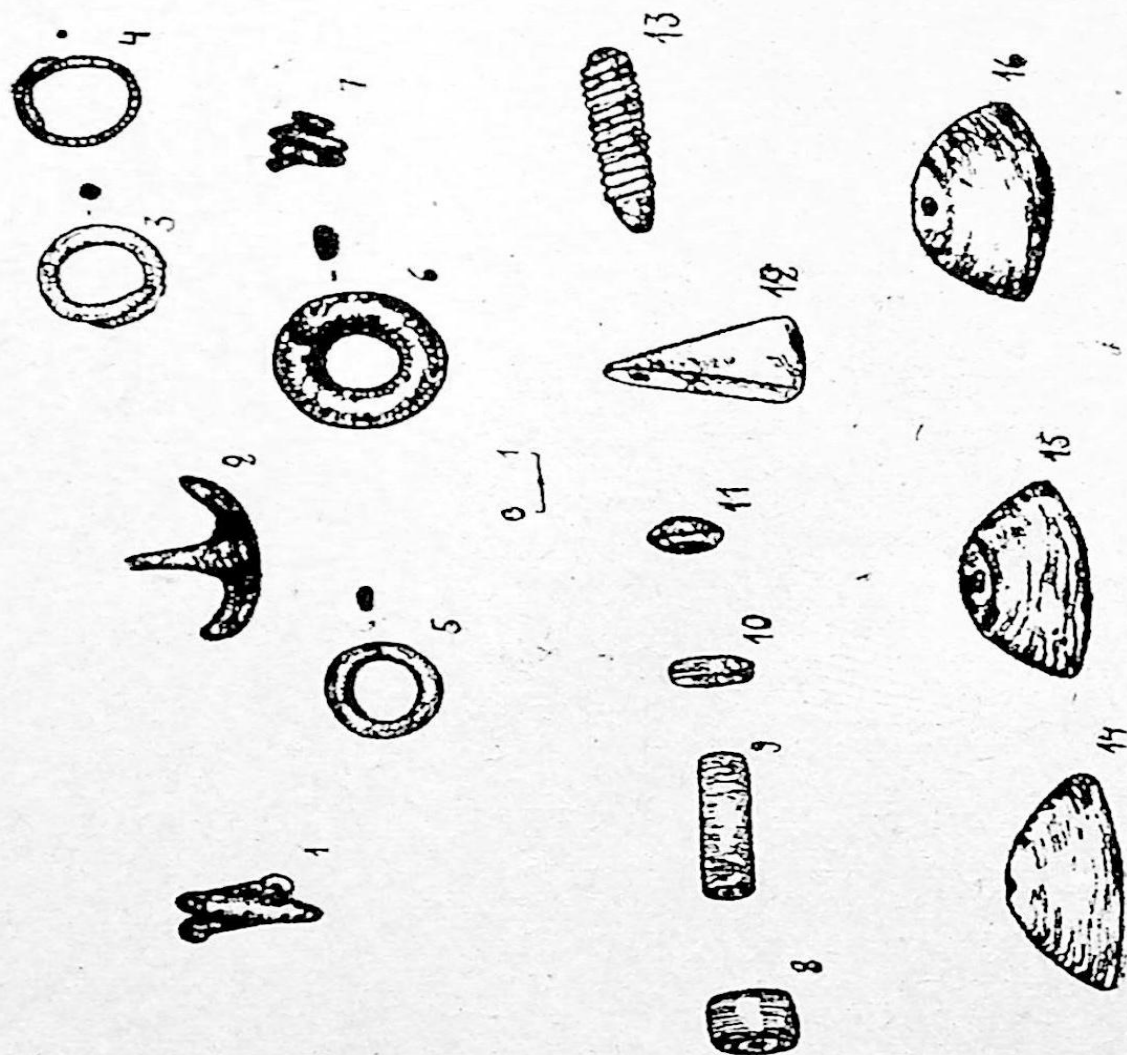

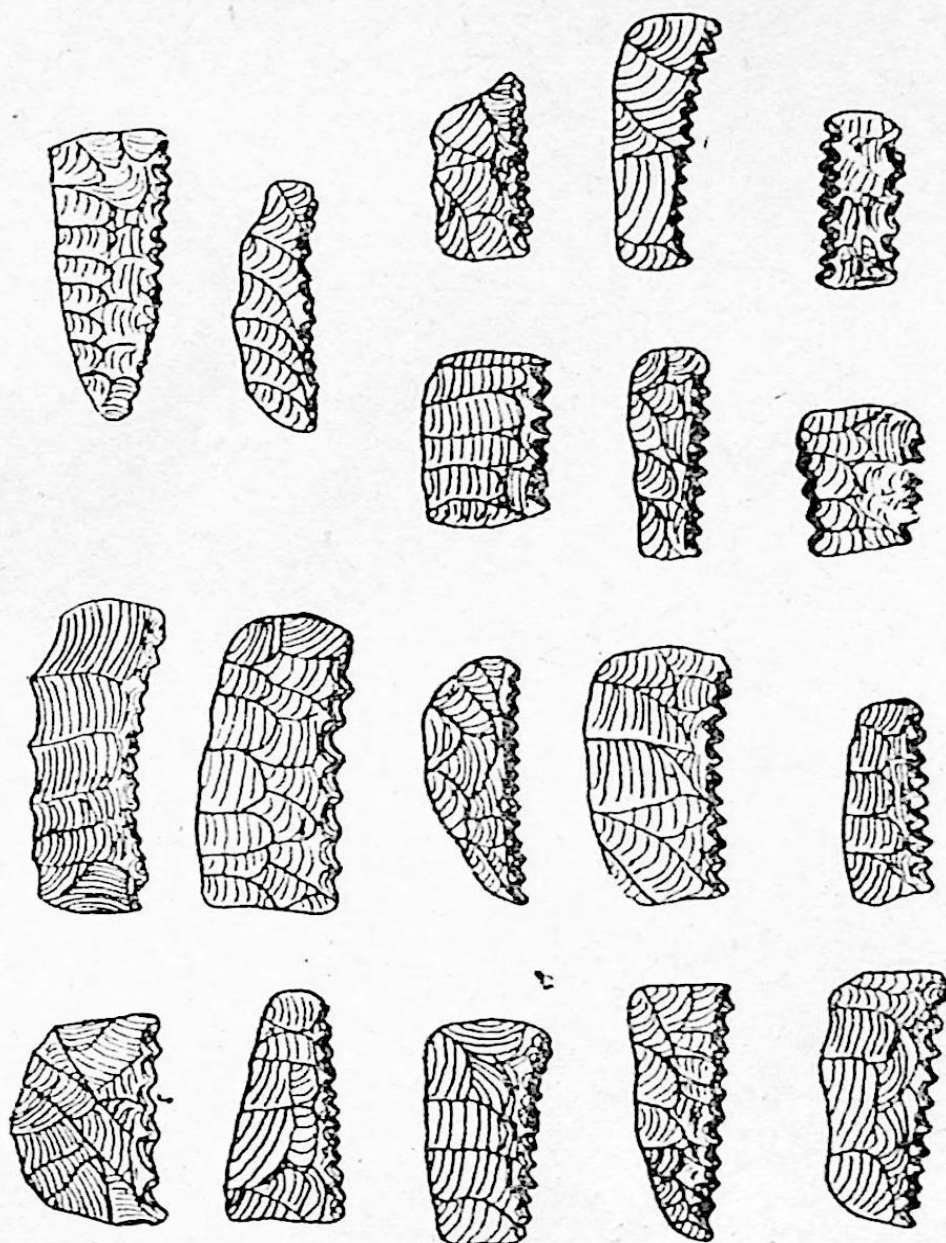
11
0 5

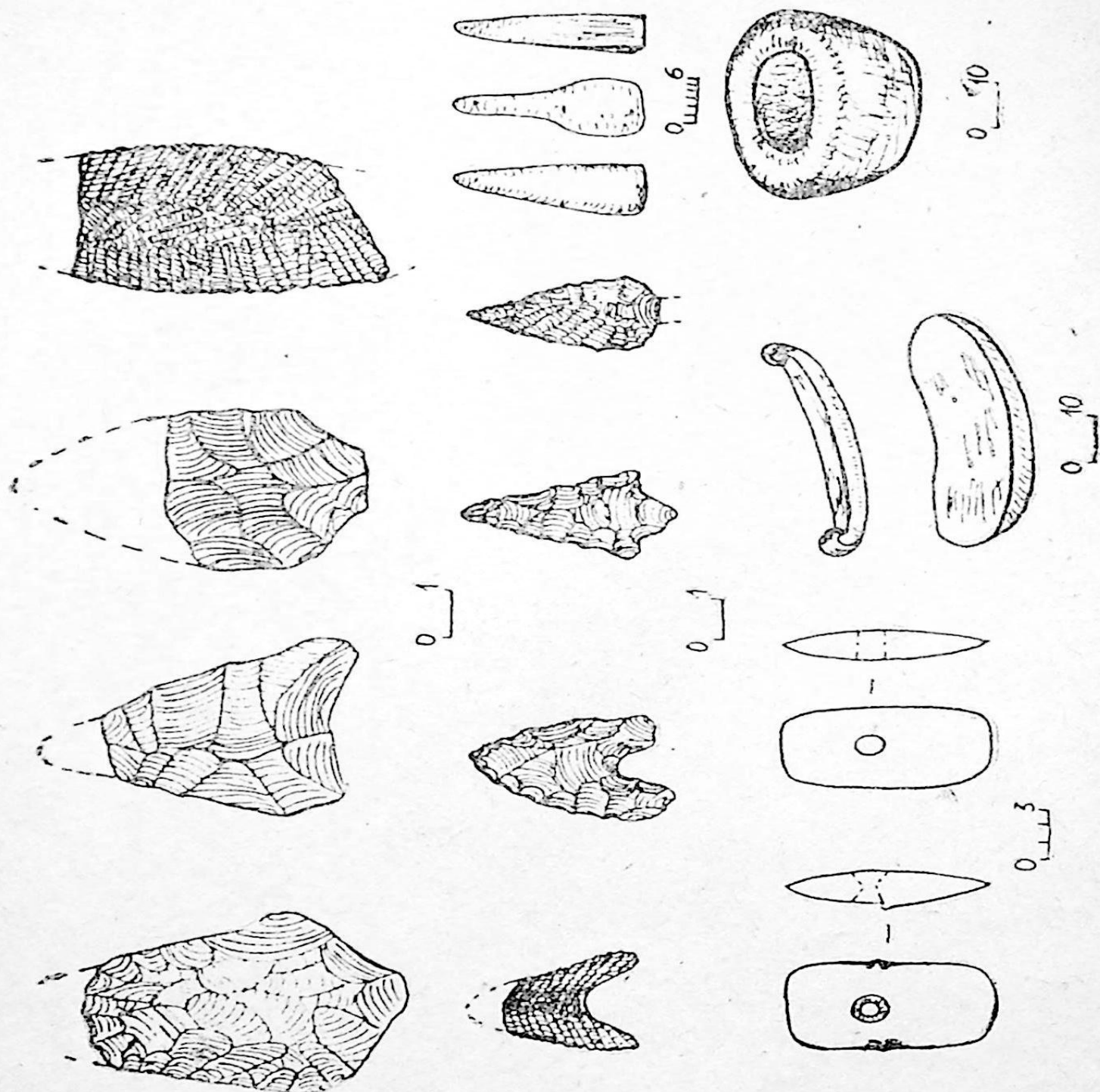

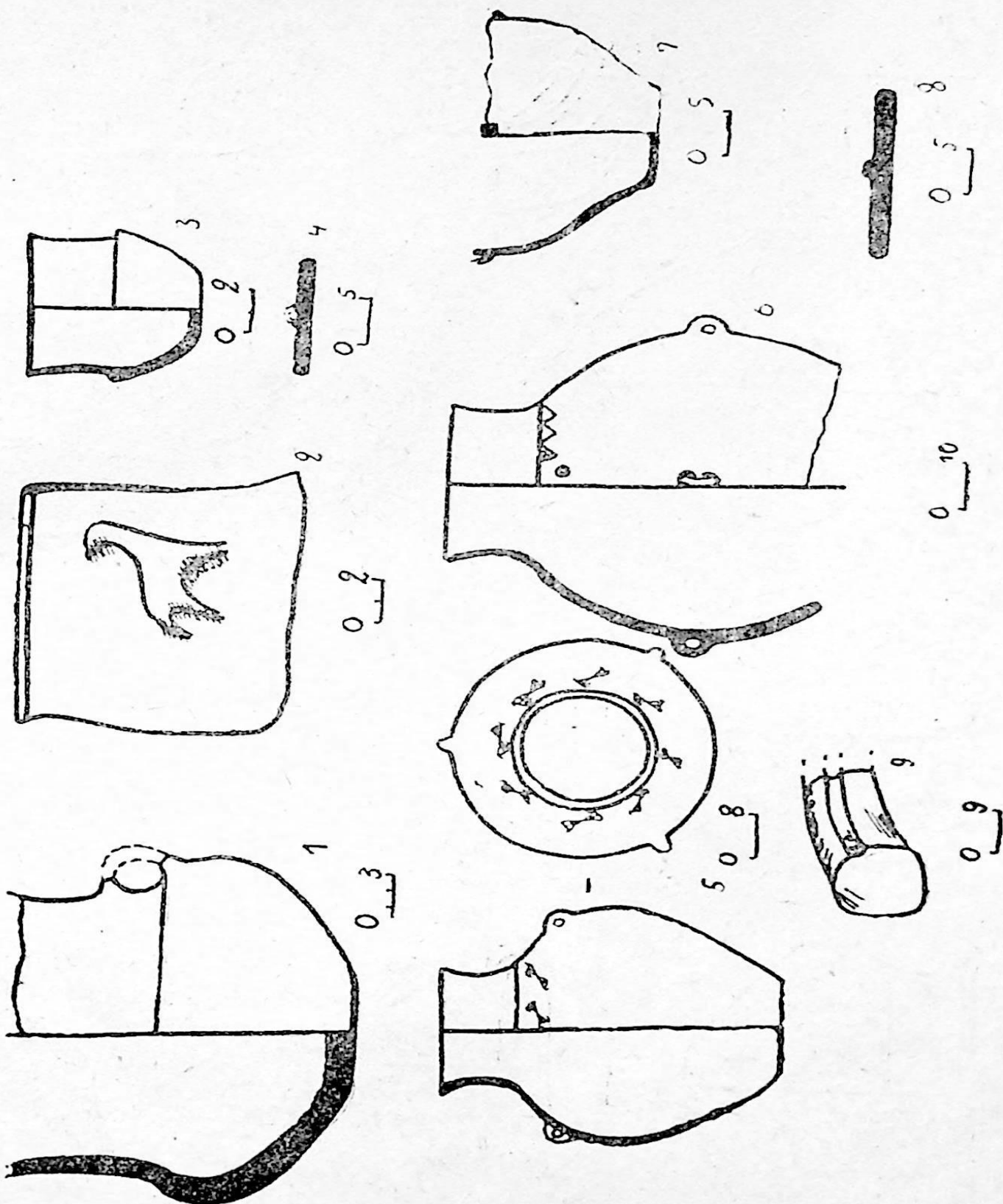

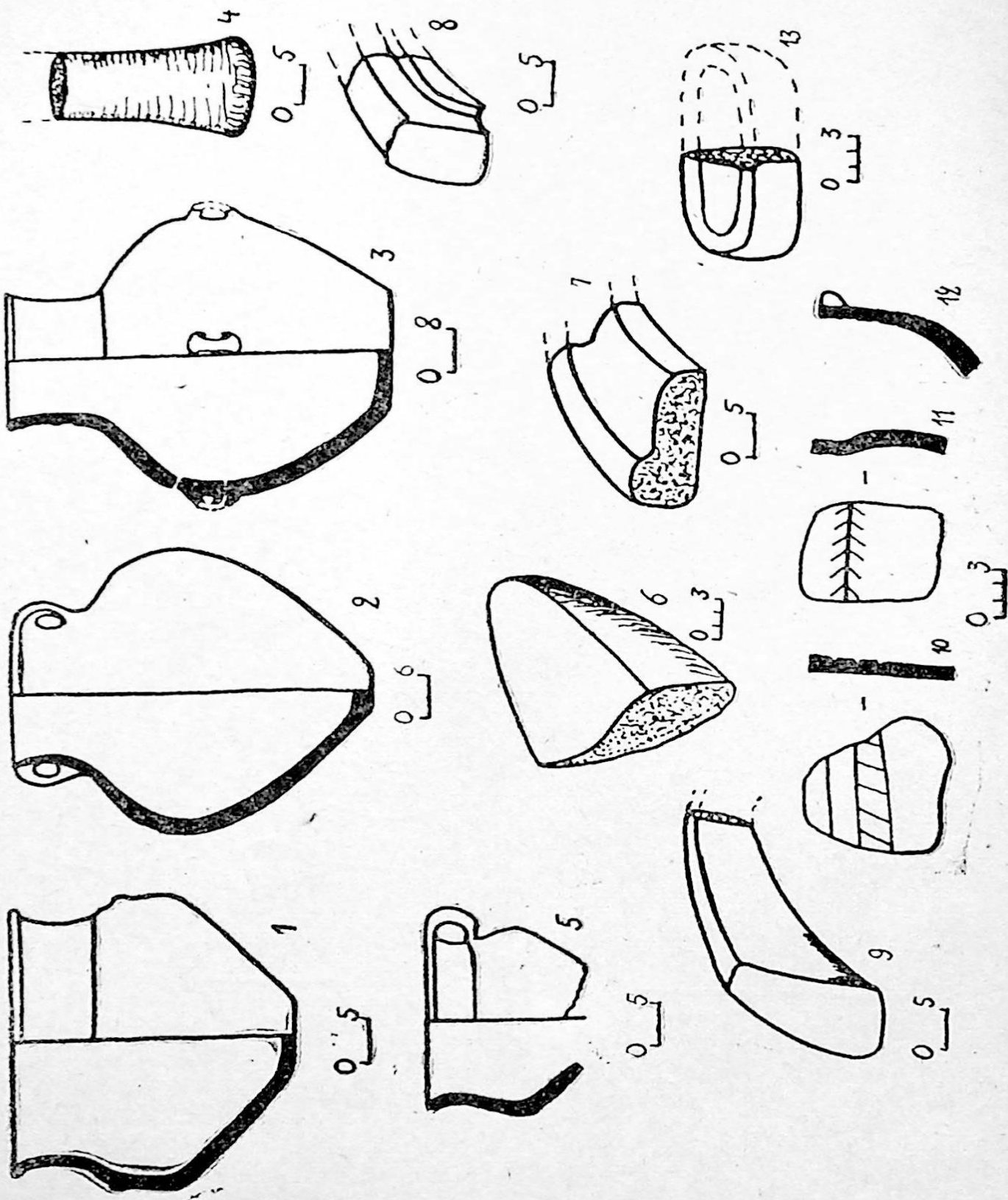

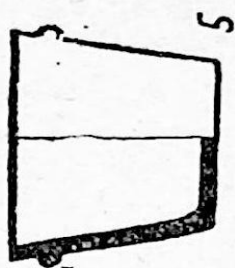

10

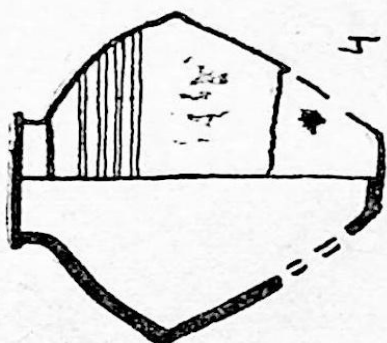

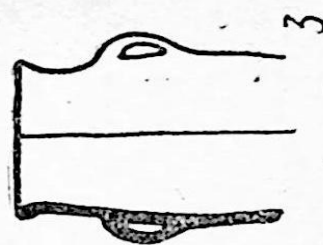

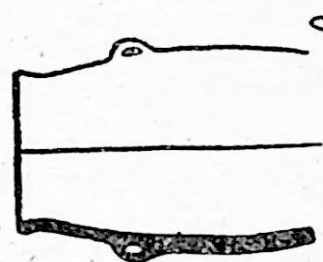
0 3

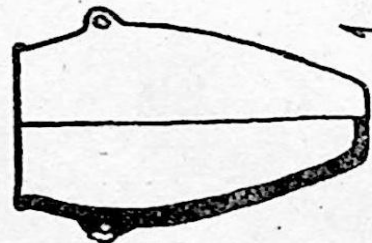
0 5

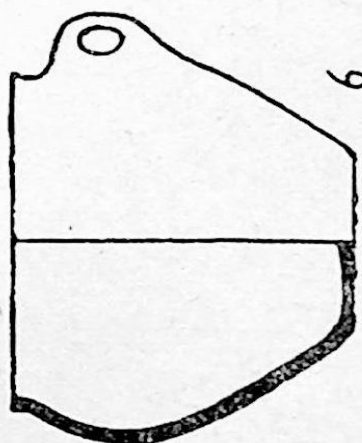
0 5

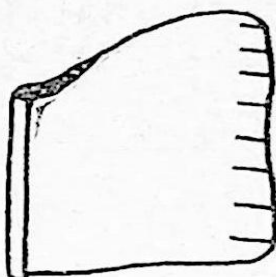
0 4

0 20

0 3

7

0 2

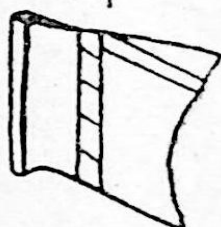
8

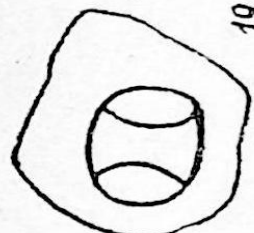
9

10

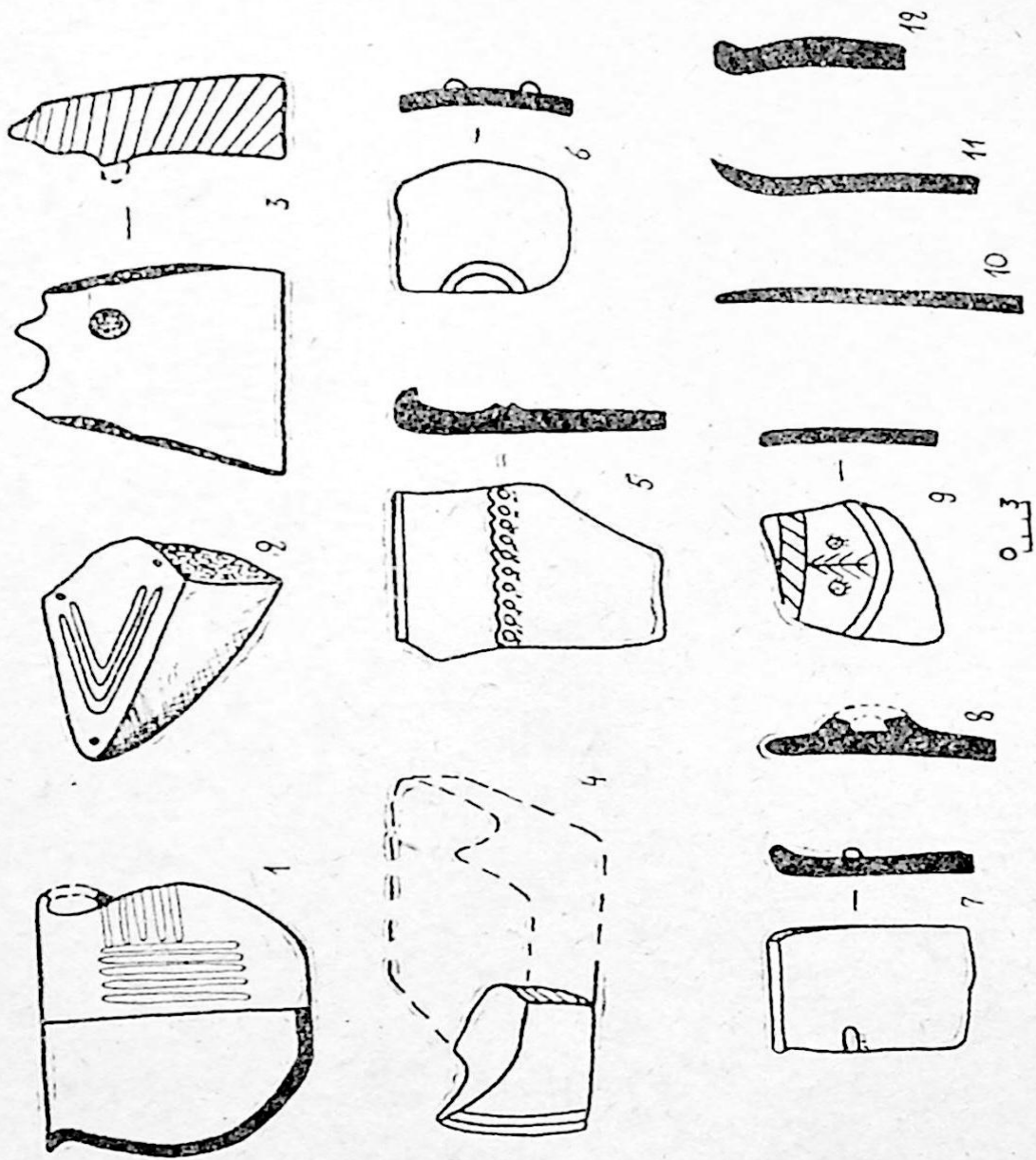

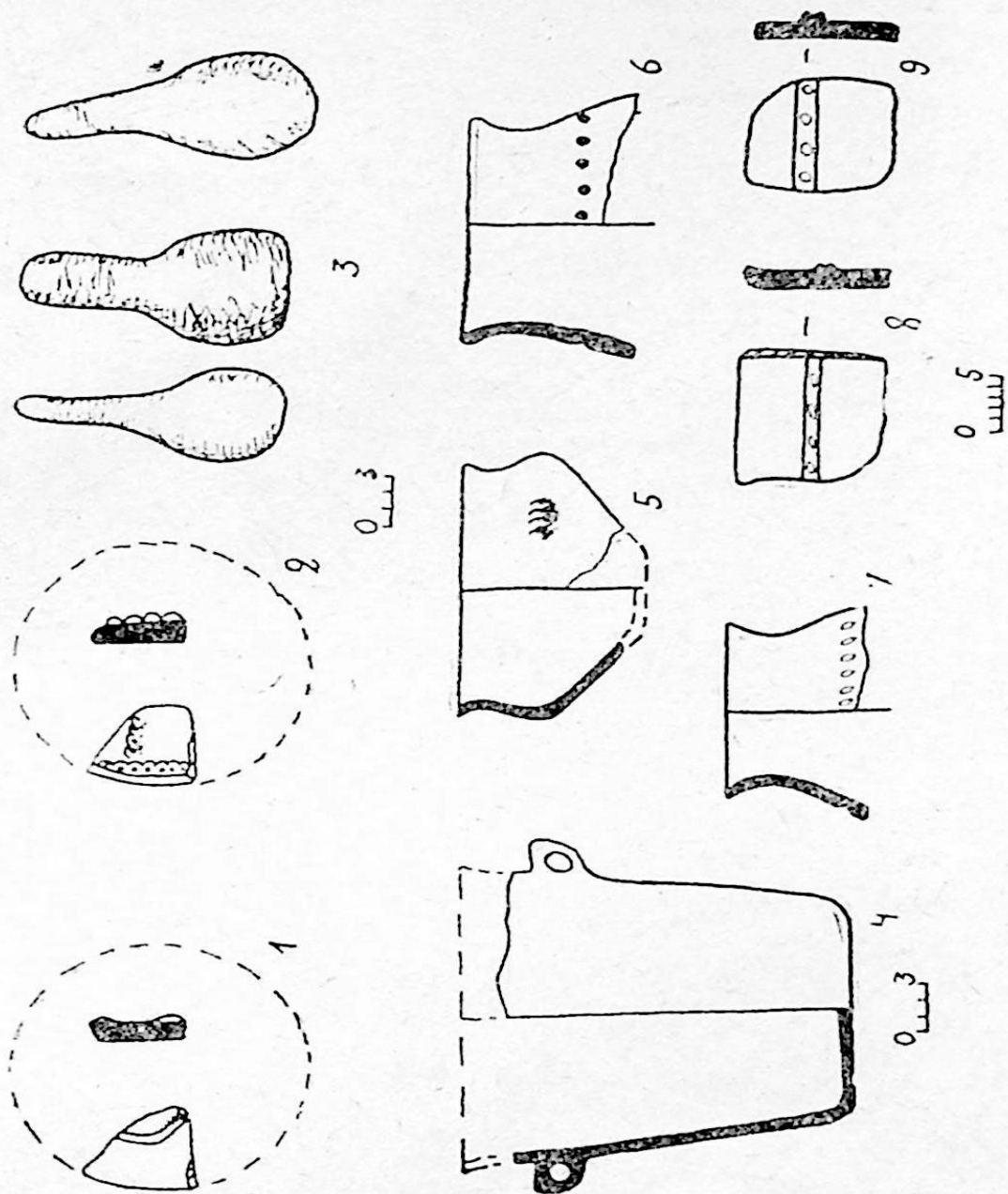
11

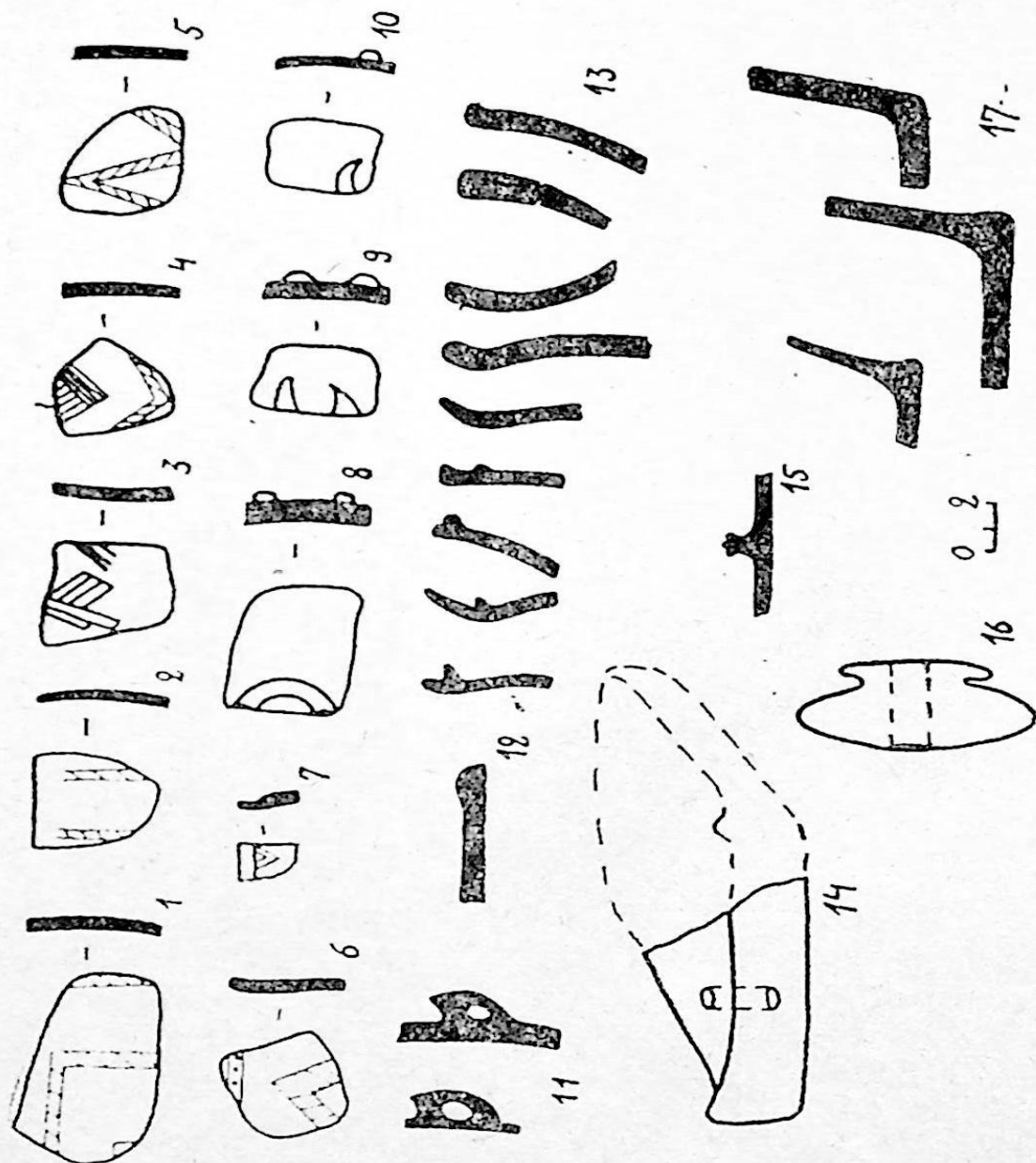

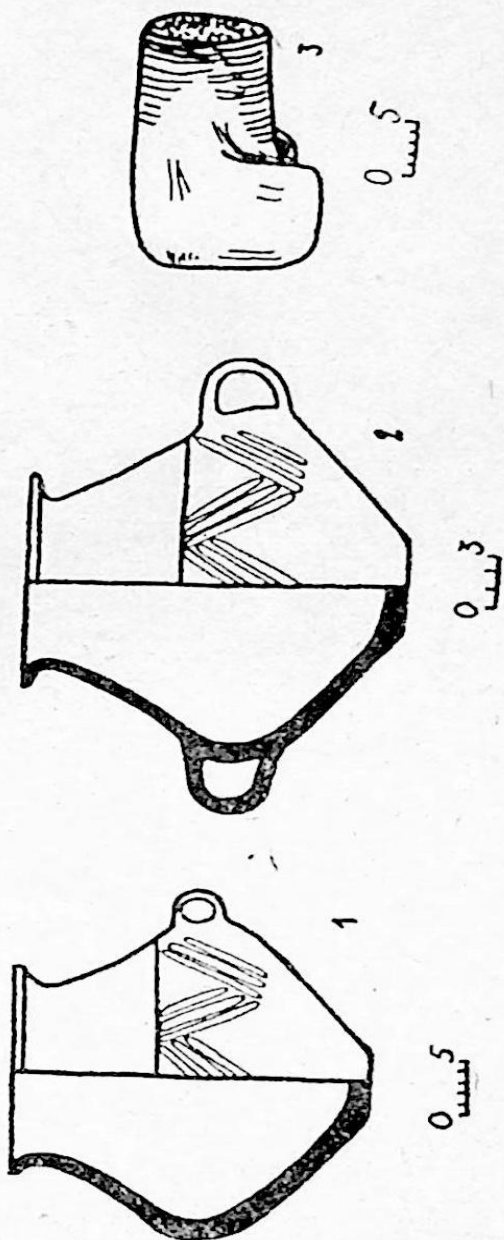
12

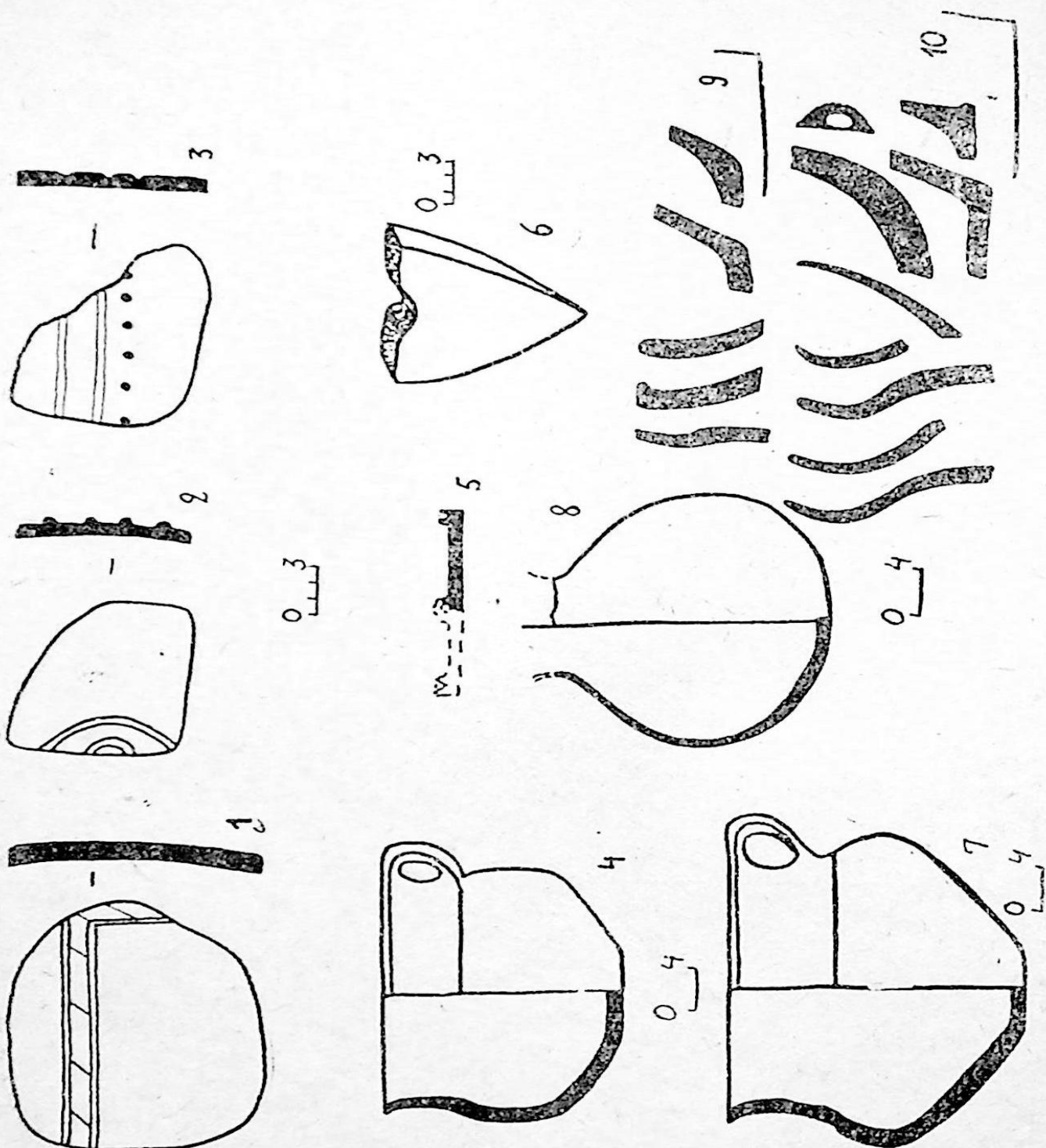

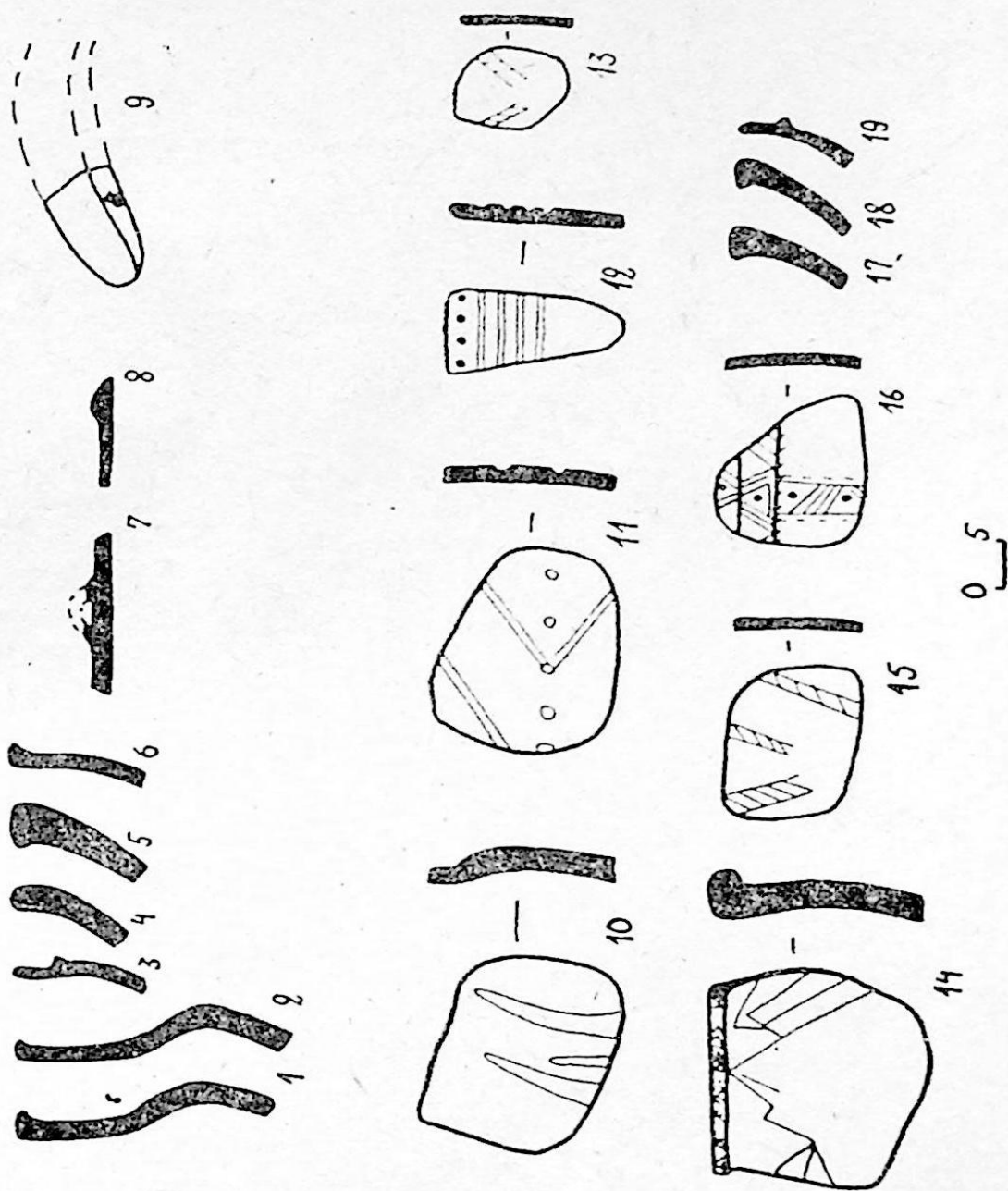

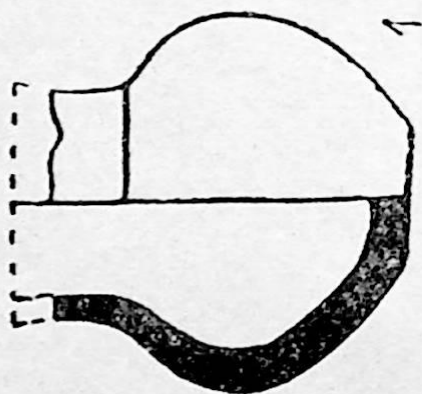

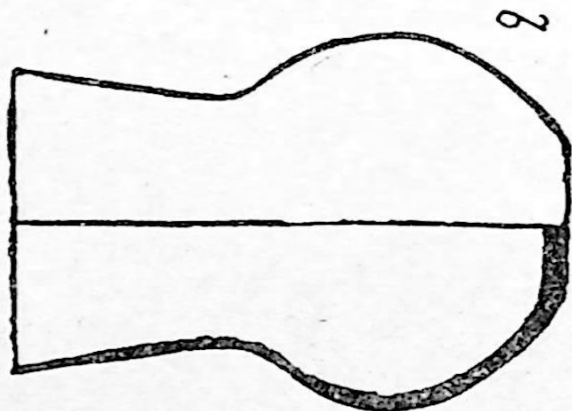

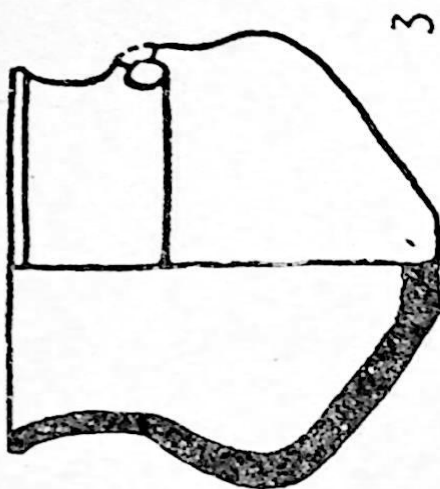

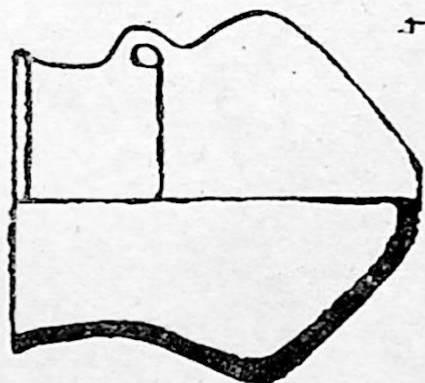
0 4

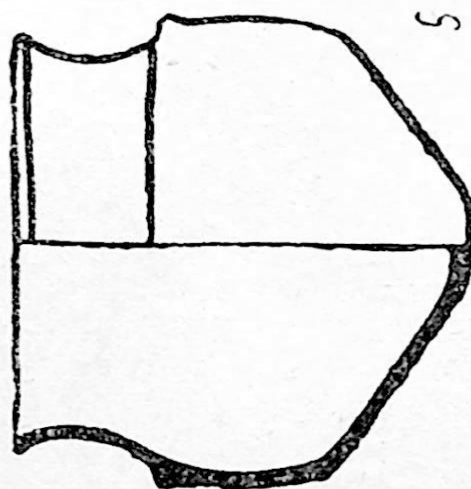
0 3

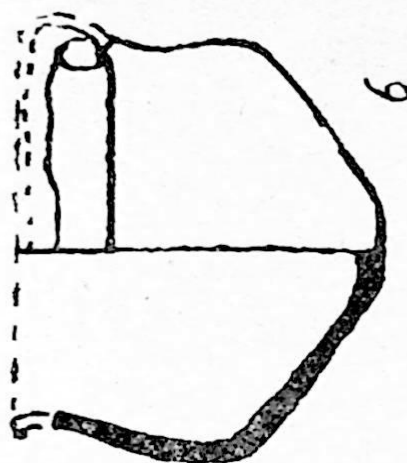
0 3

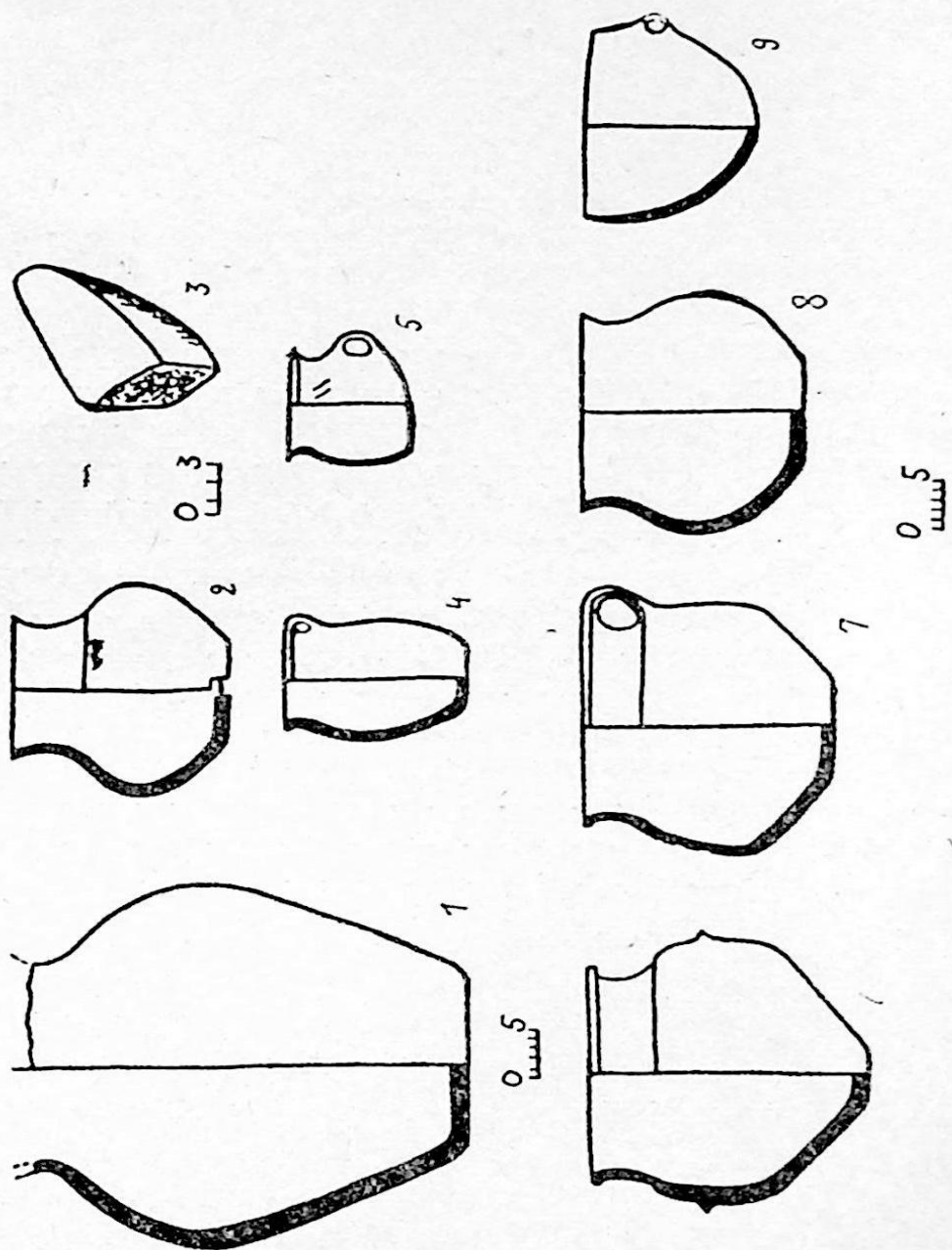
0 5

0 5

0 2

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შ ე ს ა ვ ა ლ ი	3
1. რეგიონის ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები	3
2. ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლების აღმოჩენისა და შესწავლის ისტორია	4
თ ა ვ ი I. სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლები	11
1. სამცხის ძეგლები	11
2. ჯავახეთის ძეგლები	27
თ ა ვ ი II. არქეოლოგიური მასალის დახასიათება	34
1. კერამიკა	34
2. ლითონის ნივთები	69
3. ქვისა და ძვლის ნივთები	77
თ ა ვ ი III. სამცხე-ჯავახეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლების პერიოდიზაცია და ქრონოლოგია; საგარეო კავშირურთიერთობანი	81
თ ა ვ ი IV. მეურნეობის ძირითადი დარგები	110
ქრონოლოგიური სქემა	117
Самцхе-Джавакheti в эпоху ранней бронзы. Резюме	118
Samtshe-Djavakheti in the early bronze age	120
შემოკლებათა განმარტება	122
ტაბულების აღწერილობა	123
ტაბულები	125

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 2345

რედაქტორი კ. ფ ი ც ხ ე ლ ა უ რ ი
გამომცემლობის რედაქტორი ლ. კ ო ტ რ ი კ ა ძ ე
მხატვრული რედაქტორი გ. ლ ო მ ი ძ ე
ტექნიკური რედაქტორი ც. ქ ა მ უ შ ა ძ ე
კორექტორი ე. ჩ ი ხ ლ ა ძ ე

გადაეცა წარმოებას 21.12.82; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 28.6.1983;
ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ქაღალდი № 2; ნაბეჭდი თაბახი 10.4;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 8.9;

უფ 00892;

ტირაჟი 1000;

შეკვეთა № 4209;

ფასი 1 მან. 10 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

Александр Зурабович

Орджоникидзе

САМЦХЕ-ДЖАВАХЕТИ В ЭПОХУ РАННЕЙ БРОНЗЫ

(на грузинском языке)

რეცენზენტები: ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატები — გ. შირცხულავა,
თ. ლამბაშიძე.

